

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
Археографічна комісія

Георгій Папакін

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

До 100-річчя НАН України

Українські пропілеї
Київ 2018

УДК 94(477):061.22Скоропадський

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України від 13 вересня 2018 р.

Рецензенти:

Член-кореспондент НАН України Л. А. Дубровіна
Академік НАН України В. А. Смолій
Академік НАН України І. Р. Юхновський

Монографія є першим комплексним дослідженням стосунків Гетьмана всієї України Павла Скоропадського з наукою та науковцями в дореволюційний час, його ролі у створенні Української академії наук у Києві 1918 року, опікуванні розвитком української науки в еміграції. Всебічно розкривається політичне тло української «академічної революції», концепція побудови та діяльності Української академії наук, народженої за виняткових обставин розпаду Російської імперії, виникнення на її території національних держав, серед яких Україні першій удалося успішно подолати шлях до власної Академії. Основна увага спрямована на розкриття планів та дій глави Української Держави в цій сфері, ступеня його заангажованості в діяльність батьків-засновників УАН М. Василенка та В. Вернадського, постійну підтримку намічених ними напрямів академічного будівництва. Проаналізовано комплекс затверджених гетьманом державних актів, якими була створена Українська академія наук, обставини формування першого складу дійсних членів Академії, призначення її керівника, імовірність існування альтернативних кандидатів першого в історії Голови-президента УАН.

Для науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією України, Національної академії наук, організації наукового життя в Україні ХХ ст.

Видано коштом автора

За сприяння ТОВ «Українське серце»

ISBN 978-966-02-8647-4

© Папакін Г., 2018

ЗМІСТ

Передмова	7
Павло Скоропадський та Українська академії наук: проблемні питання	13
Павло Скоропадський, наука й освіта: усвідомлення та сприйняття (1893–1917)	71
Гетьман Павло Скоропадський – фундатор УАН (1918)	147
Замість епілогу: Павло Скоропадський та українська наука на еміграції (1919–1945)	299
Висновки	320
Список скорочень	326
Іменний покажчик	327

Передмова

Перший сторічний ювілей Національної академії наук України змушує звернутися до початків академічного будівництва в нашій державі, наново осмислити самий процес, його напрямні та складові. Потрібно також по-новому оцінити вагомість внеску у створення національної Академії наук головних його дієвих осіб – науковців, політиків і державних діячів.

Говорячи про процес академічної організації української науки, варто підкреслити його засадничі риси. По-перше, події 1918 р. і створення Української академії наук стало результатом тривалого підготовчого періоду внутрішнього розвитку української науки і гуртування українських науковців. По-друге, політичні можливості для заснування Академії наук в Україні виникли лише після повалення царату, розпаду Російської імперії й унаслідок подій Української революції 1917–1921 років. По-третє, саме 1918 р. за Української Держави і завдяки її очільникові Павлу Скоропадському сформувалися унікальні історичні умови, що нарешті уможливило створення української Академії.

Маємо визначити також вагомий людський чинник у процесі заснування Академії. Не було випадковістю, що в цей час в Україні перебував і працював такий велет науки, як всесвітньо відомий академік Російської академії наук В. Вернадський, який уже давно виношував ідеї докорінного реформування системи наукових досліджень. На перше місце він поставив створення потужної мережі академічних установ – інституційних рушіїв розвитку науки. Йому досі не вдавалося реалізувати свої плани в Росії. Виявилося, що Україна надала йому таку можливість.

Також визначальним став глибокий внутрішній фактор. На піку творчого розвитку були багато українських науковців, насамперед професор М. Грушевський, історик, літературознавець, джерелознавець, який доклав багато зусиль до інституалізації української науки, керуючи Науковим товариством ім. Шевченка у Львові та Українським науковим товариством у Києві. Через політичні, ідеологічні, концептуальні розбіжності з В. Вернадським у підходах до завдань і структури Академії він не взяв участі в конкретних заходах із заснування УАН, проте очевидно, що його роль у гуртуванні українських науковців була винятковою. Вагомими, вартими всесвітнього визнання були наукові досягнення інших українських вчених: економіста М. Туган-Барановського, сходознавця і літературознавця А. Кримського, біолога М. Кащенко, історика Д. Багалія, філолога С. Смаль-Стоцького, механіка та матеріалознавця С. Тимошенка й ін., які становили кістяк першого складу академіків УАН. Їхній доробок засвідчував високий рівень розвитку української національної науки, ступінь її зрілості, який дозволяв створити власний повноцінний академічний центр, спираючись виключно на українські наукові сили, без залучення науковців інших країн.

Вагомою стала роль ініціатора і рушія ідеї заснування Академії наук у Києві історика, археографа і правознавця М. Василенка, який став міністром народної освіти в уряді Української Держави, провів величезну роботу з розв'язання проблем заснування УАН на найвищому рівні.

Проте важко сказати, чи завершилися б успіхом наміри і дії всіх цих видатних учених і організаторів науки, якби не рішуча підтримка з боку носія найвищої влади, яка була зосереджена тоді в руках Гетьмана всієї України та військ козацьких Павла Скоропадського.

У монографії, що пропонується увазі читача, за допомогою переконливих аргументів доводиться, що його можна вважати справжнім фундатором Української академії наук. Гетьман

усвідомлював роль науки для розбудови незалежної України, розглядав Академію наук як невід'ємний атрибут української державності. Він зробив усе від нього залежне, щоб створення сучасного наукового національного центру було реалізоване за його правління, попри всі несприятливі умови, політичні кризи, навіть початок громадянської війни.

Роль Павла Скоропадського в заснуванні УАН не можна звести до простого затвердження підготовлених батьками-засновниками Академії М. Василенком і В. Вернадським державних актів. Фактично він вникав у всі деталі академічного процесу – від визначення фінансової підтримки держави перших кроків з її заснування до формування керівництва та першого складу академіків УАН, її розміщення, і, нарешті, затвердження всього пакету державних актів, завдяки яким Академія розпочала свою роботу вже в листопаді 1918 р.

У своєму щоденнику 1918 р. академік В. Вернадський зафіксував таку думку стосовно значення створення Академії наук: *«для укр[аїнського] возрождения совершается почти историческое чудо...»*¹. І це справді стало історичним чудом, адже внаслідок Української революції 1917–1921 років Україна першою з незалежних держав російського постімперського простору отримала власний національний центр організації наукових досліджень, побудований на наймодерніших на той час засадах, з реальною структурою дослідних інституцій, Національною бібліотекою, Ботанічним садом тощо. Але не можна забувати, що таке диво стало результатом наполегливої праці двох найголовніших батьків-засновників НАН України – В. Вернадського та М. Василенка, а також інших її творців – Д. Багалія, А. Кримського, М. Туган-Барановського.

Проте не менш значущим творцем такої історичної події став гетьман Павло Скоропадський, який уможливив це диво своєю «гарячою підтримкою», «загальними директивами»,

¹ Вернадский В. И. *Дневники 1917–1921*. – К.: Наукова думка, 1994. – Кн. 1. Октябрь 1917 – январь 1920. – С. 119.

постійним піклуванням про потреби розвитку науки у складних революційних умовах. Без його політичної волі до створення національного наукового центру, заявленої ще на початку правління, і наполегливості, виявленої при затвердженні всіх установчих актів для заснування Академії наук уже на фінальному етапі Гетьманату, постання УАН не сталося б ані наступного року, ані ще впродовж тривалого часу.

Історична справедливість вимагає віддати належне всім засновникам Національної академії наук – і В. Вернадському, і М. Василенку, але при тому не забути Павла Скоропадського, якого за правом потрібно вважати фундатором Академії. Її довге і плідне життя доводить, що основи, закладені фундатором і засновниками, виявилися напрочуд міцними, провели НАН України крізь багато випробувань, але засвідчили життєдайність первісних підвалин академічного життя.

3-поміж уже наявних монографій, присвячених внеску видатних науковців В. Вернадського та М. Василенка у створення НАН України, ця книга вирізняється, насамперед, окресленням ролі політичного й державного діяча, яким був Павло Скоропадський, у такому процесі. Це зовсім інший ракурс проблеми, який виходить за межі дослідження з історії науки, виводить на серйозне обговорення взаємозв'язків науки і політики, значення організації науки для повноцінного державного будівництва тощо.

Події щодо заснування УАН доводять і такий факт, як необхідність існування наукового центру задля розбудови держави, всіх її інституцій та сфер діяльності. Усвідомлення Павлом Скоропадським у 1918 році політичної й державотворчої ваги Академії може бути яскравим орієнтиром для всіх наступних керівників держави. Варто врахувати цей безцінний досвід 100-річної давнини для реалізації нагальних завдань сьогодення. Слід також озирнутися і на приклад взаємин академічної спільноти й державної влади в особі її очільника, керівника уряду, міністрів, зокрема міністра фінансів, який являють нам

події 100-річної давнини. Україна, котра щойно постала, яка розбудовувалася і відвойовувала гідне місце серед інших держав, у ряду першочергових завдань визначила створення національної Академії наук. Задля цього гетьман та уряд Української Держави не шкодували грошей.

Ставлення суспільства і держави до науки, ступінь її підтримки завжди було індикатором їхньої духовної зрілості, відповідності реальним умовам державного розвитку, відповідальності перед майбутнім. 1918 року Павло Скоропадський продемонстрував таку державницьку зрілість, доклавши всіх зусиль до заснування Української академії наук. Сподіваємося, що така традиція державної підтримки науки триватиме і надалі, на другому столітньому етапі діяльності НАН України.

Академія наук України – це історичне надбання нашої держави, всього українського наноду, результат уже вікового суспільного поступу. Її збереження, подальше існування, модернізація відповідають сучасним потребам культурного, наукового, науково-технічного та економічного розвитку суспільства, завданням успішності, стабільності, обороноздатності держави.

1. Павло Скоропадський та Українська академія наук: проблемні питання

1.1. Три українські Академії

У рік 100-річчя Національної академії наук України, заснованої законом Української Держави від 14 листопада 1918 р., ствердженим Гетьманом Павлом Скоропадським, абсолютно доречним видається порушити питання про роль гетьмана як носія найвищої влади в державі у процесі організаційної розбудови та інституалізації української науки, виведення її на загальнонаціональний і навіть міжнародний рівень. Проблему можна поставити ширше, не зводячи її лише до 1918 року, який був, поза сумнівом, кульмінаційним – Павло Скоропадський та українська наука, з акцентуванням на особистій ролі очільника Української Держави у заснуванні національної Академії наук.

Питання про окреслення реального внеску гетьмана у створення Академії наук постає цілком логічно, адже важко уявити, що без наполегливої ініціативи, політичної волі, усвідомлення провідної ролі організації науки в державотворчих процесах така історична подія відбулася б уже на першому році існування Української Держави та на другий рік Української революції.

Створення Української академії наук виявилось непростю справою. Це був тривалий шлях, який важко виміряти роками. Можна навіть вести мову про століття. Для цього треба звернутися до концепції «трьох академій», сформульованої М. Грушевським у 1928–1930 роках. У ній йшлося про встановлення історичної тяглості процесу послідовного існування трьох київських наукових центрів. Історик вивів його практично від початків державності на українських землях.

Першим з таких центрів науки став національно-культурний осередок, що склався навколо Великого князя Київського Ярослава Мудрого XI ст. М. Грушевський назвав його «Академією Ярослава» (за аналогією з «Академією Карла Великого» VIII–IX ст.). Наступницею її була Києво-Могилянська академія XVII–XVIII ст., що постала внаслідок діяльності київського митрополита Петра Могили, а розвинулася завдяки постійному опікуванню гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепи (Київський Атеней). Логічним завершенням цього поступу, на думку академіка, стало створення УНТ у Києві 1907 р., а згодом – УАН 1918 р.¹

1.1.1. Ярослав Мудрий та «Академія Ярослава»

Професор Л. Винар, засновник наукового грушевськознавства на еміграції, присвятив згаданій концепції «трьох академій» спеціальну статтю, в якій коротко зупинився на всіх її складових. Він слушно зауважив, що на сьогодні виявлено недостатньо історичних свідчень, що повністю могли б підтвердити гіпотезу М. Грушевського про «Академію Ярослава» та її членів (сини самого Ярослава, священнослужителі митрополит Іларіон, Яків Мних, адміністратори Остромир-Йосиф, Коснячко, Никифор Киянин та ін.). Фактично все, що маємо нині – єдина літописна згадка, датована 6546 (1037) роком – панегірик Великому князю Ярославу, де йшлося про його ученість, любов до книжного знання, згадувалися писці, які переписували *«багато книг»*, перекладали їх *«з грецизни на слов'янську мову»*. Очевидно, що його прив'язка саме до 1037 року досить умовна, адже йдеться про загальну оцінку всієї культурно-освітньої діяльності князя. На підставі таких свідчень літопису академік побудував свою

¹ Грушевський М. *Три Академії* // Грушевський М. *Твори у 50-ти томах*. – Т. 10 (1): Серія «Історичні студії та розвідки (1924–1930)». – Львів: Вид. «Світ», 2015. – С. 399–412.

гіпотезу про заснування князем Ярославом інтелектуального культурно-наукового осередку при соборі св. Софії у Києві. Надалі Грушевський порівнював таку київську академію з гуртком книжників часів Карла Великого, відомим як «Академія Карла Великого». За аналогією з нею з'явилася і назва «Академія Ярослава».

На жаль, упевненість М. Грушевського в тому, що згодом нові виявлені матеріали дозволять *«докладніше вказати, що внесла вона в тодішнє життя, яка була її роля в культурному процесі приєднання Східної Європи до вогнищ середземної цивілізації»*, досі не знайшла підкріплення новими науковими фактами.

Л. Винар, спираючись на думку таких дослідників українського середньовіччя, як Г. Вернадський, М. Брайчевський (до них варто додати також Н. Полонську-Василенко), доводить слушність гіпотези Грушевського щодо реальності такої академії як культурного осередку (гуртка київських книжників), доцільності зробленого ним порівняння за основними параметрами діяльності з «Академією Карла Великого» VIII–IX ст. – яскравим виявом «Каролінгського Відродження» в Західній Європі¹.

На карб «Академії Ярослава» М. Грушевський відносив активну перекладацьку діяльність, переписування болгарських і сербських пам'яток церковної та світської літератури, початок літописання, створення власних літературних творів («Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, агіографію перших святих України-Русі Бориса і Гліба), перших юридичних пам'яток («Правда Руська») тощо. За припущеннями відомого дослідника середньовічної Русі Г. Вернадського, заснований Ярославом науковий гурток міг проіснувати аж до розграбування Києва військами Андрія Боголюбського у 1169 р., тобто понад 100 років².

¹ Винар Л. Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академій // 125 років київської української академічної традиції (1861–1986). Збірник / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С. 288.

² Вернадский Г. История России. – Т. 2: Киевская Русь. – М.: Аграф, 1999. – 448 с.

І хоча прямих доказів існування такого гуртка книжників досі не знайдено, напевно можна стверджувати, що в XI ст. (імовірно, також у XII ст.) у Києві діяла група тодішніх інтелектуалів, які зібралися навколо Великого князя Київського Ярослава та, можливо, його нащадків. Поза сумнівом, вона була найпершим науковим гуртком на території середньовічної України, що діяв у форматі відродження і поширення наукових знань попередніх поколінь, а також створення власного наукового продукту у вигляді літературних, церковних, правових пам'яток. Плоди діяльності цього наукового гуртка є очевидними, незалежно від того, чи вживатимемо щодо нього назву «Академія Ярослава», чи ні.

1.1.2. Гетьмани Війська Запорозького та «Київський Атеней»

Відродження наукового життя в Києві після тривалого занепаду, почалося лише через шість століть. М. Грушевський датував його створенням Києво-Печерської друкарні 1615 р., заснуванням Є. Плетенецьким ученого гуртка, виникненням київського братства при Богоявленській церкві та братської школи, що згодом об'єдналася з Лаврською школою в Києво-Могилянський колегіум. Академік Грушевський стверджував, що до XVIII ст.

«учене духовенство, світське і чернецьке, що заповняло київські монастирі й парафії, заправляло "академією"-школою і лаврською друкарнею, вважало себе і вважалося справді культурним центром Європейського Сходу і пишалося як своїм ділом усією його культурною мережею – колоніями "Київського Атеней"»¹.

Але обов'язково треба наголосити на зародженні в цей час історичної традиції опікування українською наукою й осві-

¹ Грушевський М. *Три Академії*. – С. 407.

тою з боку гетьманів Війська Запорозького – керівників цього нового східноєвропейського державного утворення, що існувало впродовж середини XVII – останньої чверті XVIII ст.

Переважна більшість очільників цієї держави були високоосвіченими людьми, випускниками відомих у Східній Європі навчальних закладів. Так, Петро Сагайдачний, очільник козацького війська на початку XVII ст., який узяв під захист Війська Запорозького київське братство та його школи, був вихованцем Острозької колегії (1590-ті). Богдан Хмельницький, засновник нової Української козацької держави, шість років (1609–1615) навчався в заснованій незадовго перед тим Львівській єзуїтській колегії, яка давала найкращу на той час у Речі Посполитій освіту. Справжнім «розплідником» гетьманів став Києво-Братський колегіум, який у різні роки закінчили Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Іван Брюховецький. Припущення щодо навчання в найвідомішому навчальному закладі Східної Європи можна зробити також стосовно Петра Дорошенка, Михайла Ханенка. Є відомості щодо закінчення Києво-Могилянської колегії Іваном Самойловичем, Пилипом Орликом, Іваном Скоропадським, Павлом Полуботком. Засвідчено низький освітній рівень лише єдиного гетьмана Війська Запорозького – Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного), який походив з посполитих, тому традиційно вважався неписьменним. Таким чином, можна стверджувати, що практично всі українські найвищі можновладці упродовж другої половини XVII – другої половини XVIII ст. були високоосвіченими людьми, які розуміли значення розвитку науки для суспільства, дбали про освіту не лише свою і нащадків, а й підтримували за можливості високий освітній рівень усієї України-Гетьманщини.

Першим опікуватися господарським життям Києво-Могилянської колегії почав уже Богдан Хмельницький, засновник ранньомодерної Української держави. Так, у січні 1651 р. його універсалом Київському Братському монастирю було віддано с. Мостище *«зо всіма приналежними кґрунтами, полями, сіно-*

жатами, борами, лісами и всіми млинами и пожитками», яке раніше належало домініканам¹. Іншими двома універсалами від 9 січня 1656 р. за монастирем було закріплено право ситити мед і володіти сьомома іншими селами, що до того перебували у власності київських єзуїтів².

Промовистим є той факт, що «академічне питання» ввійшло складовою частиною до Гадяцького договору 6 вересня 1658 р. Серед умов приєднання Великого князівства Руського до Речі Посполитої польського та литовського шляхетських народів, що підписав гетьман Іван Виговський, йшлося також про Академію Київську:

«Академію Київську дозволяє його королівська милість і стати коронні установити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська, з тією однак кондицією, аби в тій академії не було жодних сект аріанських, кальвіністських, лютерських професорів, учителів та студентів. Отож аби між студентами та учнями не було жодних okazій до завади, всі інші школи, які були перед тим у Києві, його королівська милість накаже перенести в інше місце»³.

Прийнято вважати, що ці рядки присвячено Києво-Могилянській академії, яка на той час мала статус колегії. Отже, імовірно, Іван Виговський порушив питання про підвищення офіційного статусу цього навчального закладу на рівні акта конституційної ваги. Або ж, можна припустити, що йшлося про заснування якоїсь нової Академії у Києві на зразок Краківської. На таку думку наштовхує використання звороту *«Академію Київську... установити»*.

Одним з найяскравіших представників когорти очільників Української ранньомодерної держави був Іван Мазепа. Він геть-

¹ Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657). – К.: ВД «Альтернативи», 1998. – С. 116.

² Там само. – С. 176–177.

³ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К., Львів, 2004. – С. 41.

манував найдовше за інших (1687–1709), і з його іменем пов'язана спроба відірватися від Московського царства, проторувати шлях до творення власної незалежної держави, що завершилася Полтавською трагедією. Тривалий період його правління привів до стабілізації соціально-політичного життя, економічного піднесення в Україні-Гетьманщині. Позитивно вплинуло на ці процеси також виняткове становище гетьмана в Московському царстві. Перебуваючи в офіційно невизначеному статусі чи то напівзалежного володаря, чи то керівника іншої держави, пов'язаного з царем військово-дипломатичним союзом, Іван Мазепа тривалий час мав високий авторитет і довіру в Петра I. Не буде перебільшенням говорити про його значну роль у процесі творення Російської імперії¹. Це надавало гетьману великі можливості для вирішення внутрішніх проблем України-Гетьманщини, зокрема для розбудови національної освіти і науки, насамперед у Києво-Могилянському колегіумі. На переконливу думку О. Оглоблина,

«В добу Мазепи відроджується Київ як духовий центр України — і то не лише в рамках козацько-гетьманської держави, а значення та вплив його, як це було за часів Петра Могили, поширюється далеко на схід і південь, в країнах Східної Європи і Православного Сходу. Головним культурно-науковим осередком Києва і всієї України знову стає Могилянська колегія, яка щасливо пережила скрутні часи Руїни. Зміцнення української державності в останній чверті XVII ст. створювало для Колегії відповідну матеріальну базу, а відновлення культурних зв'язків із Заходом і відкриття широкого поля культурної діяльності на Сході допомагало Колегії скупчувати видатні професорські сили, що здебільшого здобули підготову в університетах Західної Європи, і притягувало до неї широкі маси студіюючої молоді. Імення Варлаама Ясинського, Йоасафа Кроковського, Стефана Явор-

¹ Див.: Таирова-Яковлева Т. Г. *Іван Мазепа и Российская империя. История «предательства»*. – М., Центрополиграф, 2011. – 525 с.

ського, Теофана Прокоповича (1681–1736), мабуть, найвизначнішого вченого-енциклопедиста (теологія, філософія, література, історія, математика, астрономія тощо) тогочасної України, що вперше почав викладати в Києві фізику (теоретичну) й математичні науки, та інших професорів Колегії свідчать про високий науковий рівень її навчання»¹.

Саме за Мазепи цей навчальний заклад, єдиний на той час на теренах, що підлягали московському цареві, набуває офіційного статусу Академії (1701). Загалом підсумок гетьманських унесків у підтримання матеріального добробуту і стану Академії вражає:

«Ствердження титулу і прав Академії, забезпечення її маєтками (зокрема надання Києво-Братському монастиреві с. Більмачівки в Івангородській сотні 1692 р., сіл Виновзова і Лутави в Остерській сотні 1693 р., с. Плісецького 1702 р., ствердження с. Стайок 1707 р. та ін.), щорічна дотація в сумі 1000 золотих, різні дарунки, будова нового академічного будинку (корпусу), а головне – повсякчасна увага до Академії й піклування про неї, нерідкі відвідини й присутність на диспутах та виставах академічних – все це зробило Гетьмана «ктитором преславної Академії Могило-Мазеповіянської Київської» (Т. Прокопович); ця назва стає тоді звичайною для неї – і, разом з тим, історичним титулом Академії. Недарма побоювалася московська влада в Києві 1708–1709 рр. мазепинських симпатій і акцій з боку Київської академії, яка й заплатила за це кількома десятиліттями свого занепаду після Полтавської катастрофи»².

Варто додати таку деталь до стосунків Мазепи з науковим і навчальним центром України-Гетьманщини: саме гетьман як світський володар, а не церковні ієрархи, остаточно затверджував ректора Колегії. Про це свідчить, зокрема, лист Мазепи

¹ Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. – 2-е доп. вид. – Нью-Йорк, К., Львів, Париж, Торонто, 2001. – С. 85.

² Там само.

київському митрополиту Варлааму (Ясинському) від 13 січня 1693 р.¹

Гетьман опікувався також іншими науковими і навчальними осередками на території Лівобережної України. З 1700 р. зростала Чернігівська колегія при Борисоглібському монастиреві. Неофіційно з 1730 р. цей освітній центр називали «академією Чернігівською». Аналогічну колегію Мазепа планував заснувати при новій єпископській кафедрі у Переяславі, але цим планам уже не судилося втілитися в життя.

Таким чином, гетьмана Івана Мазепу можна вважати одним з перших з-поміж очільників Війська Запорозького / Гетьманщини, якого турбували проблеми розвитку науки й освіти у власній державі. Він зробив вагомий внесок у розбудову Києво-Могилянської академії – першого вищого навчального закладу на теренах, підвладних московському цареві, головного того-часного науково-освітнього центру в Україні.

Мазепину традицію опікування наукою продовжив гетьман Данило Апостол, щодо якого можна припустити, що він також був випускником Києво-Могилянської колегії. Принаймні збереглися відомості про знання ним кількох мов, серед них французької. За свідченнями мемуариста Я. Марковича, він читав паризькі газети. А син його Петро, котрий тривалий час перебував у Санкт-Петербурзі як заручник відданості свого батька російському цареві, вів свій щоденник цією мовою². Загалом же син тоді ще полковника Миргородського опанував також німецьку й італійську, навчався в німецьких професорів щойно створеної Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук і мистецтв. Він уважався одним з найосвіченіших людей свого часу. І такий цікавий факт: у листуванні В. Горленка та Павла Скоропадського 1896 р., коли вони обговорювали проблеми

¹ Листи Івана Мазепи / Упорядн. В. В. Станіславський. – К., 2010. – Т. 2. – С. 367–368.

² А. Л [Лазаревський О.]. *Дневник Петра Даниловича Апостола* (май 1725 – май 1727 г.) // Киевская Старина. – 1895. – Т. L. – № VII–VIII. – С. 100–155.

збирання пам'яток української писемної спадщини доби України-Гетьманщини, перший згадав саме цей щоденник – він розшукував оригінал *«записок гетьманича Апостола»*, опублікованих за рік перед тим О. Лазаревським¹.

Данило Апостол очолив Військо Запорозьке після п'ятирічного періоду прямого російського правління в Україні. Він намагався протидіяти занепаду Академії, пов'язаному з гоніннями на Мазепину спадщину, дбав про відновлення її духовного і культурного впливу. Для того він продовжував практику Івана Мазепи зі зміцнення економічних підвалин Академії наданням відповідних земель. Дослідник життя і діяльності гетьмана Б. Крупницький писав:

«Нам відомий його універсал з 14 січня 1729 р., де він підтверджує за монастирем і Академією всі маєтності, які їм залишилися. Монастиреві та Академії належали 6 невеликих сіл з людністю, одне пусте містечко з орною землею, два «селенія» (населені пункти), два хутори, два млини і 16 дворових місць у Києві на Подолі»².

У тексті згаданого універсалу, насправді датованого 13 січня, зокрема, йшлося:

«...респектуючи на Коллеژیум Кієво-Могілянскую Братскую, всему отчеству нашему богопотребную, где Малороссійскіи сини і протчіи в науках свободних имеют наставленіе, и оттоль на подпору Церкви Православной и отчизни полезную производят...»³.

Іншим універсалом від 19 травня 1732 р. гетьман оголосив збирання по всіх полках Війська Запорозького пожертв на ремонт Свято-Богоявленської Братської церкви та навчальних

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 313, арк. 8зв.

² Крупницький Б. *Гетьман Данило Апостол і його доба*. – Авґсбург: Українська вільна академія наук, 1948. – С. 161.

³ Судиенко М. *Материалы для отечественной истории*. – К., 1853. – Т. 1. – Отд. II. – С. 49.

приміщень Академії, причому імена жертводавців було поставлено заносити до спеціальної книги¹.

Але, зрозуміло, обставини і час уже не надали йому можливостей сприяти розвиткові української науки в тих надзвичайних масштабах, як це робив Іван Мазепа. Натомість доба Данила Апостола пов'язана із значним поширенням впливу випускників Академії не лише в Російській імперії, але й по всій Східній та Південній Європі аж до Сербії. Б. Крупницький переконливо стверджував, що *«за Апостола головний контингент освічених людей постачала Київська академія та деякі інші Колегії, що тоді існували на Україні»*².

Окреслений видатним українським істориком, організатором і лідером національної науки наприкінці XIX – першої третини XX ст. М. Грушевським процес історичного формування академічних центрів, визначення ним головних реперних точок розвитку наукової організації в Україні має одну особливість, яка навіть не була досягнута самим автором. Йдеться про такий неспростовний факт: ініціаторами, організаторами та фундаторами всіх трьох наукових центрів були найвищі державні мужі України. Ці люди стояли на чолі тогочасних держав: Великий князь Ярослав Мудрий у XI ст., гетьман Війська Запорозького Іван Мазепа наприкінці XVII – на початку XVIII ст. та гетьман всієї України Павло Скоропадський 1918 р. Отже, розвиваючи ідею М. Грушевського в такому річищі, логічним здається вести мову не тільки про три українські Академії. Впливає питання також щодо трьох згаданих вище очільників Української держави доби середньовіччя, ранньомодерного часу, періоду Української революції 1917–1921 років – фундаторів загальнонаціональних об'єднань українських науковців.

¹ Там само. – С. 165–168.

² Крупницький Б. *Гетьман Данило Апостол і його доба*. – С. 162–163.

1.1.3. Павло Скоропадський та організація науки

Павло Скоропадський, який прийшов до влади 29 квітня 1918 р., став гідним продовжувачем такої історичної традиції. Характерно, що він був абсолютно свідомий своєї відповідальності за продовження згаданої спадщини державотворення XVII–XVIII ст. Виступаючи з промовою на відкритті Українського державного університету в Києві 6 жовтня 1918 р., гетьман всієї України торкнувся цього сюжету української історії. Зокрема, за опублікованим газетним звітом він зазначав:

«...в сьогоднішній день, коли ми кладемо найбільшу основу української науки, ми повинні перш за все з вдячністю згадати про тих історичних діячів, які у свій час також прямували до цієї високої мети. Імення гетьманів Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, а особливо Мазепи як поборників і заступників народної освіти на Україні повинні назавше залишитися на сторінках історії українського національного самопізнання»¹.

Історія засвідчила, що Павло Скоропадський не лише на словах декларував себе спадкоємцем таких великих предків. Він став справжнім фундатором Української академії наук, забезпечивши її заснування, фінансування і розміщення. Він взяв на себе справу призначення перших 12 академіків УАН і затвердження її Голови-президента. Він затвердив і Статут Академії, штати і мережу академічних інституцій, завдяки чому УАН розпочала свою не лише номінальну, але і фактичну діяльність у листопаді 1918 р.

* * *

Теорія «трьох академій», висунена М. Грушевським, показує тяглість організації наукового процесу в Україні за різних історичних умов. Форми такої організації відрізнялися одна від одної: гурток освічених книжників у XI ст., церковний навчальний заклад у XVII–XVIII, Академія наук на початку XX ст.

¹ Відродження. – 08.10.1918.

Але єднала їх провідна роль, яку відігравав у заснуванні наукового центру очільник держави: Великий князь Київський, гетьман Війська Запорозького-Гетьманщини, Гетьман всієї України. Це не було випадковістю, адже всі вони були високоосвіченими людьми, розуміли роль знань і науки для розвитку очолюваної ними держави, ставали фундаторами, опікунами, ктиторами навчальних і наукових закладів. Така тривка традиція стала характерною рисою видатних очільників Української держави впродовж багатьох століть. З великою долею впевненості можна вести мову про трьох найвищих репрезентантів державної влади, причетних до заснування й розвитку наукових центрів: Ярослава Мудрого, Івана Мазепу, Павла Скоропадського.

1.2. Академія наук: історичний досвід

У промові очільника новітньої Української Держави з нагоди відкриття Українського державного університету 6 жовтня 1918 р. насправді йшлося не тільки про те, що гетьмани Війська Запорозького, зокрема Іван Мазепа, традиційно опікувалися освітою. Варто говорити насамперед про їхню надзвичайну увагу до науки, адже від середньовіччя практично до епохи Просвітництва по всій Європі осередками розвитку науки були винятково університети та інші навчальні заклади. Лише згодом народилася така форма професійного спілкування й спільної діяльності вчених, як різноманітні наукові товариства. Вищим щаблем такого співтовариства і водночас досконалою формою організації науки стала Академія наук.

В Європі об'єднання науковців під назвою Академія почали виникати ще з другої половини XV ст. в Італії (Флоренція, Рим, Неаполь). Це було пов'язано з гуманістичною тенденцією відродження античних культурних традицій. Серед них поважне місце належало заснованій Платоном Афінській академії. Тому найвідоміший вільний клуб італійських літераторів і філософів-гуманістів перейняв таку назву, став Платонівською академією в Кареджі (Platonis Academia in Caregio), що діяла під патронатом династії флорентійських герцогів Медичі (1462–1521)¹. Створена 1603 р. Папська академія (Pontificia Academia Scientiarum, спочатку Academia Linceorum) діяла під егідою римського понтифіка, а Неаполітанською опікувався король

¹ Кудрявцев О. Ф. *Флорентийская платоновская академия (Очерк истории духовной жизни ренессансной Италии)*. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва, ЛУМ, 2018. – 542 с.

Сицилії. Такі гуманістичні академії стали новою формою самоорганізації та професійного спілкування переважно філософів, літераторів, перекладачів з грецької мови як виклик усталеному університетському корпоративізму. Вони не мали постійного членства, існували за рахунок меценатської підтримки місцевих володарів. Першу Академію, що зосередилася виключно на точних науках, було створено 1582 р. іспанським королем Філіпом II (Мадридська математична академія).

1660 р. в Англії науковці-експериментатори об'єдналися в Колегію для розвитку фізико-математичного експериментального знання. 1662 р., коли король прийняв її під свій патронат, вона дістала назву Королівське наукове товариство з розвитку природничих знань (The Royal Society of London for the Improving of Natural Knowledge). Нині це Товариство вважається одним з найдавніших у світі серед існуючих. Воно було засноване як приватна організація, повністю незалежна від державних установ, хоча отримувала великі асигнування на свої потреби¹. Однією з основних функцій було нагородження вчених за видатні наукові досягнення. Першим президентом у 1660–1662 роках був сер Р. Морей.

1.2.1. Франція

У XVIII ст. найбільшої слави зажила Французька академія (Académie française), заснована 1635 р. першим міністром кардиналом А. Ж. дю Плессі герцогом де Рішельє. Статут її затвердив король Людовик XIII жалуваною грамотою, яку зареєстрував Паризький парламент у 1637 р. Це надало Академії офіційного статусу. Проте вона не була державною інституцією, оскільки від початку виникла як вільне зібрання рівних між собою письменників і знавців мови. Вона мала за основне завдання

¹ Лондонське Королівське товариство // Академії наук країн Європи. – Кн. 2. – К., 2012. – С. 106.

підкування про стан, розвиток та уніфікацію французької мови, а також розподіляла надані їй грошові пожертви шляхом виплати літературних премій. Задля уніфікації й стандартизації французької мови Академія розпочала підготовку Словника (перше видання – 1694; останнє, дев'яте – 2000). Офіційними опікунами Академії були кардинал Рішельє, після його смерті – радник Сег'єр. Проте вже король Людовик XV перейняв цю функцію на себе. Відтоді опікунами Академії були королі, імператори Наполеон I та Наполеон III, згодом – президенти Франції. Членів Французької академії завжди буває 40, девізом їх є «До безсмертя», тому вони традиційно носять звання «безсмертних» (*les immortels*)¹.

Для розвитку наукових досліджень з математичних та природничих галузей знань королем Людовиком XIV 1666 р. було створено іншу Академію наук (*Académie des sciences*), яка ще іноді називається Паризькою. Ініціатором її заснування був перший міністр Ж. Б. Кольбер. Одразу після свого виникнення вона стала основним лідером наукових пошуків в Європі. Академія тривалий час не мала офіційного статусу, отримала його лише 1699 р. разом з новою назвою – Королівська академія наук. Тоді ж був призначений королем річний бюджет у розмірі 42 тис. ліврів. На відміну від Французької академії, її створили одразу як державний науковий орган. Їй були притаманні всі характерні риси державної установи абсолютистської монархії: жорстка регламентація дій, сувора внутрішня ієрархія, винятковий уплив короля та вищих державних сановників, котрі складали групу почесних членів Академії².

З поваленням королівської влади революційний Конвент Франції 1793 р. ліквідував усі академії, натомість заснувавши 1795 р. Національний інститут наук і мистецтв з трьома класами наук: фізичних і математичних, моральних і політичних, природничих та прикладних. 1798 р. членом інституту було

¹ Французька академія // Там само. – Кн. 1. – К., 2012. – С. 425–430.

² Французька академія наук // Там само. – С. 439–442.

обрано генерала Наполеона Бонапарта, майбутнього імператора Франції. В такий спосіб визнано значення розпочатої ним Єгипетської експедиції 1798–1801 років для розвитку науки. Водночас це означало запобігання наукового керівництва перед впливовими політичними постатями.

Таким чином, історія науки у Франції презентує приклад майже одночасного заснування у XVII ст. загальнодержавних наукових осередків на альтернативних принципах: Французької академії як вільного наукового товариства й Академії наук як державного центру розвитку науки.

1.2.2. Росія

На території Російської імперії «Академію наук і курйозних мистецтв» було засновано Петром I 1724 р. Характерно, що від першого згадування про таку ідею московським царем (1698) до її втілення у життя минуло понад чверть століття. За зразок правила Королівська академія у Франції, членом якої московського царя було обрано в 1717 р. Подібно до неї Імператорська Санкт-Петербурзька академія стала державною науковою інституцією абсолютистської монархії. Її члени, яким сплачувалося утримання від імператора (бюджет Академії при заснуванні складав майже 25 тис. рублів, або четверту частину всіх державних витрат на освіту і медицину), були натомість зобов'язані забезпечувати наукове-технічне обслуговування держави. Першими російськими академіками стали винятково іноземці, переважно німці, а також італійці, француз: президент медик Л. Блюментрост, математики брати Бернуллі, Х. Гольбах, фізик Г. Бюльфінгер, астроном Ж. Деліль, історик Г. Міллер та ін. Одразу вибудовувалася мережа допоміжних структур: анатомічний театр, географічний департамент, фізичний та мінералогічний кабінети, астрономічна обсерваторія, Ботанічний сад тощо. Специфікою російської Академії стала зумовлена низьким

рівнем освіти населення міцна прив'язка до Санкт-Петербурзького університету і навіть гімназії при ньому, внаслідок чого склався єдиний навчально-науковий комплекс, який став практично замкненою системою. Дійсні члени Академії з цих причин спочатку мали звання професорів. Усі вони вважалися державними службовцями, отримали відповідний ранг за Табеллю, запровадженою Петром I. Ще однією відмінністю російської Академії наук від свого зразка стала гуманітарна складова її структури, або третій клас, до якого було віднесено красномовство, історія, право. Перший складали математика, астрономія, географія і навігація; другий – фізика, анатомія і ботаніка¹. Як стверджують російські історики науки, Академія «сразу включилась в умножение научного и культурного богатства страны». Академічні дослідження закладали основи гірської справи, металургії, інших галузей економіки, що насаджувалися в Російській імперії XVIII ст. У російській історіографії вважається, що *«Деятельность Академии с самого начала позволила ей занять почетное место среди крупнейших научных учреждений Европы»*².

Проте, на відміну від європейських академій, які були закономірним наслідком розвитку національної економіки, політики, культури та науки, в Російську імперію науку фактично було імпортовано – пересаджено з-за кордону. Вона не стала закономірним результатом розвитку суспільства, на що звертали увагу широкого загалу українська преса у листопаді 1918 р.³ Під цією назвою Пьотр I та його нащадки створили державну установу, одне з численних «присутственных мест» Російської

¹ Копелевич Ю. Х. *Основание Петербургской академии наук.* – Ленинград: Наука, 1977. – С. 58–59.

² Осипов Ю. С. *О становлении и развитии Российской академии наук* // Императорская академия наук и художеств, Академия наук СССР, Российская академия наук – триединая академия. К 290-летию основания РАН. Сост. и отв. ред. Д. В. Джохадзе. – М.: Энциклопедист-Максимум; СПб.: Мирь, 2015. – С. 61–62.

³ Відродження. – 30.11.1918.

імперії¹. Подальший її розвиток ішов у напрямку розбудови науки на винятково державних засадах. Академія стала невід'ємним атрибутом імперії, тісно пов'язаним навіть з домом Романових. Останнім президентом її за царату (1889–1915) був Великий князь Константін Константинович. Він здобув славу як поет (публікувався під псевдонім «К. Р.») і на загал уважався інтелектуалом.

* * *

Отже, впродовж XVII–XVIII ст. в Європі створилися прецеденти заснування наукових спільнот загальнодержавного рівня як вільних клубів науковців (літераторів), або керованих державою центрів розвитку науки. За збігом обставин обидві форми організації наукових досліджень з'явилися у Франції. На шлях державної організації науки на початку XVIII ст. стала Російська імперія, яка фактично завезла науку й освіту з-за кордону. Для неї було цілком природним запозичити з Франції досвід державно-бюрократичного піклування про організацію наукових досліджень. Адже в основу новоствореної імперії було покладено той самий принцип бюрократизації, а також одержавлення всіх сфер життя, суворої централізації, запозичення зовнішніх організаційних форм. З Німеччини до Санкт-Петербурга було виписано науковців, які склали абсолютну більшість перших російських академіків.

Другим важливим фактором заснування практично всіх європейських академій наук стала активна роль у цьому процесі глав тогочасних держав, як правило, монархів (імператори, королі, понтифіки). Саме вони не лише затверджували установчі акти щодо створення Академій, але й були ініціаторами, опікунами, кураторами і навіть керівниками наукових центрів своїх держав, тобто справжніми їхніми фундаторами.

¹ Романовский С. И. «Притащенная» наука. – СПб, 2004. – С. 17–89.

1.3. Гетьман Кирило Розумовський та Імператорська академія наук

У дослідженні загальної теми, присвяченої Павлу Скоропадському й Академії наук, згадка про Академії в Росії наштовхує на цікаву історичну паралель. Йдеться про прямий зв'язок між постаттю українського гетьмана та цією Академією, що виник з середини XVIII ст. Адже останній Гетьман Малої Росії та Військ Запорозьких Кирило Розумовський (роки життя 1724–1803) ще до призначення / обрання на цей уряд став президентом Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук. Згадану посаду він обіймав фактично впродовж 1746–1765 років, а формально – до 1798 р., тобто 52 роки – найдовше з усіх інших президентів Російської АН. Наявність такого історичного сюжету підкреслює певний внесок українського гетьмана в розбудову цієї імперської наукової структури.

Самого Кирила Розумовського навряд чи можна було вважати дуже освіченою людиною, тим більше науковцем. Син незаможного козака з хутора Лемеші Козелецької сотні полку Київського Г. Розума на батьківщині навчався грамоті у сільського дячка. Елементарну освіту зміг здобути в Санкт-Петербурзі вже після того, як його старший брат Олексій став фаворитом імператриці Єлизавети. «Освітня подорож» майбутнього гетьмана німецькими університетськими центрами (Кенігсберг, Лейпциг, Геттінген, Берлін, Гданськ/Данциг) тривала два роки (1743–1745)¹. За деякими відомостями, він встиг також

¹ Маслійчук В. *До проблеми освітніх мандрівок за кордон студентів доби Розумовських (40-ві рр. XVIII ст. – 1764)* // Емінак. – 2016. – № 2(1). – С. 16–18.

відвідати відомих науковців Франції й Італії. Перебуваючи за кордоном, Розумовський добре вивчив німецьку та французьку мови, отримав знання з латини, мав певне уявлення про розвиток європейської науки, особисто познайомився з деякими німецькими і французькими провідними вченими. Наприклад, молодший брат фаворита, мабуть, першим з підданих Російської імперії перебував у постійному листуванні з Вольтером.

Російська імператриця вирішила, що цей 22-річний юнак в умовах офіційної боротьби з «німецьким засиллям» найкраще з усього її оточення підходить для керівництва «Академією наук і курйозних художеств», створеною Петром I у рік народження майбутнього гетьмана. У цьому була певна рація, адже на тлі малоосвіченої російської вищої знаті навіть такий дворічний європейський вишкіл вигідно вирізняв Розумовського. Перший біограф Розумовських А. Васильчиков писав з цього приводу:

«Назначение молодого Разумовского объясняется не только исключительным положением его брата при дворе, но еще тем полным отсутствием людей образованных и способных, которым отличалось, особенно в начале, царствование Елизаветы Петровны»¹.

21 травня 1746 р. вийшов указ про його призначення президентом Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук, отже – фактичним куратором усієї науки та світської освіти в Російській імперії.

Крім особистісних факторів, що зумовили таке рішення імператриці, очевидно, слід говорити про загальніші причини. Роль уродженців Лівобережної України в модернізаційних процесах, що визначили долю Російської імперії, була надзвичайною. Адже не секрет, що у XVIII ст. у новоствореній державі, яка претендувала на європейську гегемонію, основну масу освічених людей складали вихідці з українських земель: адміністратори, вищі церковні ієрархи, священнослу-

¹ Васильчиков А. А. *Семейство Разумовских*. – Т. 1. – СПб, 1880. – С. 82.

жителі тощо. Варто назвати прізвища П. Шафірова, А. Безбородька, П. Мировича, С. Яворського, Ф. Прокоповича, П. Конюсевича та ін. Вони мали європейську освіту й виховання, які на території Московії тільки-но почали вводитися Петром І. Тому закономірно, що, намагаючись позбутися «німецького засилля», нова цариця змушена була використовувати єдину можливу альтернативу «німцям» – українців як фахівців, котрі практично єдині серед її підданих мали європейську освіту, досвід та знання. Нагадаємо, що перші чотири президенти російської Академії були німцями. В 1740-х роках із загальної кількості близько 12 академіків (професорів) Імператорської академії наук усього три були росіянами (математик В. Адодуров, хімік М. Ломоносов, поет В. Тредіаковський). Промовистим є той факт, що практично в усіх працях з історії Російської академії наук український гетьман теж фігурує як росіянин¹.

Діяльність Кирила Розумовського на посаді президента Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук і мистецтв оцінюється неоднозначно. Згаданий А. Васильчиков зазначав:

«Несмотря однако на недостаточность познаний и всю неподготовленность к таковому делу, можно смело сказать, что Кирила Григорьевич ничем не хуже своих предшественников управлял Академией»².

У радянському дослідженні першого етапу існування Імператорської АН у Санкт-Петербурзі зауважено, навпаки, що Розумовський

«мог лишь тем лично влиять на судьбы Академии, что представлял ее интересы при дворе. Позднее он стал гетманом

¹ Осипов Ю. С. *О становлении и истории развития Российской академии наук* // Императорская академия наук и художеств, Академия наук СССР, Российская академия наук – триединая академия. К 290-летию основания РАН / Сост. и отв. ред. Д. В. Джохадзе. – М.: Энциклопедист-Максимум; СПб: Міръ, 2015. – С. 63.

² Васильчиков А. А. *Семейство Разумовских*. – Т. 1. – С. 82.

Украины, уехал в Глухов и президентство его стало почти фиктивным»¹.

Останнє твердження є далеким від істини, оскільки гетьман проводив дуже багато часу саме в Санкт-Петербурзі, а безпосередньо в Україні перебував на загал не більше 5 років зі свого тривалого 14-річного правління.

Український дослідник біографії останнього гетьмана XVIII ст. О. Путро дотримувався іншої думки:

«Слід зазначити, що діяльність К. Розумовського на посаді президента з перших кроків була виваженою і конструктивною та свідчила про його особистий інтелект»².

Правдою був той факт, що Розумовський не міг приділити великої уваги керівництву науковою й організаційною діяльністю Академії. Надто вже багато часу в нього відбирали інші уряди та великосвітські обов'язки. Тим не менш відомі його зусилля з налагодження стосунків між академіками, які в своїх наукових суперечках часом доходили до бійок. Особливо цим вирізнявся нестриманий М. Ломоносов. Кирила Розумовського вважали його покровителем, проте президент прагнув навести загальний порядок в Академії, приборкати безлад, залагодити конфлікти в академічному середовищі.

Гетьман-президент намагався залучити до складу Академії нових авторитетних членів з-за кордону (адже попередні іноземні академіки майже всі розбіглися) водночас дбаючи про збільшення числа академіків з уродженців Російської імперії. Розбудовувався академічний університет в Санкт-Петербурзі, який до того існував переважно на папері. У Москві було засновано новий університет. Активно розвивалася видавнича діяльність Академії, внаслідок чого всі наукові, науково-популярні, перекладні видання друкувалися академічною друкарнею. Там

¹ Копелевич Ю. Х. *Основание Петербургской Академии наук.* – Ленинград: Наука, 1977. – С. 134.

² Путро О. І. *Гетьман Кирило Розумовський та його доба* (з історії українського державотворення XVIII ст.). Монографія у 2-х ч. – К., 2008. – Ч. 1. – С. 46.

було надруковано навіть Маніфест про сходження на престол імператриці Єкатеріни II.

Основним завданням нового президента було впорядкування структури, організації та самої діяльності Академії. Тому вже на початку його президентства 1747 року було підготовлено й затверджено перший в історії Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук і мистецтв регламент (статут) та штати¹. Деякі російські дослідники називають Кирила Розумовського одним з безпосередніх авторів Регламенту разом зі співробітниками Академії: ад'юнктом Г. Тепловим, її секретарем і фактичним засновником І. Шумахером². За цим статутом Академію складали 10 академіків, при кожному з них – свій ад'юнкт. Ад'юнкти мали бути підданими Російської імперії, а не іноземцями. Університет було відокремлено від самої Академії.

Надалі Кирило Розумовський ініціював розгортання історичних та географічних досліджень. Розпочалася підготовка великого Атласу Російської імперії. З'явилися перші наукові історичні праці, зокрема доповідь Г. Міллера «Происхождение имени и народа российского» та альтернативний їй «Краткий российский летописецъ» М. Ломоносова.

Про ступінь заангажованості Кирила Розумовського в академічні справи, а, можливо, також про власні наукові уподобання свідчить такий дотичний факт. Гетьману особисто належав рукописний курс лекцій відомого німецького хіміка та мінералога Генкеля з Фрайбурга, записаний його російським студентом Д. Виноградовим у 1741 р., під латинською назвою «Collegium Chymiko-Metallurgium Experimentale Henkelianum Freiburgae Hermundorum». Цей факт згадував В. Вернадський

¹ Васильчиков А. А. *Семейство Разумовских*. – Т. 1. – СПб, 1880. – С. 79–99.

² Хартанович М. Ф. *Реформы Российской Академии наук в XVIII – первой половине XIX вв.: уроки организации отечественной науки* // Императорская академия наук и художеств, Академия наук СССР, Российская академия наук – триединая академия. – С. 212.

у розвідці про М. Ломоносова з посиланням на бібліотеку Московського товариства дослідників природи¹.

Як би там не було, але останній у XVIII ст. Гетьман Малої Росії та Військ Запорозьких Кирило Розумовський увійшов до історії не тільки вищого світу Російської імперії. Він здобув також слави як академічний керівник, адже саме за нього наука, нарешті, була пересаджена в російський ґрунт. Проте, як будь-яка теплична рослина, вона потребувала особливого догляду, повсякденної турботи, підживлення. Фактично її плеканням упродовж 52 років займався гетьман-президент Академії.

Тому постає непересічне питання: чи не була для Павла Скоропадського у 1918 р. Українська академія наук тим, чим стала для Кирила Розумовського (і загалом імператорської влади, адже Гетьман Малої Росії та Військ Запорозьких на той момент фактично перетворився на російського урядовця, про що свідчить його відставка 1764 р.) Імператорська академія в Санкт-Петербурзі? Очевидно, що для останнього Академія наук була переважно вагомим чинником загального іміджу, однією з частин довгого урядового титулування:

«Ея Императорского величества Малія Россіи обоих сторон Днепра и Войск Запорожских гетьман, сенатор, генерал-фельдмаршал, генерал-адъютант, действительный камергер, Императорской Санкт-Петербургской Академіи наук президент, лейб-гвардіи Измайловского полку подполковник, и обох російских императорских орденив святых апостола Андрея и Александра Невского, а також полского Белого орла и голстинского святыя Анни кавалер, Россійской імперіи граф і проч.»².

¹ Вернадский В. И. *Михаил Васильевич Ломоносов* // Вернадский В. И. *Труды по истории науки в России*. – М.: Наука, 1988. – С. 30 (примітки). Разом з тим слід підкреслити, що В. Вернадський у своєму ґрунтовному дослідженні першого століття існування Імператорської академії наук практично не згадав Кирила Розумовського, оскільки вважав того лише номінальним очільником Академії.

² Див.: Віденський архів гетьманського роду Розумовських / Упорядн. С. П. Потапенко. – Т. 1. – К., 2018. – С. 12–16.

* * *

У факті призначення українського гетьмана Президентом Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук проглядає певна іронія історії. Адже серед імператорської родини та навіть найближчого оточення імператриці Єлизавети не знайшлося нікого, хто мав би достатній освітній рівень, знання, можливості керувати Академією наук. Довелося звернутися до «хохла», котрий тільки-но здобув пристойну європейську освіту і «стрибнув» у графи (згадаємо А. Пушкіна, «Моя родословная»: *«в князя не прыгал из хохлов»*). Тим не менш вибір став досить удалим, адже Кирило Розумовський перебував на цій посаді понад півстоліття. Керуючи всією світською освітою та наукою в імперії, він проявив свій природний розум, організаторські здібності, певні наукові уподобання. Разом з тим звання Президента Академії було для нього виключно вагомим доповненням до інших звань і титулів.

1.4. Павло Скоропадський та Академія наук: історіографічне тло

Павло Скоропадський особисто ніколи не претендував і не міг би претендувати на звання академіка чи посаду Президента Української академії наук. Такий приклад надавала Російська імперія, адже її Академію впродовж 1889–1915 років очолював Великий князь Конstantin Konstantinovich Romanov. Зрозуміло, що у ХХ ст. керівником наукового центру держави мав бути тільки справжній науковець, а не політичний чи державний діяч. Але – чи була створена гетьманом Академія лише однією з цеглин в державній будові, чи навіть коштовною прикрасою на гетьманській шапці? Або ж Скоропадським керувало бажання забезпечити належний рівень розвитку національної науки як обов'язкової умови успішності держави? Відповідь на це запитання також намагається дати автор книги.

Огляд досліджень останніх років з історії організації української науки в період революції 1917–1921 років доводить, що проблему участі, питомої ваги такої складової створення Академії наук, як унесок тогочасної влади та її найвищого репрезентанта – Гетьмана всієї України та військ козацьких Павла Скоропадського – практично не тільки не висвітлено, а навіть і не окреслено.

Маємо констатувати наявність значного спротиву такій постановці питання в суспільній і науковій площині. Прийнято вважати, наслідуючи мейнстрим української закордонної історіографії, що заснування Академії саме Павлом Скоропадським було скоріше політичною інтригою, спробою демагогічного

загравання з українським суспільством, намаганням перехопити й записати на свій карб ініціативу опозиційних його режимів національних кіл, єдиних причетних до творення такого вагомego національного інституту, як Академія наук. Такі ідеї побутували з часів Української революції. Наприклад, П. Христюк, який упродовж 1917 – квітня 1918 р. був високим урядовцем (генеральний писар у першому Генеральному Секретаріаті, міністр внутрішніх справ, міністр народної освіти на початку 1918 р.) наголошував:

«Справою організації Української академії наук клопоталось ще до гетьманщини Київське українське наукове товариство, і вона була вже близькою до успішного закінчення; гетьманське правительство взяло її до своїх рук і вирішило її по-своєму»¹.

Відомий дослідник Ю. Бойко-Блохин на еміграції писав ще конкретніше:

«Із заснуванням Академії була пов'язана певна політична гра, стремління уряду перехопити ініціативу в елементів більш національно свідомих, для яких Академія була давньою мрією. Академію засновано не шляхом вияву власної ініціативи наукових кіл, а в якійсь мірі навіть всупереч планам частини українського наукового світу, створено її декретом, декретом призначено перших академіків, при чому ряд заслужених наукових особистостей залишилося збоку, а до її основоположного ядра включено, крім національно свідомих українських діячів, ще й людей національно нейтральних та настроєних по-русофільському»².

Шкода, що поважний автор не назвав конкретно прізвища «заслужених наукових особистостей», яких не було призначено академіками. Бо таких, на мою думку, не було, окрім єдиного – М. Грушевського. Але той сам відмовився від зробленої йому

¹ Христюк П. *Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920*. – Т. 3. – Відень, 1922. – С. 75.

² Бойко Ю. *Всеукраїнська Академія Наук у кривому дзеркалі* // Бойко Ю. *Вибране*. – Т. 2. – Мюнхен, 1974. – С. 75–76.

пропозиції. Також незрозуміло, кого зі складу перших 12 академіків, призначених особисто гетьманом, він уважав «людьми національно нейтральними та настроєними по-русофільському»? Адже переважна більшість з них були членами київського Українського наукового товариства, з 1906 р. керованого тим самим М. Грушевським, та НТШ у Львові. Науковці, налаштовані антиукраїнськи (наприклад, ректор Університету св. Володимира Є. Спекторський) справді були у складі Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук, проте до числа призначених гетьманом академіків не потрапили.

Не бракує аналогічних висловів і сьогодні. Так, відомий грушевськознавець І. Гирич стверджує, що за Української Держави вдалися до створення УАН,

«коли ця справа вже йшла до свого практичного завершення силами УНТ й М. Грушевського. І лише політичні події, в яких М. Грушевському відводилася провідна роль, завадили реалізації справді національної концепції УАН»¹.

Інша історіографічна традиція наголошує на визначальній ролі батьків-засновників Української академії наук: М. Василенка, тодішнього міністра народної освіти УД², та петроградського академіка В. Вернадського, голови Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук, який став першим Головою-президентом УАН (1918–1921)³. При тому значення постаті Павла Скоропадського в «академічній рево-

¹ Гирич І. *Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917–1921 років)* // *Марра mundi*. – Львів, 1996. – С. 736.

² Див.: Полонська-Василенко Н. *Українська академія наук. Нарис історії*. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 11–16; Матвеева Л. М. *Нариси з історії Всеукраїнської академії наук*. – К.: ВД «Стилос», 2005. – 296 с.; Її ж. *Становлення Української академії наук (1918–1928 рр.)* // *УІЖ*. – 2008. – № 6. – С. 4–7.

³ Ситник К. М., Шмигівська В. В. *Володимир Вернадський і Академія*. – К.: Наукова думка, 2006. – 312 с.; Ситник К., Бевз Т. *Володимир Вернадський: Людина. Громадянин. Учений*. – К.: Наукова думка, 2017. – 368 с.; Білоніжка П. *Володимир Вернадський – засновник Української академії наук* // *Вісник Львівського університету. Серія геологічна*. – 2015. – Вип. 27. – С. 8–17 та ін.

люції» практично не згадується, начебто батьки-засновники діяли цілком самостійно, незалежно від вищої державної влади. Поза сумнівом, роль обох цих науковців була винятковою, адже саме вони виконали основний обсяг робіт з напрацювання концепції створення, змісту діяльності, первісної розбудови Академії. За правом за ними закріпилося найменування «батьки-засновники» УАН. Але чи були вони її фундаторами? Це так само досліджується в цій книзі.

Обов'язково маємо згадати радянський погляд на створення УАН, що сформувався поступово впродовж 1930-х років. Основний його зміст полягав у відвертій фальсифікації дати й обставин заснування Академії. Так, 1967 р. в офіційній радянській історії АН УРСР стверджувалося:

«Лише з визволенням України від австро-німецьких загарбників і вигнання з Києва петлюрівської Директорії було практично здійснено розроблений ученими план діяльності української Академії наук. 12 лютого 1919 р. в Києві відбулися загальні збори вчених-засновників... Ці... збори поклали початок фактичному існуванню і плідній діяльності Української академії наук»¹.

Згадаємо, що перший офіційний радянський ювілей – 25-річчя від дня заснування Академії за рішенням ЦК КП(б)У та Раднаркому УРСР було відзначено лише у вересні 1944 р.²

Неможливо замовчувати роль у постанові національної Академії наук М. Грушевського, загальноновизнаного лідера української науки того часу. Упродовж багатьох років, практично від початку своєї наукової кар'єри, львівський професор перебував на чолі руху за організацію українського наукового життя у формі повноцінної Академії, керував уже створеними і створював нові наукові інституції, які виразно демонстрували тенденцію перетворення на українську Академію (Наукове товариство

¹ Історія Академії наук Української РСР: У 2-х кн. – К., 1967. – Кн. 1. – С. 92.

² Див.: Постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У про відзначення 25-річчя Академії наук УРСР. Опубл.: Історія Національної академії наук України. 1941–1945. – Ч. 1. – К., 2007. – С. 301–302.

імені Шевченка у Львові, Українське наукове товариство у Києві). Проте неприйняття ним постаті Павла Скоропадського як очільника Української Держави, на загал вороже ставлення до нової форми української державності, що була ознакою поступу Української революції як новий закономірний етап її розвитку, призвело до обструкції ним процесу створення Української академії наук. Крім того, Грушевський не поділяв загальних підходів М. Василенка та В. Вернадського до концепції заснування Академії. Лідер української науки виходив з потреби мати національну Академію як об'єднання українських учених, що виросло з попередніх наукових громад, а не просто Академію наук, розташовану в Україні. Згодом, після повернення в УСРР, це спричинило його напружені стосунки з іншими дійсними членами ВУАН¹.

Але, наголошуючи на персональному внеску в створення Академії наук усіх згаданих трьох наукових і громадських діячів, не можемо забувати про роль очільника Української Держави в цих процесах. Не буде жодним перебільшенням стверджувати, що в досить великій історіографії створення Української академії наук ця проблема практично повністю залишена поза увагою. Конкретно участі очільника держави у створенні УАН присвячено єдину на сьогодні статтю В. Ульяновського. В ній автор абсолютно справедливо зауважує, що за таких підходів *«фактично роль гетьмана зведена всіма ледь не до формального акту затвердження законодавчих документів, такого собі "державного статиста"»*².

Проте сам термін *«державний статист»* видається неточним, не відповідним навіть тій ролі, яка зазвичай відводиться Скоропадському.

¹ Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і *Academia*. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 322 с.

² Ульяновський В. І. *Гетьман Павло Скоропадський і справа заснування Української академії наук* // УІЖ. – 2008. – № 6 – С. 26–38.

* * *

На тлі значної кількості наукових розвідок, присвячених діяльності батьків-засновників, особливо В. Вернадського, такий доробок виглядає мізерним. Якщо вестимемо мову про праці загальнішого змісту, то там переважно наводиться перелік усього, що було засновано за гетьмана. Академії на такому тлі відведений лише один рядок, що, звісно, не відповідає її ролі й значенню. І, на загал, немає праць, які б досліджували ставлення самого Павла Скоропадського до науки, його роль в організації наукової діяльності в Україні та на еміграції. Все це доводить новизну й актуальність запропонованого дослідження.

1.5. Альтернативні сценарії створення Академії

Основна проблема, пов'язана з визначенням унеску гетьмана Павла Скоропадського в заснування УАН, перебуває у речіщі значно ширшій – стосунків держави/влади і національного наукового співтовариства. І навіть можна говорити про ще один аспект – загальнонауковий концепт національності чи інтер-національності самої науки.

Занурюючись в українські реалії 1918 року, маємо вести мову про історичний вибір одного з двох можливих сценаріїв творення головної наукової установи країни. Йдеться про те, за ким визнати першість у процесі заснування УАН: за науковою громадськістю, тобто проявом ініціативи знизу, причому в двох варіантах: свідомих національних наукових кіл, або ж загально-наукових, переважно орієнтованих на Росію та її академічну спадщину; чи за державною владою, отже, діями згори. Важливу роль відігравав згаданий національний фактор. Він полягав у тому, чи буде новостворена Академія справді національним науковим центром, що розвиватиме українську науку, або зібранням науковців колишньої Російської імперії, які волею долі опинилися в Україні, але здебільшого були байдужими до Українського народу й Української держави, національних та державних потреб України.

Окрім того, 1918 року відбулося обрання одного з двох варіантів загального статусу Української академії. Це міг бути вільний дискусійний клуб відомих учених або державний науковий центр – штаб організації наукових досліджень. Цей дру-

гий варіант розумів Академію як спеціальну інституційну платформу, масштабний дослідницький центр, побудований за конкретним планом, що охоплює широкий фронт визначених наукових завдань. Засадничо йшлося про змагання між західно-європейською (Французька академія, Британське королівське наукове товариство) та російською моделями облаштування наукового життя. Як НТШ, так й УНТ були зорієнтованими М. Грушевським саме на європейський взірєць. Але він відчував брак національних кадрів на провідних наукових напрямках. Натомість В. Вернадський мав на увазі російську модель, хоча і значно реформовану (науковий центр на повному державному утриманні, зі свободою наукової творчості, мережею дослідних інститутів та допоміжною інфраструктурою: бібліотека, архів, музей, географічна карта, ботанічний сад та ін.).

Історія організації науки в різних країнах світу знає багато форм створення національного співтовариства науковців. Такі форми залежали від історичних традицій, системи наукового спілкування, потреб нації, усвідомлених провідними науковцями. Сучасне наукознавство веде мову про два різних змістовних наповнення терміну «академія». Перший з них трактує «академію» як громадську організацію, що об'єднує організаторів наукових досліджень, але сама безпосередньо їх не проводить, не розбудовує власну дослідницьку структуру. Це наукове об'єднання з почесним членством, членськими внесками «академіків», з мінімальною державною підтримкою або взагалі без неї. Такі академії є скоріше науковими клубами, спільнотами видатних вчених – фахівців з певних галузей знань. Другий – ієрархічна структура наукових установ національного рівня, що існують повністю або переважно за рахунок державного фінансування. Водночас основні завдання цих об'єднань видатних учених збігаються, адже вони створюються задля запровадження в суспільстві високих наукових стандартів. Сучасний Оксфордський тлумачний словник подає таке визначення: *«A society or institution of distinguished scholars and artists or scientists that aims*

*to promote and maintain standards in its particular field»*¹. За підрахунками сучасних експертів, нині академії наук або їхні аналоги існують в 114 державах світу. 68 з них – елітні клуби науковців; 38 поєднують такі функції з керівництвом системою наукових установ, дві – складаються тільки з наукових інституцій. У шестірці розвинених держав світу (Велика Британія, Іспанія, Італія, Німеччина, США, Франція) одночасно функціонують академії наук обох типів².

Зрештою, варто вести мову і про таке. Академія першого типу є просто спільнотою визнаних фахівців, які регулярно спілкуються між собою, але не виробляють спільного наукового продукту. Засновані на російський взірець Академії мають водночас три обличчя: перше – спільнота її дійсних членів; друге – сукупність наукових та науково-дослідних інститутів й допоміжних установ; третє – весь загаль науковців, які працюють у згаданих інститутах та установах. Вони фактично існують у різних вимірах, частково пов'язаних між собою системою горизонтальних і вертикальних зв'язків. Проте всі вони мають єдине завдання – отримання спільного наукового продукту, спрямованого на вирішення поставлених суспільством і державою завдань.

Важливу роль у створенні організаційних форм наукових об'єднань відігравало ставлення центральної влади до вчених, бажання їх підтримати, а також спрямувати наукові дослідження в потрібному державі річизі.

З нашого погляду, легковажити якимось з цих процесів (що йшли знизу та згори) не можна, бо лише їхнє злиття в одному рухові, спрямування в одному напрямку привело до здійснення «академічної революції», постанови національної Академії наук. Саме про це говорив В. Вернадський, окреслюючи необхідні умови організації наукової діяльності:

¹ Oxford Dictionary. E-Resource. Url: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/academy>

² Безверщенко Ю. *Яких реформ має зазнати Національна академія наук* // Український тиждень. – 2018. – № 21. – С. 28.

«научная работа нации может осуществляться под покровом волевого, осознанного стремления государственной власти и может двигаться волевыми импульсами отдельных лиц и общественных организаций при равнодушии или даже противодействии правительства. Однако она находится в стабильном расцвете лишь при условии общего соединения этих обоих жизненных сил современного государства»¹.

* * *

У такий збалансований спосіб творення й було засновано УАН – під покровом *«вольового, усвідомленого стремління державної влади»*, уособленої гетьманом Павлом Скоропадським, та водночас *«вольовими імпульсами»* наукової громадськості. Не в останню чергу саме це дозволило Академії наук пройти 100-річний шлях, витримати низку важких випробувань, виявити велику життєздатність, закладену батьками-засновниками, а також її фундатором, яким, поза сумнівом, треба вважати Павла Скоропадського.

¹ Вернадский В. И. *Труды по истории науки*. – М.: Наука, 1988. – С. 195.

1.6. Шляхи, пройдені сусідами

Нагадаємо приклади найближчих сусідів, які так само, як і Україна, пройшли стадію колоніальної або іншої державної несаможитності, постали на уламках європейських імперій у 1917–1918 роках.

1.6.1. Угорщина

Найдавнішою з них є Угорська академія наук (Magyar Tudományok Akadémia), що постала за ініціативи й фінансової підтримки національно свідомих представників ліберальної угорської аристократії, опозиційно налаштованих до імперської влади у Відні. 1825 р. граф І. Сечені віддав свій річний дохід (20 тис. золотих) на розвиток досліджень з угорської мови. Його приклад наслідували ще кілька аристократів: А. Вай, Д. Андраші, Д. Карої. У такий спосіб 1827 р. було започатковано «Угорську академію для навчання рідній мові», що насправді потребувала захисту: адже до 1840 р. всі офіційні документи в Угорщині складалися латиною. Офіційно створення загальноугорського наукового центру датується 1830 роком, коли король Угорщини (водночас цісар Австрійської імперії) затвердив відповідний статут. З 1845 р. вона має назву Угорської академії наук. Першим президентом (1830–1855) став граф Й. Телекі, відомий історик, який передав Академії власне книжкове зібрання в 30 тис. томів. За новим статутом 1858 р. її було визнано незалежною науковою установою. У період розпаду Австро-Угорської імперії та революції 1918–1919 років Академію ледь не було ліквідовано,

оскільки вона розглядалася тодішніми революціонерами, зокрема комуністами, як анахронізм імперської доби¹.

1.6.2. Хорватія

Майже аналогічною була історія створення Хорватської академії наук і мистецтв у Загребі. Вона виникла як Югославська академія (Ugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti). 29 квітня 1861 р. її заснування було схвалено Хорватським парламентом за поданням єпископа Й. Штроссмайєра, який і зробив перший фінансовий внесок на підготовчу роботу зі створення Академії в розмірі 50 тис. флоринів. Меценат висловлював надію, що академія *«збере найкращі розуми»*, опікуватиметься питаннями мови й інших гуманітарних наук. За задумом засновників, Академія мала об'єднувати науковців не лише Хорватії, а й усіх південнослов'янських країн, включаючи Болгарію, де на той час ще не було власного наукового центру. Офіційного затвердження статуту Академії імператором Францем Йосифом I довелося чекати до 4 березня 1866 р. Першим президентом став відомий хорватський історик Ф. Рачкі (1866–1886), а єпископа Штроссмайєра було оголошено патроном Академії². 1918 р., коли було створено Королівство сербів, хорватів і словенців, Югославська академія набула статусу національної.

¹ Magyar Tudományos Akadémia. E-resource. URL: <http://mta.hu/english/history-of-the-hungarian-academy-of-sciences-106111>; Угорська академія наук (A Magyar Tudományos Akadémia) // Академії наук країн Європи. У 2-х кн. – Кн. 2. – К., 2012. – С. 939–941.

² Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. E-resource. URL: http://info.hazu.hr/en/about_academy/foundation_of_academy/

1.6.3. Польща

У Польщі (на території, що входила до складу Австро-Угорської імперії) наукове об'єднання вчених (*Akademia Umiejętności*), яке прагнуло відіграти роль загальнопольської наукової інституції, було створене 1872 р. на базі Краківського наукового товариства. Основну роль у заснуванні Академії відіграли польські науковці, завдяки яким постало товариство. За взірцем було обрано Французьку академію (*Académie française*, заснована 1635 р.). Водночас мав місце й офіційний акт затвердження самої Академії та її статуту імператорською владою у Відні. Першим президентом було обрано лікаря і природознавця Ю. Майєра (1872–1890). Після здобуття Польщею державної незалежності у 1918 р. Академію було перейменовано на Польську академію знань. Проте вона не набула державного статусу і додаткових науково-організаційних функцій¹.

1.6.4. Чехія

Створення Чеської академії наук і мистецтв (*Česká akademie věd a umění*) проходило за дещо іншим сценарієм, хоча події відбувалися також у кордонах Австро-Угорської імперії й приблизно в той самий період. Започатковано процес організації центральної наукової установи для Чеських земель ще у 1880-х роках з ініціативи крайових народних представників та наукової громадськості, яка брала за приклад Флорентійську (*Accademia de la Crusca*, заснована 1582 р.) та Французьку академії. Основою новоствореної Академії стало Королівське чеське наукове товариство (1784). Постала вона фактично в травні 1891 р., а підтверджувальна імператорська грамота датована 5 грудня 1892 р. На знак удячності за цей акт Академія тривалий час

¹ Polska Akademia Umiejętności. E-resource. URL: <http://www.pau.krakow.pl/index.php/pl/akademia/historia>

носила ім'я імператора Франца Йосифа (České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění). Вагомим підґрунтям для розгортання діяльності Чеської академії став фінансовий внесок у 200 тис. золотих відомого архітектора і мецената Й. Главка, якого було обрано першим президентом Академії (1890–1908). З кінця 1918 р. Чеська академія позбулася в назві згадки про цісаря і далі розвивалися як єдиний загальнонаціональний науковий центр¹.

1.6.5. Фінляндія

На теренах Російської імперії маємо лише один випадок заснування національної академії наук, окрім Імператорської санкт-петербурзької, що припадає на 1908 рік. Тоді за рішенням Імператорського фінляндського Сенату постала Фінська академія наук і письменства (Suomalainen tiedeakatemia). Вона стала правонаступницею інших наукових товариств, що були осередком плекання фінського національного духу (Фінське літературне товариство, 1831, Фінське наукове товариство, 1838 та ін.). На першому плані стояли мовні проблеми, адже на той час фінська еліта розмовляла переважно шведською мовою, а внаслідок примусової русифікації агресивно поширювалася російська. Першим з президентів Академії, які переобиралися щорічно, став літературознавець і критик Е. Аспелін-Гаапкіле (1908–1909)². Проте Фінляндія у складі Російської імперії мала унікальний статус. Ця країна була єдиною напівофіційно визнаною автономною одиницею (Великим Князівством Фінляндським), користувалася винятковими правами і привілеями. Її приклад на той час не міг бути показовим для інших теренів, підвладних Росії.

¹ Akademie věd České Republiky. Přehled historie. E-resource. URL: <http://www.avcr.cz/cs/o-nas/historie/prehled-historie/>

² Фінська академія наук (Suomalainen tiedeakatemia) // Академії наук країн Європи. У 2-х кн. – Кн. 2. – К., 2012. – С. 978–979.

1.6.6. Українські прагнення

Українське суспільство того часу, не дивлячись на розірваність національної території та населення між імперіями Романових і Габсбургів, перебувало в тому самому загальному тренді. В 1890-х роках наукова спільнота по обох берегах Дніпра виношувала ідею заснування на базі НТШ у Львові української (Україно-руської) Академії наук. Саме з цими сподіваннями, як згодом з'ясувалося, абсолютно безпідставними, був пов'язаний переїзд М. Грушевського до Львова в 1894 р., «академізація» діяльності самого Товариства, заснування друкованого органу – «Записок НТШ». Очевидно, головну роль тут відіграло намагання засвоїти успішний досвід сусідів, насамперед поляків і чехів, які справді здобули офіційне визнання і державну підтримку своїх регіональних Академій від австрійського уряду¹.

Політична і культурна ситуація наприкінці XIX – початку XX ст. не стала сприятливою для виникнення навіть на регіональному рівні офіційно визнаної української Академії наук. Усі спроби скористатися нібито зручними політичними обставинами (державним суперництвом Австро-Угорської та Російської імперій, тимчасовим послабленням національних утисків на підросійських теренах унаслідок революції 1905–1907 років, чим скористалися фіни) не принесли бажаних результатів. М. Грушевський у статті 1911 р., нагадуючи про ідею Української академії наук, називав факти створення на початку XX ст. академічних наукових центрів у сербів та болгар, які тоді мали власні держави, і підкреслив: *«Тепер з-поміж більших слов'янських народів тільки українці, білорусини і словенці не мають своєї національної академії наук»*².

¹ Див.: Грушевський М. *Ювілей львівських «Записок» і постулату Української академії наук* // Україна. – 1930. – Бер.-квіт. – С. 3–4.

² Грушевський М. *Призабута справа* // Літературно-науковий вістник. – 1911. – Кн. 11. – С. 285–289.

З концептуального погляду великий історик був не зовсім правий, адже свідомо або несвідомо розмістив у одному логічному ряду справді національні державні академії незалежних Болгарського царства, Сербського королівства та регіональні за своїм офіційним статусом на теренах Австро-Угорської імперії польську, хорватську, чеську академії наук.

1.6.7. Російська академія за часів революції 1917 р.

З розпадом Російської імперії логічно постало питання про долю Імператорської Санкт-Петербурзької / Петроградської Академії наук. Вона вже не могла навіть претендувати на роль центру організації наукових досліджень для всієї території колишньої імперії, хоча такою ніколи й не була. Відбулися перейменування Академії на Російську академію наук, зміни в Статуті, перші вибори її президента. Завдяки зусиллям В. Вернадського з 1915 р. при Академії почала створюватися мережа дослідних інститутів природознавчого спрямування.

Постало питання також про розбудову регіональної академічної структури. Міністерство освіти Тимчасового уряду Російської Республіки за ініціативою академіка В. Вернадського та М. Василенка (обидва з серпня 1917 р. були товаришами міністра народної освіти) виношувало плани створення мережі регіональних академій наук, якими, за спогадами В. Вернадського, мали стати академічні центри у Грузії, Україні, Сибіру¹. Вочевидь вирішальним тут був саме територіальний принцип розміщення таких академій. Проте внаслідок серії національних революцій, що охопили не лише околиці колишньої Російської імперії, цей проект регіоналізації структури РАН так і не було здійснено.

¹ Вернадський В. *Перший рік Української академії наук* // Вернадський В. І. *Вибрані праці*. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 276.

* * *

Наведений аналіз умов і обставин створення академій наук східноєвропейських народів у XIX ст. засвідчує, що процес оформлення Академій наук став невід'ємною частиною активізації національного життя, завершення формування сучасних націй, розвитку наукових досліджень, насамперед у гуманітарній сфері (мовознавчих, літературних, історичних, етнографічних, культурологічних тощо), які було закликано відіграти націо- та державоформувальну роль. Вирішальною стала роль національної еліти в організації таких академій. Також прикметним є факт гуманітарного спрямування більшості академій, створених наприкінці XIX – початку XX ст. Разом з тим варто наголосити, що всі згадані Академії наук фактично створювалися в рамках імперського законодавства Австрії (Австро-Угорської імперії) та Росії як регіональні наукові центри.

Реального національного статусу вони отримали лише після розвалу обох імперій, параду національних революцій 1917–1918 років, постановня незалежних Угорської, Польської, Югославської (Сербсько-хорватсько-словенської), Чехословацької, Фінської держав.

На цьому тлі прагнення українських науковців до створення хоча б такої регіональної Академії не здійснилися. На заваді стали наявні на той час політичні умови, вплив національних рухів інших народів тощо. Як і всім, допомогти могла лише соціальна і національна революція. Це й було продемонстровано проектами модернізації РАН після початку революції в Росії.

1.7. Головні дійові постаті «академічної революції»: Павло Скоропадський та батьки-засновники

Намагатимосся показати, що створення УАН було напругу пов'язане з діяльністю гетьмана, яка мала на меті зміцнення Української Держави, її суверенітету, політичної й економічної незалежності, повноцінного культурного розвитку. Павло Скоропадський, виходячи зі свого життєвого досвіду, уявляв і розумів значення розвитку наукової думки, освіти та культури для процвітання держави, всього Українського народу. Разом з тим він також усвідомлював значення світового розвитку науки, виступав за засвоєння вітчизняними науковцями досягнень інших народів. Він цілком підтримував орієнтацію батьків-засновників Академії на використання іноземних зразків, насамперед російських, для розбудови національної Академії.

Додаткового висвітлення потребують причини, які поставили петроградського академіка В. Вернадського на чолі ініціативної групи «академічної революції», а згодом – і всієї Академії. Адже існували, хай і гіпотетичні, інші варіанти розв'язання цієї проблеми, інші постаті, які могли б очолити Академію наук. Вернадського було запрошено до участі в Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН як керівника цієї комісії в статусі фахового експерта. Але він так і не став громадянином Української Держави, що створило певну правову колізію. Тому обов'язково слід наголосити на ролі гетьмана в цих подіях, адже саме від його рішення залежало питання визначення кандидатури і призначення першого Голови-президента УАН.

До проблемного поля «академічної революції» 1918 р. належить і визначення кола осіб, котрі безпосередньо займалися створенням Академії наук. На загал ведеться мова про двох основних батьків-засновників – міністра народної освіти М. Василенка та голову Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН В. Вернадського. Поза сумнівом, їхня участь у постанові Академії була винятковою – і з організаційного, і з наукового боку. Але не варто забувати також про інших членів згаданої Комісії. Йдеться принаймні про трьох з них – Д. Багалія, А. Кримського, М. Туган-Барановського.

Перший брав дуже активну участь у роботі Комісії, обговоренні концепції Статуту, принципів створення УАН, визначенні принципів відбору дійсних членів тощо. В. Вернадський називав його «лідером українців» у Комісії. Є певні підстави припустити, що Д. Багалій міг розглядатися як реальний претендент на посаду першого Голови-президента УАН.

Так само незаслужено забуто роль А. Кримського у створенні Академії. Запрошуючи того до Києва, В. Вернадський писав: *«...жду Вас чрезвычайно, т.к. уверен, что мы с Вами – несмотря на частичные, неизбежные расхождения – в общем сойдемся, и я очень буду рад поработать с таким близким и дорогим мне человеком, как Вы»*¹.

По приїзді у серпні 1918 р. відомий сходознавець фактично взяв на себе багато обов'язків з вирішення організаційних питань. Чільне місце серед них посіло виконання особистих доручень гетьмана, наприклад, щодо переговорів з М. Грушевським стосовно його входження в Академію та можливості очолити її. Значною була роль Кримського на останньому етапі створення УАН: він був співавтором пояснювальної записки до законопроекту про заснування Академії наук у вересні 1918 р. (фактично підсумкового документу діяльності Комісії), готувався до

¹ Лист В. Вернадського А. Кримському від 16.07.1918 р. Опуб.: Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 2. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. – Кн. 2. – Ч. 1. – К., 2012. – С. 292.

відстоювання законопроекту на засіданні Ради міністрів у жовтні та ін.

Нарешті, слід згадати і про видатного економіста зі світовим іменем М. Туган-Барановського, також члена Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, співавтора пояснювальної записки до законопроекту, представника майбутньої академічної громади на засіданні уряду. Його ґрунтовні наукові погляди і досі справляють вплив на економічну думку¹. Проте роль цієї постаті у створенні Академії наук ще далеко не розкрита. Очевидець подій, міністр сповідань УД В. Зіньковський охарактеризував їх як «*dii minores* [молодші боги. – Г. П.]», звісно, у порівнянні з самим Вернадським, і зауважив, що вони «*вошли в первый состав Академии, обеспечив сразу же научную серьезность и высоту в ней*»².

Отже, говорячи про роль перших скрипок, що її виконували М. Василенко та В. Вернадський, принаймні цих трьох осіб (Д. Багалія, А. Кримського, М. Туган-Барановського) можна також уважати батьками-засновниками УАН, так би мовити, другого плану. Але їхній внесок у створення Академії наук також є визначним.

Особливої уваги потребує аналіз ставлення цих батьків-засновників Академії до постаті Павла Скоропадського. Не секрет, що його ім'я дуже рідко згадувалося міністром та головою Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН на її засіданнях. Навіть на першому з них, вітаючи початок роботи комісії, М. Василенко вів мову лише про обставини, що сприяють створенню УАН, але не назвав імені того, кому всі були зобов'язані створенням таких обставин. А В. Вернадський, який все літо й осінь 1918 р. присвятив створенню УАН, на сторінках свого досить докладного щоденника лише тричі згадав ім'я Павла

¹ М. І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець. До 150-річчя від дня народження / [авт. кол.: В. М. Геєць, В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін.]. – К.: Наукова думка, 2015. – 363 с.

² Зеньковский В. *Пять месяцев у власти (15/V – 19/X 1918 г.)* // ГАРФ, ф. 5881, оп. 2, д. 354, л. 78.

Скоропадського в контексті Академії. Перший раз це був запис про особисту зустріч 9 червня, другий – фіксація персональних зусиль гетьмана з організації вивезення українських науковців – Ф. Вовка, А. Кримського та В. Перетца з радянської Росії. У третьому запису йшлося про надання приміщення для початку роботи Академії. З цього складається враження, що для обох очільник Української Держави був виключно зручним знаряддям для проведення задуманої і координованої ними «академічної революції». Це можна пояснити політичними поглядами батьків-засновників УАН. Вони обидва були членами російської партії конституційних демократів (кадетів), або партії народної волі, навіть входили до її керівного центру. Тому стояли за єдину демократичну Росію, побудовану на федеративних засадах, а незалежну Україну вважали тимчасовим нетривким утворенням, майбутнє якого – у тісному зв'язку з Росією. Тому і гетьман уважався ними перехідною постаттю, яку треба було швидко використати для досягнення своїх цілей.

Найяскравіше це проявилось у Вернадського. Той у цілому не дуже прихильно ставився до Павла Скоропадського, не побачивши в нього значного державного розуму, освіченості, потрібних організаційних талантів і особистих рис, на відміну від Головнокомандувача ВСЮР, захисника «единой неделимой России» генерала А. Денікіна, від якого академік був у захваті.

1.8. Політика й Академія: минуле і сучасне

Важливим є вперше здійснений аналіз всієї сукупності державних актів про заснування і перші кроки Української академії наук, затверджених Павлом Скоропадським як очільником Української Держави. Це має довести, що попри всі політичні події фінального етапу існування Гетьманату глава держави, увагу якого постійно відвертали інші, дуже важливі проблеми, мав волю і бажання довести справу заснування Академії до логічного кінця.

Нарешті, варто показати, в який спосіб державна політика, що її проводили Павло Скоропадський і Рада міністрів УД, вплинула на заснування Академії наук. Адже саме на осінь 1918 р. припала жорстка політична криза, що викликала два переформатування уряду, різке переформатування зовнішньої політики УД, зміну політичної орієнтації і, зрештою, вибух антигетьманського повстання. Все це справило вирішальний вплив на події навколо створення УАН. Проте, на щастя, втручання політики не змогло зупинити самого процесу «академічної революції».

Докладний аналіз подій, пов'язаних із заснуванням УАН, породжує цілу низку паралелей із сучасністю. Вони далеко не завжди свідчать про те, що нинішня Українська держава вирішує наявні академічні проблеми краще, ніж це було 1918 року.

Зокрема, це стосується самого ставлення державної влади, конкретних її носіїв до проблем розвитку науки, вдосконалення організаційних форм академічного життя. На жаль, сьогодні практично не бачимо того *«гарячого співчуття»* з боку лідерів держави чи навіть усвідомлення важливості позитивного вирі-

шення проблем удосконалення організації наукових досліджень. Немає нічого, щоб нагадувало б підтримку законопроекту про заснування УАН з боку керівника держави, голови уряду та міністрів. А рівню фінансової підтримки заходів зі створення Академії на тлі економіки, що потерпала від наслідків нещодавніх соціалістичних експериментів, у сьогоденні годі шукати аналогів. У тексті самого дослідження автор уникав постійного наголошення на таких паралелях. Проте, сподіваюся, наведені факти визначної турботи гетьмана, уряду Української Держави, окремих міністрів про заснування і підтримку Академії наук дозволять самому читачеві зробити належні висновки.

1.9. Павло Скоропадський та наука на еміграції

Ще одним завданням, що мало б розв'язати пропоноване читачеві дослідження, є розкриття ролі Павла Скоропадського в розбудові української науки на еміграції. Адже фундуванням національної Академії наук 1918 р. не вичерпується внеском гетьмана в розвиток української науки. Впродовж наступних років він також був причетним до наукового життя на еміграції.

Цікавими є постаті українського наукового світу, що були близькими до гетьмана в міжвоєнний період. Все це можна віднести до зовсім не висвітлених у сучасній історіографії проблем. Складний процес організації наукових досліджень поза Україною мав багато вимірів, був пов'язаний з виникненням кількох наукових центрів у Європі та в США. Гетьман як очільник досить впливового консервативно-монархічного руху гетьманців-державників не стояв осторонь згаданих подій. Він був особисто причетним до створення Українського наукового інституту в Берліні – важливого наукового, культурного та політичного осередку на еміграції. Він також підтримував українську наукову молодь та студентство, які навчалися переважно в німецьких університетах.

На жаль, на сьогодні ці проблеми залишаються практично недослідженими. Є можливим лише пунктирно позначити їхню наявність і сподіватися на те, що сучасні науковці нарешті розпочнуть дослідження на цьому полі.

1.10. Джерела дослідження: наявне і відсутнє

Основа книги, яку читач тримає в руках – архівні документи, що віддзеркалюють процеси створення Української академії наук, міжособистісні стосунки тодішньої політичної, наукової і культурної еліти. Це державні акти, підготовчі документи до них, протоколи засідань Ради міністрів УД, зібрань наукової громадськості, підготовчих комітетів, на яких обговорювалися проблеми створення Академії наук. Також це щоденники, листи, пізніші спогади осіб, задіяних у згаданих процесах. Серед другої групи джерел значний інтерес становлять щоденники, листування спогади Павла Скоропадського, В. Вернадського, М. Грушевського, М. Василенка, міністрів УД, відомих діячів українського національного руху, як-от Є. Чикаленка, та ін. На особливу увагу заслуговує щоденник І. Шишманова, дійсного члена Болгарської академії наук, який став послом Болгарського царства в Українській Державі з травня 1918 р.¹

Велике значення мають матеріали періодичної преси, адже на шпальтах тогочасних газет широко висвітлювалися питання інституалізації української науки. Наприклад, щоденна безпартійна газета «Відродження» мала спеціальний розділ хроніки під назвою «Академічне життя». У ньому досить повно відбилася діяльність Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, доробок В. Вернадського зі створення національного наукового центру, призначення академіків, проведення загальних зборів Академії тощо. Газетна інформація містила навіть посилання на практично невідому для сучасної історіографії першу установчу нараду новопризначених академіків, що відбулася 23 листопада 1918 р. Інші газети Києва, зокрема

¹ Український період життя Івана Шишманова (з «Щоденника») / Публ. М. Г. Станчева. – Дриновський збірник. – Т. 1. – Харків, Софія, 2007. – С. 224.

російськомовні, також повідомляли на свої шпальтах про різноманітні події «академічної революції».

Проте до газетних повідомлень треба ставитися уважно, аналізуючи не лише зміст видрукуваного, але і те, що не друкувалося. Конкретний приклад – публікація офіційної промови гетьмана на відкритті Українського державного університету в Києві. Якщо порівняти два газетних звіти, вміщених відповідно в газеті «Відродження», що вважалася офіціозом Військового міністерства, і «Новій Раді» – партійному органі УПСФ, то постає цікава картина. «Нова Рада» просто випустила з тексту опублікованої промови глави держави в історичному екскурсі про гетьманів Війська Запорозького, які опікувалися освітою (Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Мазепа) прізвище останнього, на якому особливо наголошував Павло Скоропадський¹. Очевидно, в такий спосіб редактори видання хотіли підкреслити, що ім'я «зрадника» Івана Мазепи для гетьмана є ненависним, як для всіх росіян та «малоросів». Натомість у «Відродженні» промову Павла Скоропадського було вміщено без зазначених купюр.

Більшість з перелічених джерел було оприлюднено в різноманітних збірниках документів, серед яких потрібно назвати перший том документальної історії НАН України². У ньому вперше подано зібраний джерельний матеріал, що створив документальне підґрунтя передісторії Академії наук. Маємо зробити закид упорядникам цього збірника лише в неувважному виборі редакцій окремих документів. Унаслідок цього як перший Статут УАН, затверджений 14 і оприлюднений 26 листопада 1918 р. у «Державному віснику» УД, у збірнику було подано варіант, виправлений у січні 1919 р. за Директорії УНР. Також чомусь не було опубліковано наказу гетьмана про призначення А. Кримського Неодмінним секретарем, а М. Туган-Барановського і М. Кащенко – керівниками відділів Академії.

¹ Нова Рада. 08.10.1918.

² Див.: Академія наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с.

Нещодавно здійснено публікацію значної частини урядової документації Ради міністрів Української Держави¹. Цей збірник складається з двох частин – у першій подано протоколи засідань Ради міністрів та малої Ради міністрів УД, у другому – опубліковано найважливіші урядові акти, серед них Закон про заснування УАН, Статут Академії та ін.

Окремими виданнями опубліковано щоденники, спогади і листи батьків-засновників УАН, насамперед М. Василенка². Оприлюднено щоденники і листування В. Вернадського, причому вже кілька разів у різних документальних виданнях³. Особливу увагу привертають спогади академіка про перший рік УАН, завершені автором 1943 р., до 25-річного ювілею Академії. Роки, що минули після 1918 р., дещо викреслили з пам'яті видатного вченого або надали колись почутому і побаченому іншого забарвлення. Проте у спогадах відбилися настрої, сподівання та думки В. Вернадського того періоду. Так, академік різко негативно висловлювався стосовно гетьмана та Української Держави взагалі, називаючи її «фікцією», «ефемерною владою в дуже обмеженій формі»⁴.

Велике значення мають мемуари самого гетьмана, написані 1919 р., та фрагмент спогадів про культурну працю Гетьманату, оприлюднений 1936 р.⁵

¹ Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Док. і м-ли. У 2-х томах. – К.: Темпора, 2015.

² Василенко М. П. *Вибрані твори у 3-х томах*. – Т. 3: Спогади, щоденники, листування. – К.: Юридична думка, Академперіодика, 2008. – 720 с.

³ Вернадський В. І. *Дневники. 1917–1921*. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1994. – 272 с.; *Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського*. – Т. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. – Кн. 1; Кн. 2, ч. 1–2. – К., 2011; 2012; В. І. Вернадський і Україна. 3 листування. – Кн. 1 / Авт. та упорядн. С. М. Кіржаєв, К. Н. Новохатський, Л. М. Яременко. – К., 2018. – 572 с.

⁴ Вернадський В. *Перший рік Української академії наук* // Вернадський В. І. *Вибрані праці*. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 276–300.

⁵ Скоропадський П. *Спогади*. Кінець 1917 – грудень 1918. Головн. ред. Я. Пеленський. – К., Філадельфія, 1995. – 496 с.; Скоропадський П. *Українська культурна праця за Гетьманщини 1918 р. Сторінка спогадів*. // Наша культура. – Варшава, 1936. – Кн. 4 (13). – С. 244–246.

Усе це здебільшого справедливо для центрального розділу дослідження, присвяченого висвітленню подій, що привели до реального постановня першої в історії України повноправної Академії наук. Натомість період життя, який передував цьому, події, що виховали у Павла Скоропадського величезну повагу до науки та науковців, заклали підвалини для його переконань у важливості науки для державотворення, зумовили дії, спрямовані на створення Академії наук, практично не було висвітлено в документальних публікаціях. Досі не оприлюднено листування Павла Скоропадського з російськими та українськими вченими, інші форми його контактів з тодішнім науковим світом, не окреслено інтелектуальне коло спілкування майбутнього гетьмана в академічному форматі. Єдине місце, де можна отримати такі відомості – фамільний фонд Скоропадських, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ф. 1219, оп. 1–3). Історичній долі цього фамільного архіву як джерела найрізноманітнішої інформації про життя та діяльність усього гетьманського роду впродовж трьох століть, і Павла Скоропадського з його родиною зокрема, присвячене окреме дослідження, проте заявленої в даній книзі тематики воно практично не торкнулося¹.

Ще більш недослідженим і зовсім не актуалізованим виглядає джерельне поле останнього розділу книги. Вплив Павла Скоропадського як керівника монархічного гетьманського руху на розвиток української науки в еміграції наявними в Україні документами зовсім не представлений. Джерела з цієї теми зберігаються переважно в німецьких архівах, опрацювання яких українськими істориками тільки розпочато. Так само історіографічного образу проблеми опікування гетьмана українською наукою за кордоном досі фактично немає.

¹ Папакін Г. *Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти др. пол. XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських*. – К., 2004. – 418 с.

1.11. Структура книги

Загальна тема «Павло Скоропадський та Українська академія наук» має три складові, відповідно до яких і побудовано цю книгу. Перший розділ окреслює основне проблемне тло зазначеної теми. В другому – показано традиції роду Скоропадських з опікування наукою, їхній особистий внесок у розбудову наукових установ в Україні впродовж XVIII–XIX ст., ставлення самого Павла Скоропадського до науки та науковців, що визначилося впродовж його життя й діяльності до революції 1917–1921 років, формування наукових зацікавлень, участь в архівно-археографічному проєкті «Архів Скоропадських» тощо. Третій розділ, який є основним і найбільшим, присвячено добі Української Держави 1918 р., заходам з підготовки і заснування Української академії наук, з'ясуванню ролі гетьмана в «академічній революції». В останньому, найменшому за обсягом, зроблено спробу окреслити проблеми опікування Павла Скоропадського українською наукою на еміграції, взаєминам з видатними науковцями, котрі творили на вигнанні, зокрема Д. Дорошенком, О. Прицаком та ін.

У цілому ця монографія є завершеним дослідженням проблеми стосунків гетьмана Павла Скоропадського з наукою й науковцями, визначення його ролі в заснуванні Української академії наук (нині Національної академії наук України), його ролі в розвитку української науки за кордоном у міжвоєнний період. Вона присвячена 100-річному ювілею НАН України і, сподіваємося, стане гідною частиною загальних заходів з відзначення 100-річчя Української революції 1917–1921 років, 100-річчя проголошення Української гетьманської держави 1918 року.

**2. Павло Скоропадський,
наука й освіта:
усвідомлення та сприйняття
(1893–1917)**

2.1. Рід Скоропадських: ставлення до науки, освіти, культури

Гетьман усієї України та військ козацьких, очільник Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) Павло Скоропадський увійшов в історію як засновник Української академії наук – першого загальноукраїнського наукового центру, що об'єднувала мережу наукових і дослідних установ, розташованих на території України, а також усю спільноту українських вчених. Це було не історичною випадковістю, а закономірним наслідком життя та діяльності його предків, а також власних уподобань й світосприйняття.

2.1.1. Гетьман Іван Скоропадський

Представники роду Скоропадських здавна славилися високою освітою, яку вони здобували в найкращих навчальних закладах в Україні та за кордоном. Випускниками Києво-Могилянської колегії були перші достеменно відомі представники роду брати Іван (1646?–1722) та Василь Скоропадські (після 1650–1720). Третій, молодший їхній брат Павло ще підлітком потрапив до татарського полону і повернувся до родини лише за 30 років. Про високий освітній рівень братів Скоропадських свідчить їхнє перебування в складі інтелігентського стану Війська Запорозького – військових канцеляристів, якими ставали переважно вихованці тодішнього головного центру української

науки та освіти. Дослідники визнали військових канцеляристів елітою Гетьманщини. Так, академік О. Прицак зауважував:

«У Генеральній військовій канцелярії починали свою державну кар'єру сини генеральної старшини, які приходили сюди на службу після закінчення Києво-Могилянської академії та кількарічного перебування у полкових канцеляріях»¹.

Йому вторила О. Апанович, котра підкреслювала:

«Персонал військових канцеляристів Генеральної військової канцелярії комплектувався переважно з вихованців Києво-Могилянської академії. І це, безумовно, було важливим фактором у формуванні особистості кожного з них. Освічені юнаки приходили до Генеральної військової канцелярії зі знанням кількох іноземних мов, прослухавши курси граматики, синтаксису, піїтики, риторики, філософії, логіки, богослов'я, математики»².

Іван Скоропадський після переселення родини на Лівобережжя 1675 року обійняв посаду канцеляриста в Генеральній військовій канцелярії, що започаткувало його сходження службовою драбиною Гетьманщини. Як відомо, завершенням цього шляху стало обрання на найвищу посаду – Гетьмана Війська Запорозького (1708–1722). Івана Скоропадського фактично було призначено главою тодішньої Української держави за особистим наполяганням царя Петра І. Адже важко визнати цілком легітимними виборами церемонію за участю чотирьох полковників Війська Запорозького: самого Скоропадського, полковника Стародубського; П. Полуботка, полковника Чернігівського; С. Томари, полковника Переяславського; Л. Журавського, наказного полковника Ніжинського³. Проте цей вождь Війська Запорозького не був покірним виконавцем волі царя. Йому довелося, за влучним висловом історика Т. Коструби, *«спиняти безпере-*

¹ Прицак О. *Доба військових канцеляристів* // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62.

² Апанович О. М. *Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст.* // УІЖ. – 1997. – № 2. – С. 92.

³ Гуржій О. *Гетьман Іван Скоропадський.* – К., 1998. – С. 30–31.

понний уже тепер розгин царя Петра й у цьому тяжкому, просто безнадійному положенню рятувати те, що було можна»¹.

Безперечно, українська наука та освіта були в тому числі. Новий гетьман не лише за проформою вважав Івана Мазепу «*антецесором нашим*», тобто попередником, як писав у своїх універсалах. У питаннях підтримки української церкви, культури, науки Іван Скоропадський виглядав справжнім продовжувачем справ Мазепи. Наслідуючи свого великого попередника, він проявив себе покровителем і меценатом Києво-Могилянської академії, загальне і матеріальне становище якої помітно погіршилося після мазепинської катастрофи. Академія як улюблене дітище попереднього гетьмана-«зрадника» опинилася під пильним московським наглядом, кількість спудеїв було скорочено. Братський монастир утратив маєтності на київському Подолі, багато привілеїв, наданих керівником Гетьманщини.

Іван Скоропадський, попри несприятливі умови, продовжив започатковану Мазепою традицію, згідно з якою Академії щорічно виплачували 200 рублів на утримання її викладачів. Дбав він також про земельні пожалування Академії. Відомим є універсал гетьмана від 2 червня 1714 р. про надання Київському Братському монастирю с. Ядлівки полку Переяславського:

«взираючи на обитель Киево-Могилянскую Братскую, всему отечеству нашему благопотребную где малоросійские сынове, належна в науках именем наставление до цвиченья всяких добрых дел и благонравных поступков свою исправляют годность и оттуда на подпору Церкви православной и отчизны просвященнии разумом исходят...»².

А згодом своїм універсалом гетьман вирішив суперечку між тим самим монастирем і охочекомонним полковником К. Часником за с. Мотовилівку полку Київського на користь «*училищного монастиря*»³. За певною іронією історії назва цього села стала

¹ Коструба Т. *Гетьман Іван Скоропадський (1709–1722)*. – Львів, 1932. – С. 6.

² НБУВ, Інститут Рукопису, ф. 301, КДА, Петров, Спр. 220, арк. 128зв–129.

³ Там само, арк. 131–131зв.

широко відомою у листопаді 1918 р. Це було пов'язано з добою вже гетьмана Павла Скоропадського. Тут відбувся перший бій між українцями, повсталими проти гетьмана, яким протистояли сердюцька дивізія, сформована Павлом Скоропадським з синів полтавських хліборобів як ядро козацької армії новітнього часу, та київські офіцерські дружини. Гетьманський загін було розгромлено, а сердюки практично в повному складі перейшли на бік повсталих. Так виглядала перша й єдина битва між українцями в ході Української революції 1917–1921 років.

Щире опікування наукою і просвітою Гетьмана Війська Запорозького відбилосся у панегірику – присвяті Івану Скоропадському, що містив видане його коштом т. зв. Чернігівське Євангеліє 1717 р. У передмові до видання вміщено особистий герб гетьмана і написано серед іншого таке:

«Доволен есть ЯСНЕ ВЕЛМОЖНОСТЬ Ваша: и Духовную пищу от сукровища благоразумнаго сердца своего требующим преподавати, яко измлада священная писанія в вири благочестивой воспитанный навык еси, могущая не точію самага ЯСНЕ ВЕЛМОЖНОСТЬ Вашу но и прочіих Власти Рейментарской подчиненных умудрити в спасеніе, в заграждение богохулных уст еретических на Церков нашу святую и на Православное благочесті лающих. Даде Бог ЯСНЕ ВЕЛМОЖНОСТИ Вашей Уста и премудрости могущая согришающих исправляти, неумитных научати, сомнящимся добрый совет подати, ѿ спасеніи ближняго промыслиати, печальных утишати, ѿбиди терпеливодушно зносити: долги должником ѿставляти. Сія добродители верность и мудрость в правленіи Реиментарском разсматриваючи святая Обитель наша, достойно яко верному и мудрому строителю Божію, своему же израднейшему Патронови, Ктиторови и Добродиеви не оцненный сей Талант словеса Евангелская и Апостолская первые от нас Тупом Миру явленна предает и вовирает»¹.

¹ Векленко В. О. Чернігівське видання Нового завіту 1717 року з присвятою гетьману Івану Скоропадському // Січеславський альманах: Зб. наук. праць з історії українського козацтва. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 162.

Попри наявні панегіричні звороти, перебільшення, на загал присвята підкреслювала турботу гетьмана про поширення віри й освіти. Цікаво, що про примірник цього Євангелія Павлу Скоропадському в 1902 р. писав Г. Милорадович, чернігівський історик-аматор, який мав його у своєму Любецькому зібранні документів і книг. Оскільки останнього було залучено до збирання фамільних документів Скоропадських, він повідомив нащадку гетьманського роду:

*«У меня есть Евангелие 1717 г., нап[ечатанное] в Чернигове, и посвященное Гетману Скоропадскому, с его гербом. Интересно бы Вам его посмотреть»*¹.

Герб Скоропадських і відповідна присвята міститься ще на кількох тогочасних виданнях. Це документально засвідчувало вагому турботу Івана Скоропадського про освіту, щедрі пожертви на друкування книжок. Одну з них можна віднести до навчальних чи наукових. Ідеться про опубліковану Лаврською друкарнею 1712 р. з благословення архімандрита Києво-Печерської Успенської лаври А. Миславського книгу «Ифіка Іерополітіка или Філософія нравоучительная», що відкривалася віршами

*«на герб их милостей панов Скоропадских:
Жизнь наша брань есть, войскуем в мире
Терпяще в любви, надежде и вере
Да раздрушим же вражия пределы
Се нам в пособстве Скоропадских стрелы»*².

Такі ознаки свідчать про фінансовий унесок у видання цієї праці безпосередньо гетьмана, адже далі було вміщено і відповідний панегірик Івану Скоропадському на 8 аркушах.

Велику увагу Гетьман Війська Запорозького звертав на церковне будівництво, насамперед у Гамаліївському (Харлампієво-

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спор. 394, арк. 3.

² Ифіка іерополітіка или Філософія нравоучительная символами и приуподоблениями изясненна к наставленію и ползе юным составшеся благословением всеученого господина отца Афанасія Миславскаго Архімандрита Печерскаго тщаніем и трудами братіи накладом же монастірским, первое в Чудотворной Лавре Печерской тіпом издадена року 1712. – К., 1712. – 172 с.

му) Петропавлівському монастирі на Сумщині, що згодом став фамільною усипальницею Скоропадських. Його коштом було виготовлено дерев'яний різьблений іконостас Успенського собору Києво-Печерської лаври початку XVIII ст. – визначну пам'ятку внутрішнього оздоблення православних храмів у стилі українського бароко.

Брат гетьмана Василь 1676 р. був у Генеральній військовій канцелярії підписком¹. Саме йому, котрий в обов'язковій для представників козацької старшини військово-адміністративній кар'єрі не піднявся вище уряду полкового обозного Чернігівського, пощастило стати засновником усього великого роду Скоропадських, що проіснував до початку XXI ст.

2.1.2. Михайло Васильович Скоропадський та його сини

Серед прямих предків Гетьмана Павла Скоропадського був видатний діяч останнього століття української автономії – небіж гетьмана Івана Михайло Васильович (1697–1758), генеральний підскарбій (міністр фінансів) Війська Запорозького, відомий промовець та один із найзначніших поборників «Вольностей Малоросійских» у період тривалого «міністерського правління» Гетьманщиною². Він також був випускником Києво-Могилянської академії. За свідченнями своїх сучасників-мемуаристів Я. Марковича й М. Ханенка, генеральний підскарбій знав кілька мов, цікавився європейськими літературними новинками, передплачував багато закордонних видань, мав власну значну бібліотеку. Так, Я. Маркович згадував, що в березні 1725 р. напередодні весілля з Параскевою Апостолівною, донькою тоді ще полков-

¹ Див.: Гуржій О. *Гетьман Іван Скоропадський*. – К., 1998. – С. 12–15.

² Див.: Прицак О. *Рід Скоропадських* (Історично-генеалогічна студія) // Останній гетьман. Ювілейний зб. Пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945. – К.: Академпрес, 1993. – С. 183–184.

ника Миргородського і майбутнього гетьмана Данила Апостола, наречений *«сочинил латинським діалектом»* урочисте звернення до майбутньої дружини про своє кохання¹.

Троє його синів Іван, Петро та Яків, окрім того, що здобули традиційну вітчизняну вищу освіту в Києво-Могилянській академії, далі навчалися за кордоном. Відомо, що принаймні впродовж 1747–1748 років вони слухали курси в Бреславському (Вроцлавському) університеті (тодішня Сілезія).

Найвідомішим серед них став старший Іван (1727–1783), останній генеральний осавул Війська Запорозького, який при відставці отримав звання бригадира російської армії. Але він зовсім не був схожим на того бригадира, образ якого виведено у відомій п'єсі Д. фон Візіна. Навіть його політичні вороги, як російський правитель України після ліквідації Гетьманщини граф П. Румянцов (майбутній Задунайський), визнавали високу освіченість цього українського патріота. У листі до імператриці Єкатерини II від 13 квітня 1767 р. імперській намісник України писав про І. Скоропадського: *«...при всех науках и в чужих краях обращения остался в нем козак, в прямом своем лице»*².

Варто наголосити, що сам Румянцов, як і більшість представників тогочасної російської еліти, натомість не міг похвалитися ґрунтовною освітою. Спочатку він навчався вдома під наглядом батька; в Шляхетському кадетському корпусі зміг пробути всього чотири місяці; був направлений за кордон, але за рік відкликаний назад через бешкети, марнотратство, лінивість³. На тому освіту славетного російського фельдмаршала було завершено.

Збереглися свідчення, що *«прямий козак»* І. Скоропадський замовляв за кордоном книги про подорожі, життєписи відомих

¹ Маркович Я. *Дневныя записки малороссійскаго генеральнаго подскарбія* / Изд. А. Марковича. – Ч. 1. – М., 1859. – С. 68.

² Цит. за: Максимович Г. А. *Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г.* – Ч. 1: Выборы и составление наказов. – Нежин, 1917. – С. 325.

³ Див.: Бантыш-Каменский Д. Н. *26-й генерал-фельдмаршал граф Петр Александрович Румянцов-Задунайский* // Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. В 4-х ч. – Ч. 1–2. – М., 1840. – С. 320.

людей, історичну та художню літературу різними мовами¹. Листи до свого друга Я. Сулими він писав французькою, закликаючи того до служби по виборах задля «*à la prospérité de notre chère patrie* [процвітання нашої дорогої Батьківщини. – Г. П.]»² Двоє його братів були також високоосвіченими людьми, яких відомий дослідник «Старої України» О. Оглоблин зараховував до активних учасників новгородсіверського гуртка українських автономістів кінця XVIII ст.³

2.1.3. Іван Михайлович Скоропадський

Від таких предків велику повагу до освіти і науки успадкував рідний дід гетьмана Іван Михайлович Скоропадський (1805–1887). Він мав свою значну бібліотеку, поважне місце в якій займав журнал «Киевская старина». Це видання наприкінці XIX ст. об'єднало навколо себе провідних істориків, письменників, правників, літературознавців, етнографів – любителів і дослідників минулого України, її культури та побуту. Такий гурт науковців, навіть попри те, що він ніяк організаційно не був оформленим, можна вважати одним з попередників української академічної спільноти. Своїми доброчинними заходами Іван Михайлович підтримував середню освіту на Полтавщині та Чернігівщині. Зокрема, він допоміг з облаштуванням Прилуцької прогімназії, передавши їй власний будинок у згаданому місті. Активно допомагав він і міському жіночому училищу в 1867–1878 роках.

Сам майбутній гетьман був дуже високої думки про таланти і освіченість діда:

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 94, арк. 2–3.

² Лист до Я. Сулими від 04.01.1768: Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей – К., 1884. – С. 110.

³ Оглоблин О. *Люди старої України та інші праці*. – Острог, Нью-Йорк, 2000. – С. 101, 198, 336.

«Несмотря на постоянную жизнь в деревне, он следил за литературой нескольких языков, был прекрасным хозяином, принимал очень большое участие в местной жизни Полтавщины. Особенно интересовался разными культурными начинаниями, щедро наделял школы и некоторые вновь создающиеся гимназии денежными средствами. Вообще, совершенно объективно рассуждая, я нахожу, что личность моего деда и его деятельность заслужили бы специального исследования»¹.

Освіта І. Скоропадського була ґрунтовною не лише в світських науках. За спогадами онука, він міг вести дискусії з мирянами і священниками з богословських проблем, цитуючи напам'ять священні книги і твори отців церкви. Внаслідок однієї з таких розмов збудована ним у Тростянці чудово мурована церква на честь Івана Хрестителя, оздоблена у стилі українського бароко, так і не була відкрита й освячена за життя свого фундатора. Причиною цього, за пізнішою здогадкою Павла Скоропадського, стала суперечка з місцевим священником, який, на переконання діда майбутнього гетьмана, виявився недостатньо освіченим і загалом не гідним для душпастирської місії². Була та церква, за переказами сучасників, напрочуд гарна й оригінальна:

«...подивилися на дивну невеличку церкву, що стояла у дворіщі неподалік воріт. Стіни її були облицьовані фарфоровими кахлями, а весь іконостас був заготовлений на фарфоровій фабриці Миклашевського у Глухівському повіті на Чернігівщині»³.

Окрім того, І. Скоропадський широко відомий як засновник великого парку в своєму маєтку Тростянець (нині село Ічнянського району Чернігівської області). Він став одним з перших в Україні науково спланованих і підтримуваних приватних

¹ Скоропадський П. *Мое детство на Украине* // Скоропадський П. *Спогади*. Кінець 1917 – грудень 1918 / Головн. ред. Я. Пеленський. – К., Філадельфія, 1995. – С. 382.

² Там само. – С. 383.

³ Стороженко М. *З мого життя*. – К.: Либідь, 2005. – С. 315.

ландшафтних парків. З огляду на таке значення у 1951 р. його передано до АН УРСР, а сьогодні він має статус Державного дендрологічного парку «Тростянець» НАН України.

На момент придбання маєтку Скоропадськими (20-ті роки XIX ст.) тут була типова для Лівобережного лісостепу відкрита рівнина, що розтиналася глибокими заболоченими балками. Частину території займав 200-річний дубовий гай. Роботи зі створення штучного парку розпочалися з 1834 року шляхом поглиблення балок, насипання греблі. В такий спосіб було створено Великий став, що нині є композиційною віссю парку, та два менші ставки, здійснено великі лісонасадження. Задля полегшення робіт І. Скоропадський завів власний розсадник, який служив для первісної акліматизації рослин. 1858 р. розпочалися роботи з формування штучного гірського ландшафту, насадження різноманітних рослин, зокрема екзотичних. Саджанці завозилися з Риги, Санкт-Петербурга, Парижа, Далекого Сходу, Нікітського ботанічного саду в Криму тощо. Багато екзотів успішно прищеплювалися на місцеві рослини, що сприяло збагаченню парку новими оригінальними рослинами з незвичайними декоративними властивостями. Внаслідок багаторічних землевпорядкувальних робіт на рівнинній лісостеповій місцевості площею близько 30 га виник горбистий рельєф з висотою окремих гірок до 35 метрів, заліснений переважно хвойними насадженнями. Загалом площа заснованого Іваном Михайловичем парку за першою інвентаризацією 1886 р. склала 170 га з 623 видами і формами рослин. Фахівці відзначають, що

«у цілому на цей період парк уже мав практично сформований ландшафт: було створено захисні насадження на площі 180 га, а безпосередньо на території парку закінчено формування рельєфу, прокладено доріжки, встановлено кам'яні та дерев'яні лави, альтанки, скульптури, побудовано малі архітектурні форми, греблі та мости»¹.

¹ Див.: Ілленко О. Дендрологічний парк «Тростянець» // «Хроніка-2000». – 2001. – Вип. 41–41. – С. 375–380.

Не зайвим буде підкреслити, що створення парку відбувалося з урахуванням тогочасних передових досягнень науки, а також власних досліджень і спостережень. Унаслідок цього з'явився парк, унікальний не тільки своєю колекцією рослин. У його надзвичайно красивих ландшафтах майстерно поєднано мальовничі галявини з водною поверхнею ставків, гористим рельєфом та рослинним розмаїттям.

Один з сусідів Скоропадських, М. Стороженко, у своїх спогадах наводив перекази, що поширювалися навколо Тростянецького парку. Наприклад, планування доріжок у парку за ними відбувалося в такий спосіб:

«Заслів він [І. Скоропадський. – Г. П.] покликати якогось п'яницю та й наказав він своєму головному садівничому, ученому на те німцю, щоб він пильно стежив за тим п'янницею, як він "мислить" ногами писатиме, та й черкав ту криву лінію на білому папері. Після того, як зроблено було за тим зразком справжній план і виміряно довжину та ширину тих ліній, зігнано було з усієї округи його величезного маєтку юрбу людей, що сапами та заступами прорізали дерен та проклали лінії для прогулянок»¹.

Павло Скоропадський у міру сил продовжував цю справу діда. Вже за нього Тростянець потрапив до огляду старовинних парків Російської імперії як один з небагатьох прикладів створення унікальної флори:

*«Всех видов здесь насчитывается до 580, из них на долю хвойных приходится 160. Гледичия имеет 10 видов, каштан 12, дуб около 30, и т.д. Из наиболее редких деревьев особенно замечательны японские клены – *Acer polymorphum* и *Acer Palmatifidum* – и японская зонтичная сосна *Sciadopityum verticillatum*»².*

Запровадженням і підтриманням унікального дендрологічного заповідника не вичерпувалися наукові зацікавлення І. Ско-

¹ Стороженко М. *З мого життя*. – К.: Либідь, 2005. – С. 315.

² Правительственный вестник. – 04.02.1892.

ропадського в сфері біологічних наук. Ще 1848 р. він став дійсним членом Комітету шовківництва при Імператорському Московському товаристві сільського господарства за заслуги із запровадження шовківництва на українських теренах¹. Активно прилучався він і до розвитку інших науково обґрунтованих засобів ведення сільського господарства, скотівництва, зокрема вівчарства на північноукраїнських землях.

Отже, дід Павла Скоропадського був високо освіченою людиною, яка орієнтувалася в сучасних йому гуманітарних науках, відомим меценатом, покровителем закладів освіти. Він також залучився до наукової природоохоронної і заповідної діяльності, впродовж свого життя створюючи визначний ландшафтно-парковий ансамбль, який вирізнявся на загальному тлі паркової культури того часу. Попри всі історичні випробування, дендрологічно-ландшафтний парк «Тростянець» зберіг своє значення до сьогодні. Він є складовою частиною дендрологічних установ НАН України і, поза сумнівом, заслуговує носити ім'я свого засновника Івана Михайловича Скоропадського.

2.1.4. Єлизавета Іванівна Скоропадська-Милорадович

Визначну роль в організації українського наукового життя другої половини XIX ст. відіграла донька Івана Михайловича, Єлизавета (за чоловіком Милорадович, 1832–1890). З кінця 1850-х років вона стала активною діячкою української громади у Полтаві, членами якої були Д. Пильчиков, О. Кониський, брати Трунови, Г. Григоренко, В. Кулик та ін. З власних коштів рідна тітка майбутнього гетьмана щедро фінансувала народну освіту в Полтаві, підтримувала сільські школи. Оскільки з 1863 р. в Російській імперії було активовано репресії проти української культури, видання українською мовою взагалі заборонено, Є. Милорадович вирішила перенести свою добротину і меценатську

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 986, арк. 1.

діяльність до Галичини, яка під Габсбургами не зазнала таких переслідувань. 1873 р. Д. Пильчиков відвіз до Львова 8 тис. рублів (9 тис. австрійських гульденів; називається й інший розмір внеску), наданих нею на заснування наукового товариства з розвитку української мови та створення друкарні при ньому. Так було закладено початок всесвітньо відомого Наукового товариства ім. Шевченка у Львові поки що у формі літературного (науково-літературного) гуртка відомих учених¹. О. Барвінський, голова Товариства в 1892–1896 роках, підбиваючи перші підсумки його діяльності на сторінках щойно заснованих «Записок НТШ», писав:

«...перші основателі товариства ім. Шевченка признавали потребу заснування власної друкарні, позаяк думали, що сим способом найскоріше зможуть підпомагати рух літературний і науковий. Перевести сю думку в життя прийшлося їм тим лекше, позаяк окрім жертв, зложених 33-ма русинами галицькими, обдарували нове товариство вельми щедрими дарами покійні вже патріоти з України пані Милорадовичева, а опісля Михайло Жученко. Слава і честь сим щедрим патріотам, що допомогли утворити огнище для літературно-наукових праць і видань українсько-руських, а історія нашого національного розвитку з великою пошаною запише їх імена на своїх листах»².

За деякими відомостями, вона була причетна також до опрацювання першого Статуту НТШ, який за її дорученням складав М. Драгоманов³.

Портрет Є. Скоропадської-Милорадович пензля І. Труша тривалий час прикрашав актову залу НТШ у Львові. Така громад-

¹ Д[орошен]ко Д. Єлизавета з Скоропадських Милорадович // Хліборобська Україна. – Кн. 5. 1924–1925. – С. 284–288.

² Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові // Записки НТШ. – Т. 1. – 1892. – С. 209–210.

³ Лист Д. Дорошенка В. Липинському від 31.03.1925. Опубл.: В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – Архів. Т. 6. Листи Д. Дорошенка до В. Липинського. – Філадельфія, 1973. – С. 141.

сько-політична й меценатська діяльність рідної тітки майбутнього гетьмана свідчить, що вона стала одним з основних фундаторів першого в Україні справжнього наукового товариства, одного з попередників Національної академії наук¹.

2.1.5. Петро Іванович Скоропадський

Творчою людиною був також і брат Єлизавети, батько гетьмана Петро Іванович (1834–1885). Серед фамільних документів збереглися зразки його письменницьких спроб, які, втім, не стали досконалими літературними творами. Натомість, за свідченнями сучасників, він був полум'яним промовцем, здатним запалити і переконати слухачів.

П. Скоропадський намагався будувати свої господарські справи на модерному науковому фундаменті. Так, його бібліотека містила праці з економіки (від Д. Рікардо, О. Бланкі до К. Маркса), «Труды Императорского Вольного экономического общества», французький підручник з сучасного сільського господарства, добірку праць з вівчарства, огляди тогочасного кооперативного і робітничого рухів тощо². Він захоплювався господарськими експериментами, заснуванням підприємств, що на перший погляд обіцяли значний прибуток. Так, винокурні заводи було відкрито у сс. Брезгунівка, Кубарово. Найґрунтовніше будувався винокурний завод в Сафонівці, розташований неподалік залізничної станції. Для встановлення там парової машини, млина і сушарки в 1879–1882 роках було запрошено фахівців з-за кордону – австрійських і прусських інженерів³. У с. Дунайці Глухівського повіту Чернігівської губернії з'явився завод з переробки цукрового буряка.

¹ Див. докладно: Петренко І. М. *Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі*. – Полтава: ПУЕТ, 2013. – 151 с.

² ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 1010, арк. 1–6зв.

³ Там само, оп. 1, спр. 401, арк. 2–4зв, 7–8, 11–12.

Проте П. Скоропадському, вочевидь, не вистачало ґрунтовних економічних знань, господарських навичок, наполегливості та вимогливості до виконавців. Більшість таких експериментів закінчувалися крахом. У підсумку він довів власну родину до доволі скрутного становища, яке після смерті чоловіка змушена була виправляти його дружина Марія (з роду Міклашевських), а з початку 1890-х років – і син Павло. Їм довелося розпродати частину маєтків, щоб погасити борги батька: Кальжинці Прилуцького повіту Полтавської губернії, Духновичі, Дідове, Мишковку, Картушин і Брезгунівку Стародубського повіту, Сафонівку Путивльського повіту Чернігівської губернії.

З батьком Павла Скоропадського пов'язаний один напівакадемічний сюжет. На початку травня 1918 р. представники українських національних кіл, заскочені щойно проведенням державним переворотом і приходом до влади відставного корпусного отамана військ УНР Павла Скоропадського, якого вважали німецькою маріонеткою, заходилися контактувати з німецьким військовим командуванням. Вони доводили генералу В. Гренеру, що «їхня кандидатура» ворожа українському національному рухові, не популярна в народі. На підтвердження цього учасник української делегації відомий літературознавець і публіцист, майбутній віце-президент ВУАН С. Єфремов, за власними спогадами, почав цитувати вірш Т. Шевченка «П. С.»¹. Цей твір великого поета був присвячений П. Скоропадському, якого автор уважав фальшивим патріотом, називав «*п'яним Петром кривим*» і викривав у розпусних діях:

*«Щирий пан,
Потомок гетьмана дурного
І презавзятий патріот;
Та й християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У світі ходить меж панами
І н'є горілку з мущиками,*

¹ Єфремов С. *Щоденники 1923–1928*. – К., 1997. – С. 115.

*І вольнодумствує в шинку.
Отут він ввесь, хоч надрюкуй.
Та ще в селі своїм дівчаток
Перебирає. Та спроста
Таких своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста.
Та й тільки ж то. Кругом паскуда!
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть!! Люде, люде!».*

Єфремов свідомо перекрутив факти, називаючи в розмові з німецьким генералом антигероя вірша батьком новопроголошеного гетьмана. Як фаховий шевченкознавець він не міг не знати, що насправді Шевченко писав цей сатиричний портрет з власника с. Григорівки Конотопського повіту Чернігівської губернії Петра Петровича Скоропадського (1805–1848), представника зовсім іншої гілки цього численного роду. Той аж ніяк не міг бути батьком майбутнього гетьмана, народженого 1873 р. Проте свою помилку Єфремов не тільки згодом не виправив, а ще і знайшов за потрібне записати у щоденник уже в 1923 році. Він нібито і далі наполягав на своїй правоті.

Традиції високої освіченості й поваги до науки міцно трималися в роду Скоропадських упродовж XVIII–XIX ст. Така родова спадщина була засвоєна Павлом змалечку. В спогадах про своє дитинство в Україні гетьман описував, з яким пієтетом він дитиною ставився до свого освіченого діда. Павло Скоропадський був щиро захоплений тим, що дід багато читав, мав унікальні знання з різних наукових сфер.

Також малий Павло з повагою ставився до чоловіка рідної тітки зі сторони матері А. Олсуф'єва, кавалерійського генерала і водночас – блискучого лінгвіста, унікального знавця класичної латини. Гетьман згадував:

«...при этом он был одним из лучших знатоков своего времени латинского языка. Его немецкие ученые цитировали

как выдающегося латиниста за его комментарии к Ювеналу. Всегда веселый, жизнерадостный, остроумный. Я его очень любил, и думаю, что в жизни он имел на меня очень большое влияние»¹.

* * *

Упродовж більш ніж двох століть представники роду Скоропадських були відомими високим рівнем освіти, прагненням оволодіти останніми досягненнями науки, опікуванням культурою, освітою, розвитком наукових досліджень. Гетьман Іван Скоропадський намагався продовжувати традиції свого попередника з опікування Києво-Могилянською академією. Представники роду наприкінці XVIII – у XIX століттях були відомі як меценати, покровителі освіти і науки. Рідний дід гетьмана заснував перший в Україні дендрологічний ландшафтний парк «Тростянець» на Ічнянщині, а тітка виступила одним з фундаторів НТШ у Львові. Така спадщина роду прищепила майбутньому гетьману повагу до науки, освіти, бажання сприяти їхньому розвитку.

¹ Скоропадский П. *Моё детство на Украине* // Скоропадський П. Спогади. – К., Філадельфія, 1993. – С. 398.

2.2. Освіта Павла Скоропадського

У 1886 р. Павло Скоропадський по кількох роках домашньої освіти в Тростянці, Стародубі, Москві вступив до Санкт-Петербурзького Пажеського корпусу – елітного навчального закладу, який давав загальну і військову освіту дітям найтитулованіших представників дворянства Російської імперії. Нашадок гетьманського роду не мав формальних підстав для навчання у Корпусі: ні дід, ані батько його не дослужилися до відповідного рангу на державній службі, не носили потрібного придворного звання, не мали спадкового титулу. Малий Павло потрапив туди тільки після особистої аудієнції матері в імператора Александра III. Цар дозволив як виняток зарахувати до Корпусу сина відомого йому особисто кавалергарда, учасника військових дій на Кавказі та громадського діяча П. Скоропадського.

Науки, що викладалися в Пажеському корпусі, спочатку давалися підлітку нелегко. Настільки великою виявилася різниця між провінційною домашньою освітою й високими вимогами елітного столичного навчального закладу. На початку він був навіть близьким до відрахування. За 3-й клас Скоропадський отримав середній бал 7,15 (за 12-бальної системи), був 15-тим серед 30 пажів, мав переекзаменування у серпні з арифметики та природничої історії. Тільки за цих умов він зміг перейти до наступного класу. Але в 4-му класі середній бал виявився ще меншим – 7. Павло посів останнє місце серед своїх товаришів, і літнє переекзаменування відбулося з усіх дисциплін¹. Лише наполеглива праця над навчальними курсами дозволила йому виправитися. Результат був вражаючим – його випустили

¹ ЦДІАК, ф.1219, оп. 2, спр. 1053, арк. 4, 6–7.

з Пажеського корпусу з відмінним результатом *«по первому разряду»*.

Павло Скоропадський отримав перший обер-офіцерський чин корнета і призначення для проходження служби у Кавалергардському полку. Це був один з найвідоміших полків Кінної гвардії, честь служити в якому зумовлювалася високим походженням, значними особистими статками і навіть фізичними параметрами. Кавалергарди повинні були мати зріст не менш 190 см і відповідний атлетичний фізичний стан. У цьому гвардійському полку служили кілька представників роду Скоропадських, починаючи з кінця XVIII ст., серед них батько майбутнього гетьмана.

Не можна стверджувати, що на цьому освіту Павла Скоропадського було завершено. Він регулярно підвищував свою військову кваліфікацію на різноманітних офіцерських курсах полкового, дивізійного та ін. рівнів. Проте ніколи не висловлював намірів закінчити Ніколаївську військову Академію (Генерального штабу), яка давала найкращу в Російській імперії професійну військову освіту. Важко нині визначити, в чому була справа. Можливо, мали місце сумніви в необхідності присвятити все життя військовій кар'єрі, що з'явилися у Скоропадського досить скоро, принаймні з 1900 року. Можливо, свою роль відіграли і гвардійські традиції. Далеко не всі офіцери Кавалергардського полку та Кінної Гвардії вважали Ніколаївську Академію, куди мав право вступити будь-який офіцер за результатами іспитів, достатньо елітною, щоб навчатися там.

Але не можна погодитися з тими мемуаристами, які називали майбутнього гетьмана *«малоосвіченою людиною»*. Цим грішив, наприклад, другий начальник особистого штабу Гетьмана всієї України генерал Б. Стелецький, який стверджував у спогадах:

«Недостаток образования сказался во всем, и только наторелость по петроградским гостиным несколько скрадывала этот дефект [благодаря умению и светскости обойти]

щекотливый вопрос]. Умственных качеств Скоропадский был средних, и т. к. он почти ничего не читал, то ему очень трудно было разбираться в некоторых вопросах, требующих умственной подготовки»¹.

Майбутній перший Голова-президент УАН В. Вернадський після особистої зустрічі зі Скоропадським підсумував перше враження так:

«Генерал свитский, не вполне разобравшийся в положении и недостаточно образованный, но, очевидно, очень неглупый и с характером, по крайней мере, в смысле желания»².

Натомість об'єктивнішим видається відгук близько знайомого з гетьманом глухівського лікаря і знавця української старовини П. Дорошенка, який ще 1908 р. надав Павлу Скоропадському таку характеристику: *«...он человек живой, очень образованный и любящий свою родину...»³.*

Ознайомлення з каталогом домашньої бібліотеки Скоропадських повністю спростовує думку Стелецького щодо ставлення гетьмана до книг. Нащадок гетьмансько-старшинського роду мав під рукою популярні й унікальні художні та наукові видання того часу кількома мовами, з різних галузей знань. Промовистою є наявність серед книг майбутнього гетьмана навіть російського перекладу «Капіталу» К. Маркса. Це, звісно, не означало, що Павло Скоропадський якимось чином поділяв політичні погляди автора цієї праці. Але принаймні він був знайомим з такими модерними тенденціями в економічній та соціальній науках того часу, як марксівська політекономія.

Важливим компонентом власної бібліотеки майбутнього гетьмана були історичні праці. Так, однополчанин-кавалергард С. Панчулідзе 1897 р. придбав для нього в букіністів рідкісне

¹ Ген. Стеллецкий. *Гетман Павло Скоропадский*. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г. От Грушевского до Петлюры. Рукопис. Белград, 1923 // ЦДАВО, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

² Вернадский В. И. *Дневники. 1917–1921*. – Кн. 1: Октябрь 1917 – январь 1920. – К., 1994. – С. 96.

³ ЦДІАК, ф. 856, оп. 2, спр. 15, арк. 13зв.

видання «Истории кавалергардов»¹. П. Дорошенко роздобув у нащадків автора унікальну публікацію історичних джерел, підготовлену керівником Київської археографічної комісії М. Судієнком², а також збірник документів з фамільного архіву Сто-роженків³, що друкувався обмеженим накладом, узагалі не над-ходив у продаж, а лише поширювався авторами серед знайомих.

Читання книг посіло поважне місце в щоденному розкладі занять Скоропадського. Так, описуючи свій день у листі дружині від 7 жовтня 1907 р., коли він тимчасово, до початку занять в офіцерській кавалерійській школі був вільним від посади, молодий полковник зазначив: «...завтрак в полку, прогулка пеш-ком, затем домой, чтение военных книг...»⁴.

Навіть на фронті Першої світової війни книги були постій-ними супутниками майбутнього гетьмана. У листах до Олексан-дри Петрівни проходить постійним рефреном: пришліть «не-сколько книжек для чтения»⁵; «страшно тебе благодарен за присылку журналов»⁶, «получаю газеты, читаю книги»⁷; «инте-ресные новые вышедшие книги, пусть Сергей Васильевич [Пеше-хонов, управитель господарством. – Г. П.] постоянно присылает их мне. Больше мне ничего и не нужно»⁸. Він мав спільне з дружиною коло читання: радив прочитати книги, вже знайомі йому, як-от працю про мистецтво французького скульптора Родена, роман про життя Яна Гуса, політичні твори («Німецька політика» Бюлова, «Меч Світу» Г. Велса)⁹. Характерно, що остан-ньою книгою, яку Скоропадський згадав у листі до дружини, був

¹ История кавалергардов и Кавалергардского Ея Величества полка с 1724 по 1 июля 1851 года. – Военная тип., СПб, 1851.

² Судієнко М. *Материалы для отечественной истории*. – Т.1, 2. – К., 1853, 1855.

³ Сторожени. Фамильный архив. Т. 4. – К., 1910. – 608 с.

⁴ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 692, арк. 11.

⁵ Там само, оп. 2, спр. 695, арк. 126.

⁶ Там само, оп. 2, спр. 696, арк. 53.

⁷ Там само, оп. 2, спр. 698, арк. 43в.

⁸ Там само, оп. 2, спр. 696, арк. 56зв.

⁹ Там само, оп. 2, спр. 695, арк. 46зв, 127.

підручник української мови, придбаний ним у березні 1917 р. Імовірно, це міг бути посібник І. Огієнка «Вчимо рідну мову» або якась інша з книжок цього автора, що активно друкувалися з весни 1917 р. Як бачимо, репертуар прочитаних книг був дуже різноманітним.

Преса також постійно перебувала в центрі уваги генерала. Його непокоїла відсутність щоденних газет, що нерідко траплялося у фронтових умовах, а в політичних виданнях він здатний був вичитати те, що приховувалося між рядками, вміло проаналізувати основну спрямованість матеріалу. Так, спираючись на власний аналіз газетних повідомлень за весну 1917 р., майбутній гетьман здійснив блискучий прогноз щодо розвитку революції:

«Я, следя за жизнью в войсках и читая газеты, думаю, что у нас не будет конституционной монархии, скорее всего у нас будет республика и очень либеральная, главная причина этого отсутствие кандидата на престол. Романовы всем осточертели, вряд ли будет Дмитрий Павлович, я думаю, будет республика, и к этому нужно быть готовыми. Если удержится теперешнее правительство, все пойдет эволюционным путем на славу и благоденствие России, если же правительство провалится, власть перейдет в руки толпы и начнется анархия, которая быстро вырождается в какую-либо форму диктатуры самой деспотичной. [...] Да и вообще, по-моему, монархии не будет, а будет республика, меня очень удивило бы противное, разве что крестьянство не разберется, в чем дело, и не потребует царя. ...если еще удержится правительство, это понятно, но положение его шаткое из-за Совета рабочих и особенно солдатских депутатов, в особенности принимая во внимание, что война, неудачи на фронте, и немцы очень хотят использовать нашу слабость и разрозненность, если бы были серьезные неудачи, в Петрограде могут снова вспыхнуть беспорядки, и тогда во что они выльются, я не знаю, опасен также момент созыва Учредительного собрания, момент демобилизации тоже».

У наступних листах він писав:

*«Для меня несомненно, что революция еще в самом начале. Временное Правительство, которое мне симпатично, несомненно является просто ширмой, фикцией, за ним выступает Совет рабочих депутатов и солдатских депутатов, которые в данное время вполне систематически принялись за революционизирование масс, что им удастся очень хорошо. Петроградский гарнизон совершенно подготовлен, я думаю, ты в этом не сомневаешься, рабочие тоже. В армии у нас только держится еще близостью противника, но развал очень быстро прогрессирует, наш корпус стоит далеко от центров и несколько лучше, но это лишь вопрос времени, я делаю все, что могу, и думаю, у меня ничего отвратительного не будет, но в армии будут печальные картины, и чем дальше, тем больше. Центром всего является Петроград. Временное правительство будет сметено, и тогда настанет анархия, вообще у нас революция идет путем французской великой революции. Жизнь граждан совершенно не обеспечена, в особенности будут громить и убивать богатых и семьи офицеров, имей это в виду. Имей в виду, я не запуган, но это ясно, что будет так, вникни в то, что я говорю, произойдет это еще не так скоро, через месяц, через два, но произойдет. [...] Я больше чем когда-либо убежден, что нынешнее правительство не останется, а после него будет небывалая анархия. [...] Разберись самым серьезным образом, главное в том, насколько правительство сильно и на что оно опирается. По-моему, у него никакой точки опоры нет. Возьмет верх партия большевиков или другая, проповедующая [принцип] **чем хуже, тем лучше** [виділено в оригіналі. – Г. П.]».*

Нарешті, на початку квітня він попереджав дружину:

«Правительство шатается, и все больше и больше теряет почву под ногами. Стоит прочитать резолюцию Съезда Советов рабочих и солдатских депутатов. Очевидно, мы

пойдем по пути всевозможных социальных экспериментов, в конце концов, жизнь, может быть, улучшится, но на 50 лет мы и наши дети будем обречены на тяжелую жизнь»¹.

Як бачимо, цей політичний прогноз, здійснений на самому початку революції генералом-фронтовиком, майже на сто відсотків виявився точним, навіть у деталях. Такий аналіз зробив би честь навіть професійному політологу, яких на той час виявилось дуже мало.

Велике місце в житті Павла Скоропадського зайняла самоосвіта. Наприклад, період відпустки 1893 р. між закінченням Пажеського корпусу і зарахуванням до Кавалергардського полку він використав для подорожі Європою. Молодий корнет відвідав не тільки популярний у російської аристократії Париж. Він об'їхав також практично всю Італію, Грецію, Німеччину, Голландію, Бельгію, побачив на власні очі пам'ятки світової історії та культури. Навіть у Парижі замість розваг він ходив по музеях, відвідував публічні лекції в Сорбонні². Того ж року він встиг побувати ще у Великій Британії, поєднуючи освітню подорож з вирішенням деяких технічних і господарських проблем, що накопичилися в українських маєтках. Павло Скоропадський намагався більше дізнатися про процеси перероблення глини, великі поклади якої були у Полошківському маєтку на Чернігівщині. Згодом там розгорнувся справжній промисловий видобуток цієї сировини. Вона йшла на виготовлення високоякісної будівельної цегли і навіть на порцеляну для виробів відомої московської фабрики Кузнєцова.

* * *

Павла Скоропадського не можна за формальними ознаками вважати високоосвіченою людиною, адже базову освіту він

¹ Див.: Папакін Г. *Листування з дружиною. 1917* // Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси / Г. Папакін. – К., 2003. – С. 231–269.

² Маляревский А. П. *Скоропадский – гетман всея Украины*. Биографический очерк. – К., 1918. – С. 12–14.

здобув на рівні Пажеського корпусу і не продовжив її в якомусь іншому навчальному закладі. Проте природний жвавий розум, набута життєвим досвідом здатність до всебічного аналізу подій, що відбувалися, навіть політичного прогнозування, постійна самоосвіта допомогли йому вправно орієнтуватися в поточних і перспективних проблемах. Отже, він не страждав від недостатньої освіти, набув великого життєвого досвіду, мав значне коло читання, спілкування. Все це дозволяло йому орієнтуватися в багатьох питаннях. Не були винятком серед них і проблеми науки.

2.3. Щоденники Павла Скоропадського 1904–1905 років: наукове значення

Певним чином з науками, в даному випадку географічною та сходознавчою, і навіть з академічним середовищем, виявився пов'язаним період перебування Павла Скоропадського на театрі військових дій першої в його житті війни – російсько-японського збройного конфлікту на Далекому Сході 1904–1905 років. Прямим свідченням цього є нинішнє місце знаходження його щоденника за червень-серпень 1904 р. у складі особового архівного фонду відомого сходознавця, географа-мандрівника та дипломата барона Ф. Р. фон дер Остен-Сакена (1832–1916) в Російському державному архіві давніх актів¹. Останній був дуже відомою постаттю в наукових колах: членом і незмінним секретарем Російського географічного товариства, почесним академіком Імператорської Санкт-Петербурзької АН з 1889 р., організатором та учасником наукових експедицій на Далекий Схід, до Середньої Азії, на російську Північ. Ф. фон дер Остен-Сакен обіймав також високі посади дипломатичної служби: директора департаменту внутрішніх зв'язків, члена Ради МЗС Російської імперії (з 1905 р). Очевидно, під час російсько-японської війни, незважаючи на поважний вік, вчений далі збирав матеріали з історії та географії Далекого Сходу. Той факт, що щоденні записи, які вів молодий офіцер під час війни, та його листування з дружиною викликали пильну увагу академіка, засвідчувало неабияку їхню вагу для сходознавчої науки.

¹ Российский государственный архив древних актов: Путеводитель в 4-х тт. – Т. 4. – М.: Археографический центр, 1999. – С. 346.

Про те, що зафіксовані Скоропадським у щоденних записах відомості становитимуть певний суспільний інтерес, здогадувався і сам автор. У листі до дружини він писав:

«Очевидно, при условиях, в которых я теперь нахожусь, мне придется видеть много интересного, много говорить с людьми, стоящими близко к делу войны, наконец, за истекший год войны я уже приобрел достаточно опыта для того, чтобы разбираться в большинстве явлений, потому думаю, что все эти письма, совершенно правдивые и беспристрастные, могут [иметь] хоть небольшой интерес...»¹.

Остен-Сакен, у якийсь спосіб дізнавшись про цей денник, звернувся до дружини забайкальського осавула Олександрри. Та особисто привезла зошит із записами чоловіка з Маньчжурії (наприкінці 1904 – початку 1905 років вона перебувала на фронті як сестра милосердя). Разом з двоюрідною тіткою Павла Скоропадського М. Васильчиковою вона організовувала читання вибраних місць з цих записок у колі рідних та знайомих. Згодом учений отримав від них весь документ в оригіналі. Не зайвим буде підкреслити, що так само він отримав від них і листи, писані Скоропадським дорогою до Маньчжурії та з фронту в квітні–травні 1904 р., які можна вважати прелюдією до щоденника. Щоправда, тут йому передали лише копії, переписані дружиною². Можна припустити, що дипломат і сходовознавець Остен-Сакен розглядав щоденник і листи молодого офіцера як цінне наукове джерело, що відбивало суттєву інформацію, важливу для дослідження Далекого Сходу³.

З такою оцінкою значення щоденникової й епістолярної спадщини майбутнього гетьмана варто погодитися. Він описував практично день за днем всі події російсько-японської війни,

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 692, арк. 1.

² Российский государственный архив древних актов. Ф. 1385, оп. 1, д. 935, 936.

³ Див.: Папакін Г. *Невідомий щоденник Павла Скоропадського періоду російсько-японської війни 1904–1905 років* // Архіви України. – 2006. – № 1–6. – С. 412–418.

в яких брав безпосередню участь. Є в цих описах картини незвичної для мешканця Європи далекосхідної природи, спостереження над мобілізованими, солдатами, офіцерами, залізничниками тощо. По приїзді до Мукдена Павло Скоропадський уміщує до щоденника характеристики вищих посадовців, штабістів, своїх гвардійських колег, котрі посунули на Далекий Схід у надії заробити нагороди, отримати чергові чини, навіть поліпшити матеріальне становище.

Варто навести деякі характеристики, надані Скоропадським найголовнішим дійовим особам далекосхідної трагедії, що спіткала Росію. Так, наміснику царя адміралу Е. Алексеєву присвячено такі рядки:

«...на десять голов [выше] всех его окружающих, что у него на душе – не знаю, но умен, железной воли и хитер. Европейски образован, широкий полет мысли, не стесняющийся мелочами, вероятно, добр, даже, может быть, слишком, к тем, кто у него служит, и жесток к своим противникам, которых давит, делая вид, что не замечает, хотя говорят, никого никогда окончательно не губит. Думаю, либерал, сторонник коренных реформ в государстве, вероятно тем не менее в милости у государя...»¹.

Безпосередній командир генерал граф А. Келлер отримав таку характеристику:

«Все время разговаривал с графом о политике, он высказывался очень свободно, сторонник Витте, ненавидит Плеве, видит в настоящей войне начало целого ряда войн двух рас, все-таки нет да и проявится в нем его немецкое происхождение, уж больно он западный человек»².

Згодом Павло Скоропадський записав про нього:

«Келлер много рассуждает и хвастает, но пока в довольно симпатичной степени, мне с ним приятно говорить и пока

¹ РГАДА, ф. 13895, оп. 1, д. 935, л. 5–6.

² Там само, л. 9.

*приятно быть в его отряде, у меня до сих пор не было много начальника...»*¹.

Своїми поглядами граф різко відрізнявся від сина, графа Ф. Келлера, реакційного військового та політичного діяча, одного з карателів під час революції 1905–1907 років. Так сталося, що Павло Скоропадський у грудні 1918 р. мав призначити того головнокомандувачем армії УД, проте дуже скоро відставив, адже Ф. Келлер намагався відновити в Києві «єдиную неделимую Росію».

Ще один відгук також про безпосереднього начальника, керівника польового штабу намісника Е. Алексеєва генерал-квартирмейстера Я. Жилинського: *«...очевидно, кабинетный человек, полное незнакомство с войсковыми условиями...»*². Доля звела Скоропадського та Жилинського ще раз, у серпні 1914 р., у Східній Пруссії, де останній був Головнокомандувачем Північно-Західного фронту. Він став одним з головних винуватців поразки Східно-Пруської наступальної операції російських військ. І характерно, що вирішальну роль у цьому зіграли саме ті якості, які встиг розгледіти молодий офіцер під час короткої першої зустрічі: кабінетний стиль мислення, незнання й небажання знати реальну обстановку на фронті.

Проте найбільше місця у деннику і листах займали описання щоденного військового життя, учасником і спостерігачем якого став молодий офіцер. Це був побут Східного загону (фактично окремої армії) під командуванням генерала графа А. Келлера влітку 1904 р. Павло Скоропадський, переведений з Санкт-Петербурга до штабу царського намісника на Далекому Сході адмірала Е. Алексеєва, не міг витримати безтурботного й нудного життя в Мукдені. Мабуть, молодий офіцер відчував імовірність розформування штабу намісника, який опинився з початком військових дій «генералом без армії». Дуже скоро Скоропадський домігся свого відрядження на посаду ад'ютанта

¹ РГАДА, ф. 13895, оп. 1, д. 935, л. 10.

² Там само, л. 5.

командувача Східного загону. Разом з усіма солдатами і офіцерами новоспечений забайкальський козацький осавул готувався до зіткнення з японцями. Влітку 1904 р. він отримав перше бойове хрещення, навіть був представлений до ордена. Проте думка про А. Келлера змінилася: ад'ютант почав уважати того особисто хоробрим офіцером, але не здатним командувати великою військовою частиною:

«Он совершенно не способен командовать таким большим отрядом, он слишком горяч и мало для этого подготовлен, хотя храбр и честен, да этого недостаточно для управления таким большим отрядом»¹.

Ад'ютант командувача загону бачив, що той зник до іншої війни, коли командир мав перебувати в передніх лавах, запалювати своїм прикладом солдат, а не здійснювати оперативне командування. 18 липня 1904 р. у незначній сутичці, в єдиному бою, де ад'ютант не був поруч зі своїм командиром, Келлер, як завжди перебуваючи на лінії зіткнення, загинув від випадкового шрапнельного снаряду. Він був єдиним офіцером серед 200 загиблих того дня. Скоропадський писав дружині з цього приводу: *«Я ему неоднократно это говорил, что одно из двух: или убьют его или перебьют три четверти его штаба...»².*

Молодий офіцер воював далі, спробував командувати окремим підрозділом – сотнею читинських козаків, що охороняла Китайсько-Східну залізницю (КВЖД). Він брав участь у нових битвах, спостерігав за ганебною поразкою головнокомандувача А. Куропаткіна у вирішальному бою під Мукденом в лютому 1905 р. Осавул дуже зрадів відставці нездарного генерала і призначенню нового російського командувача. Всі ці події відбилися в особистому щоденнику й листах з фронту, які Скоропадський надсилав улюбленій дружині до Санкт-Петербурга.

Вагомими в науковому сенсі виявилися також записи в іншому, вже службовому щоденнику за 3 серпня – 13 вересня 1905 р.

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 690, арк. 31зв.

² Там само, спр. 691, арк. 1.

На той час Скоропадський посів посаду ад'ютанта нового головнокомандувача генерал-ад'ютанта Н. Ліневича. Молодому офіцеру доручили спеціальну важливу місію. Він виїхав інспектувати корейський театр військових дій, куди планувалося перенести з Маньчжурії головні операції наступного етапу війни. Офіцер знімав карту північної частини Корейського півострова, визначав зручні маршрути для пересування війська, збирав відомості про стан залог, поселень, будівництво мостів та шляхів, діяльність медичної та інтендантської служб, дії окремого загону, сформованого російською владою з місцевих уродженців на території Північної Кореї. Водночас Скоропадський звертав увагу на переселенців з європейської частини Російської імперії, їхнє становище, керівництво, відзначав наявність там земляків-чернігівців. Згодом його записи перейшли в перелік військових частин, розташованих біля кордону з Кореєю, стратегічну оцінку місцевості для можливого бою тощо. З 16 серпня 1905 р. ад'ютант головнокомандувача опинився вже на лінії бойового зіткнення. Його записки відбивали хід боїв з японцями, поведінку командирів, замітки про осіб, яких варто відзначити нагородами.

У деннику Скоропадського віддзеркалено також події поступового замирення на фронті після початку мирних переговорів. Так, 26 серпня він записав, як дізнався про укладення перемир'я:

*«В 12 часов дня на перевал Саридзеккой выехал в качестве парламентаря японский майор и объявил о прекращении войны и с просьбой назначить парламентаря для совещания о мерах, которые необходимо принять для установления перемирия»*¹.

Окремим додатком до цього щоденника були фотографії, зроблені молодим офіцером під час подорожі. На жаль, вони не збереглися, але є перелік сфотографованих об'єктів, який засвідчує їхню цінність за багатьма параметрами, зокрема

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 497, арк. 51зв-52.

й культурно-етнографічну. Подорожуючи, осавул фотографував разом з військовими об'єктами місцевих мешканців, умови їхнього життя, видатні пам'ятки тощо.

* * *

Отже, є підстави стверджувати, що Павло Скоропадський під час війни 1904–1905 років був задіяним у збиранні польових матеріалів у сфері географії, етнології, культури і побуту мешканців Далекого Сходу. Його праця мала не лише практичне, але й певне наукове значення. Підтвердженням цього є нинішнє зберігання щоденників молодого офіцера і листів з фронту у складі особового фонду сходознавця і дипломата Ф. фон дер Остен-Сакена у РДАДА.

Велике значення мали також інші щоденники Павла Скоропадського, які той вів практично все життя. На жаль, сліди їхні загубилися, хоча саме ці записи і, зокрема, щоденники з Першої світової війни, свого часу були вагомим фрагментом фамільного архіву Скоропадських. Цілком очевидно, що їх з огляду на надзвичайну інформаційну цінність уже після захоплення цього архіву 1919 р. радянськими органами було звідти вилучено. Подальша доля їх досі невідома¹.

¹ Див. докладніше: Папакін Г. *Щоденники Павла та Олександри Скоропадських 1904–1917 рр.: історія ведення, зберігання, зникнення; спроба реконструкції* / Г. Папакін // *Архівознавство, археографія, джерелознавство: Міжвідомчий зб. наук. праць*. – Вип. 3: *Джерелознавчі дисципліни*. – К., 2001. – С. 433–446.

2.4. Благодійна діяльність у сфері науки, освіти, духовності, зв'язки з науковцями

Павло Скоропадський як представник кращої частини еліти тогочасної Російської імперії відчував свою особисту відповідальність за розвиток освіти і науки. Наслідуючи приклади своїх предків, насамперед діда та батька, він частину своїх статків надавав на підтримку освіти сільського населення. Так, уже 1901 р. його було обрано куратором народних училищ, розташованих у Чернігівській губернії. Пізніше він став також куратором Ярошівського земського училища¹. Такі призначення ставали не лише даниною поваги до знаменитого земляка. Кураторство зобов'язувало Павла Скоропадського піклуватися про матеріальне забезпечення й утримання вчителів згаданих народних училищ.

1902 року родина Скоропадських вирішила відкрити школу у власній садибі. Вчитися в ній мали діти тих, хто обслуговував Тростянецький маєток. Усього набралось до 40 учнів, і Скоропадські бажали створити для них не земську чи церковну, а просто приватну школу. На жаль, справа виявилася не зовсім простою. Місцевий пан отець виступав проти, очевидно, вбачаючи в цьому проекті конкуренцію церковно-приходській школі, що перебувала під його орудою. До того ж виявилось, що запрошена на вчительку чернігівська дворянка Авсеєнко не мала офіційного диплому, який дозволяв би їй виховувати дітей. Зрештою школу було відкрито без усяких «*разрешений и дипломов*», як писав у своєму листі В. Горленко, який теж опікувався цією справою².

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 1054, арк. 1–5.

² НБУВ, Інститут рукопису, ф. 179, № 132.

Постійними були також пожертви майбутнього гетьмана на церковні потреби, підтримання церков на Чернігівщині, що було відзначено в 1904–1907 роках спеціальними грамотами з благословенням Святійшого Синоду Російської православної церкви¹. А найбільше він опікувався Гамаліївським (Харлампієвим) Петропавлівським монастирем, що на Сумщині. За давньою традицією, що бере початок від гетьмана Івана Скоропадського, видатні члени роду знаходили тут останній притулок. Обитель уважалася родинною усипальницею Скоропадських. Від 1713 р., коли за гетьманським універсалом на кошти родини Скоропадських тут почалося будівництво, всі безпосередні предки майбутнього гетьмана опікувалися ним, відновлювали після неодноразових пожеж (найбільші 1738 та 1794 років). Цю традицію продовжували мати Павла Скоропадського та він сам.

Найвагомішою справою такого ґатунку стало будівництво ним каплиці у Глухові – колишній резиденції гетьмана Івана Скоропадського та його спадкоємців. Коштом гетьманської родини, передусім удови Івана Анастасії з дому Марковичів, з початку XVIII ст. були засновані й тривалий час утримувалися богадільня, лікарня для вбогих та дерев'яна Анастасіївська церква.

Павло Скоропадський вирішив відновити каплицю з комплексу цієї церкви, де дивом зберігся справжній вівтар початку XVIII ст., використавши ці історичні залишки для будівництва своєрідного духовного пам'ятника українській старшині, серед інших гідних фамілій і роду Скоропадських. Певну роль тут відіграв і П. Дорошенко, відомий чернігівський громадський діяч, великий знавець української старовини і одностудець майбутнього гетьмана. Дорошенко писав йому у 1908 р., коли цей грандіозний проект наближався до завершення:

«Я долго думал над Вашей мыслью, чтобы часовня была памятником прошлого, то есть нашей Гетманщине, которая, конечно, имела значительные культурные перед страной

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 1363, арк. 1–15.

заслуги. Это ж идиотская глупость смотреть так, что старшина малороссийская были только кровопийцы народные. Такая мысль похожа на социал-демократическое выступление в думе, а не научную или хотя бы и вообще серьезную спокойную точку зрения на историю Малороссии. Таким образом, это будет исторический памятник, и это должно быть твердо и серьезно, но без лишнего шума и честолубия, представлено на доске, которая будет при входе в часовню. [...]. Кстати: в надписи большую роль должна играть религиозная сторона, просветительски-духовная и даже церковная, поскольку религия да и церковь в Малороссии всегда, и во времена Гетманщины, играла такую большую роль»¹.

Ці ідеї спорудження пам'ятника – символу ролі віри в житті української історичної еліти, навіяні старшим товаришем Павла Скоропадського і таким самим поціновувачем української старовини, надихали останнього ще з кінця XIX ст., принаймні з 1897 р. Він дуже серйозно підійшов до справи, замовивши попередні ескізи майбутньої каплиці видатному митцю і водночас досліднику української старовинної архітектури О. Сластьону, а поради щодо художнього боку справи Павло Скоропадський просив у відомого петербурзького архітектора Л. Бенуа, який зробив ще один проект будови. Але головним планом будівництва все ж уважався сластьонівський, і в листі до матері від 31 серпня 1901 р. Скоропадський наголошував, що без нього починати роботу неможливо, і архітектор і робітники дуже чекають на цей проект².

Ідея Глухівської каплиці була позитивно сприйнята також В. Новицьким та В. Горленком, видатними знавцями української минувшини, нащадками козацької старшини. Зокрема, останній писав: «Мне больше всего нравится и кажется характерным проект Сластьона». Проект Бенуа, на його думку,

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 327, арк. 78зв., 80–80зв.

² Там само, спр. 163 в, арк. 78.

виконаний дуже досвідченим архітектором, – але зовсім банальний, *«не имеет ни одной черты, которая связывает его с эпохой и лицами, память которых Вы хотите продолжить»*¹. Стисло ж висловлений самим Скоропадським план перебудови був таким: *«...сломать все, что было позже ее основания построено, и оставить только то, что было первоначально сделано...»*².

Фактично йшлося про консервацію давнього віктаря початку XVIII ст. і відбудову нової каплиці у суворій відповідності до стилю XVII ст. Залучений до справи молодий київський архітектор М. Гарденін уже 1902 р. склав угоду й проект такого будівництва. Йшлося про будівництво восьми нових фронтонів, великого купола з барабаном та двох малих, нового даху над капличкою та прибудовами, великі роботи з оздоблення: застосування внутрішнього ліплення, розпису, а також золочення куполів, риштування та навіть слюдяні вікна – як у XVII ст.³ При розробці креслень М. Гарденін широко користувався історичними свідченнями, зокрема вивчав матеріали монастирських бібліотек, насамперед Києво-Печерської лаври. На цьому особливо наголошував і Павло Скоропадський, який писав архітектору: *«купол может будет и красивым, если его поделитъ, но прежде всего стремлюсь придерживаться старины и иметь купол именно такой, как строили в XVII в.»*⁴. З тих самих причин Скоропадський забракував і малюнок фронтонів: *«слишком большая симметричность, сухость и сложность рисунка, кроме того, он очень похож на новый стиль»*. Великі суперечки викликала пропозиція М. Гарденіна пофарбувати каплицю у жовтий колір та визолотити деякі деталі на фронтонах: *«все должно быть выбелено обычной известью»*⁵, тобто відтворювати стиль XVII ст., суворой доби Богдана Хмельницького. Загалом спорудження Глухівської каплиці мало обійтися Павлу

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 313, арк. 49-49зв.

² Там само, оп. 1, спр. 537, арк. 13.

³ Там само, спр. 508, арк. 1-1зв., 7-10.

⁴ Там само, арк. 3 зв.

⁵ Там само, арк. 4-5 зв.

Скоропадському в 4327 руб. – досить значну суму як на ті часи.

На жаль, роботи у Глухові просувалися не так швидко, як хотілося б майбутньому гетьману. 1903 р. М. Гарденін лише завершив ескіз та робочі креслення і розпочав будівництво, але це викликало певне незадоволення з боку замовника щодо дотримання первісного задуму¹. І хоча Павла Скоропадського почали звинувачувати у руйнації історичної будови, він твердо стояв на своєму. Події російсько-японської війни 1904–1905 років, у якій штаб-ротмістр Скоропадський та його дружина Олександри як сестра милосердя брали безпосередню участь, революція 1905–1907 років затягнули будівельні роботи. Але глухівська каплиця завжди була в центрі уваги Павла Скоропадського та його дружини. Навіть у драматичному 1905 р., відраджуючи її від літньої поїздки з дітьми до українських маєтків через аграрні розрухи на Чернігівщині, він писав: *«Сама можешь временно поехать в Полошки из-за часовни, монастыря, осмотра имения, но детей туда не вези...»*². Інакше кажучи, Скоропадський визнавав турботи про будівництво храму достатньою підставою для поїздки дружини в такий небезпечний час.

Наприкінці 1909 р. будівництво вже наближалось до завершення, принаймні П. Дорошенко, який у листопаді того року відвідав Глухів, сповіщав про це Павла Скоропадського, висловлюючи своє захоплення від побаченого³. А тому поставали вже питання необхідного облаштування церкви образами та іншими предметами для богослужіння.

Усе внутрішнє оздоблення каплиці мало бути витримане, за задумом фундатора, в історичному стилі, і по можливості пов'язане з родом Скоропадських, передусім – з гетьманом Іваном. П. Дорошенко задля виявлення історичних реліквій старого гетьмана обстежував старожитності Чернігівщини.

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 689, арк. 101

² Там само, спр. 692, арк. 26.

³ Там само, спр. 327, арк. 80.

У 1907 р. він писав своєму молодому другові про парадний обрус з гербами гетьмана Івана Скоропадського та гарним орнаментом, знайдений в одній із чернігівських церков. На його думку, цей орнамент міг бути чудовим мотивом внутрішнього розпису каплиці.

Водночас він відраджував від ідеї придбання для каплиці старовинного Євангелія, що було свого часу подароване гетьманом Іваном Скоропадським Глухівському Петропавлівському монастирю¹.

Зразки церковного начиння XVIII ст. були відшукані Дорошенком і Скоропадським у Троїцькому Чернігівському монастирі – срібне панікадило. Старовинну люстру було знайдено відомим художником А. Праховим у Києво-Печерському монастирі – документи з лаврського архіву засвідчили, що 1734 р. її привезли до Києва з Глухова².

У дореволюційний період життя майбутнього гетьмана важливу роль відігравали його контакти з видатним науковцем, академіком Військово-медичної академії Росії генерал-лейтенантом В. Бехтеревим. Варто відзначити роль Павла Скоропадського в створенні такої відомої наукової і навчальної установи, як Бехтеревський інститут (Психоневрологічний інститут у Санкт-Петербурзі, нині Санкт-Петербурзький науково-дослідний психоневрологічний інститут ім. В. М. Бехтерева).

Із засновником Інституту, відомим психіатром і психологом В. Бехтеревим родина Скоропадських мала контакти в 1899–1914 роках, коли науковця як провідного фахівця з психіатрії було залучено до консультування старшого брата майбутнього гетьмана – М. Скоропадського³. Цей зв'язок зі світочем російської психіатрії підтримувався Павлом Скоропадським принаймні до 1913 р., про що свідчать листи академіка за 1908 та

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 327, арк. 53зв.–54зв.

² Там само, спр. 328, арк. 27–27зв.

³ Докладно див.: Акименко М. А. *«Единственный мой благодетель»: Владимир Бехтерев и Михаил Скоропадский.* – E-resource. – URL: http://old.consilium-medicum.com/media/bechter/05_04/38.shtml

1913 роки щодо медичного огляду та поради для лікування М. Скоропадського, які збереглися у фонді Скоропадських у ЦДІАК¹.

Окрім суто практичних контактів, пов'язаних з лікуванням, Скоропадські доклали зусиль і до підтримки планів відомого лікаря. Ще 1903 р. той висунув ідею про необхідність заснування Психоневрологічного інституту. Проте дозвіл на це було отримано лише 1907 р. Скоропадський уніс 25 тис. рублів для створення при інституті клініки для лікування хворих на епілепсію². Надалі також майбутній гетьман опікувався долею цієї наукової установи, внаслідок чого його та брата було обрано до складу Опікунської ради інституту, разом з іншими представниками науки, благодійництва й еліти, підприємцями: родиною Алафузових, В. Зіміним, графами А. Шереметьєвим, І. Стейнбок-Фермором, князями С. Волконським, А. Демідовим-Сан-Донато та ін.

Психоневрологічний інститут, попри своє формальне підпорядкування Міністерству народної освіти, існував і надалі в основному завдяки приватним внескам, зокрема Скоропадського. Інститут поєднував у собі досліdну медичну установу і вищий навчальний заклад універсального фаху. Адже Бехтерев уважав, що випускники його мають бути не просто лікарями, педагогами, юристами, але й розумітися на філософії, усвідомлювати зв'язок між різними науковими дисциплінами. Окрім того, інститут став досить демократичним навчальним закладом, куди приймалися особи обох статей, будь-якого віросповідання, випускники всіх середніх навчальних закладів, а не лише гімназій, вихідці з усіх станів суспільства. Серед викладачів були всесвітньо відомі вчені: мовознавець І. Бодуенде

¹ Див.: ЦДІАК, ф. 1219, опр. 2, спр. 275, арк. 1–4.

² Гервер А. В. *Отчет о деятельности Психоневрологического института за 1910 г.* // Вестник психологии, криминальной антропологии и гипнотизма. – 1911. – Т. VIII, вып. III. – С. 19.

Куртене, літературознавець і лінгвіст В. Істрін, соціолог М. Ковалевський, історик Є. Тарле та ін.¹

* * *

Отже, впродовж 1893–1917 років Павло Скоропадський займався активною благодійницькою діяльністю в сфері освіти й духовності. Він опікувався народними і земськими школами на Чернігівщині, підтримував місцеві церкви і монастирі. Йому належить честь реставрації Анастасіївської каплиці у Глухові. Проте вершиною його опікування медичною наукою стала фінансова підтримка заснування Бехтерєвського інституту в Санкт-Петербурзі, до чого його спонукало особисте знайомство з видатним російським психіатром і психологом.

¹ История института. Санкт-Петербургский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В. М. Бехтерева // E-resource. – URL: http://bekhterev.ru/ob_institute/istorya_instituta/

2.5. Архівно-археографічний проект «Архів Скоропадських» (1883–1917)

Найбільшою справою життя Павла Скоропадського у дореволюційний період, яка міцно пов'язувала його з наукою, а саме з історією, архівознавством, археографією, джерелознавством, став архівно-археографічний проект «Архів Скоропадських», започаткований ще наприкінці XIX ст.

2.5.1. Витоки

Першим на цій ниві був помічений дід гетьмана. І. Скоропадський ще наприкінці 1820-х років намагався зібрати інформацію про предків, насамперед про засновників роду, але, на жаль, недалеко просунувся в своїх дослідженнях. Йому вочевидь, не вистачило історико-джерелознавчих знань, гуманітарного фаху тощо. Батько Павла Скоропадського підійшов до цієї теми серйозніше і розпочав «ad fontes», тобто з пошуку архівних джерел з історії роду. Мета, яку він ставив перед собою, на початку була досить утилітарна: отримати визнання давності походження роду від петербурзької Герольдії та, за можливості, якийсь титул від царя.

Початок генеалогічних пошуків датується 1883 р. Безпосереднім поштовхом стала участь П. Скоропадського в урочистостях з нагоди коронації нового російського імператора Александра III влітку того року. Батько майбутнього гетьмана, скориставшись приїздом до імперської першопрестольної столиці,

відвідував Архів МЗС, опрацьовуючи «малоросійські фонди». Ним було виявлено та на його замовлення скопійовано царську жалувану грамоту гетьману Івану Скоропадському від 1718 р., генеалогію гетьмана 1720-х років, а також кілька гетьманських універсалів. На одній з копій міститься вказівка щодо мети пошуків: *«действительному статскому советнику П. И. Скоропадскому согласно его прошению для приобщения к документам о его роде»*¹. Копія родоводу гетьмана Івана Скоропадського засвідчена по-іншому:

*«Выдана сия копия из Московскаго Главнаго архива МИД действительному статскому советнику П. И. Скоропадскому согласно его прошению для удостоверения его родословной»*².

Значну кількість історичних документів було скопійовано з друкованих видань: збірників «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских», «Материалов для отечественной истории» М. Судієнка, навіть з «Полного собрания законов Российской империи» (текст Переяславських статей 1654 р.). За завданням батька майбутнього гетьмана копіювалися дотичні до історії роду документи також в архіві Чернігівського губернського дворянського зібрання. З листів до дружини Марії (з роду Міклашевських) видно, як архівні розшуки захопили його:

*«Вообще я нашел уже массу исторических документов относительно Скоропадского [гетьмана Івана. – Г. П.] и со временем можно будет написать очень интересную его историческую биографию»*³.

Таке зауваження засвідчувало визрівання ідеї опрацювання якщо не повної історії роду, то хоча б біографії найвідомішого його представника.

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 976, арк. 43.

² НБУВ, Інститут Рукопису, ф. II, № 17012.

³ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 166, арк. 51–51зв.

На початку 1885 р. П. Скоропадський знову виїхав до Санкт-Петербурга, де особисто керував пошуком історичних джерел в архіві Сенату (Департамент герольдії), Імператорській публічній бібліотеці, Військово-вченому архіві Генерального штабу. У нащадка гетьмана, судячи з оприлюднених М. Василенком 1885 р. відомостей, уже сформулювалася ідея підготовки збірника фамільних архівалій. За приклад мав правити «Сулимовський архив», виданий О. Лазаревським за рік¹. Докладні відомостей про ці видавничі проекти немає, і навіть у листах до дружини коротко згадувався лише перший з них. Тому практично неможливо скласти уявлення про їхнє змістовне наповнення, хронологічні рамки, методологію опрацювання документальних джерел тощо. Очевидно, що батькові гетьмана забракло власної наукової підготовки, досвіду виявлення і публікації архівних документів. Здійсненню подальших практичних кроків у цьому напрямку завадила передчасна смерть П. Скоропадського влітку того ж 1885 р.

Ще за життя на підставі всіх виявлених документів про історію Скоропадських він встиг укласти від свого імені та імені батька прошеніє до Сенату, в якому обґрунтовувалися права роду на місце у 6-ій частині родовідної книги російського дворянства. Просування справи намітилося тільки на початку 1884 р., і нарешті 28 березня надійшли радісні звістки: *«27 марта Сенат постановил наш род перенести в шестую дворянскую родословную книгу и проект герба предоставит на высочайшее утверждение»*².

Практичним наслідком архівних досліджень П. Скоропадського стало згадане рішення Герольдії про внесення роду до 6-ої частини дворянської родослівної книги Російської імперії

¹ Н. В. [Василенко М. П.]. [Рецензия] А. Дмитриевский. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии // Киевская старина. – 1885. – Т. XII, № 6. – С. 317–318.

² ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 166, арк. 91.

та височайше затвердження історичного герба (диплом від 7 грудня 1884 р.)¹.

Герб Скоропадських виявився, без перебільшення, найунікальнішим серед усіх інших гербів, що розглядалися російською Герольдією у ХІХ ст. По-перше, в ньому відтворено оригінальну гетьманську шапку з пір'ям, яку не зустрічаємо в жодному гербі інших родів українського або російсько-українського походження, навіть у Розумовських. Російська геральдика до того використовувала тільки князівську шапку або ж шолом.

По-друге, гетьманська шапка покривала мантию, що розглядалася як гербова ознака суверена. Відповідно до практики російської геральдики мантия використовувалася у великокнязівських гербах, або ж гербах родів, які належали родам колись самостійних володарів, та таких, що мали в минулому, але втратили титул. Серед затверджених та жалуваних у ХІХ ст. гербів такий атрибут, крім Скоропадських, отримали тільки світліші князі Варшавські, графи Паскевичі-Ериванські – один з визначних родів служилої аристократії, й князі Кочубеї (ті самі, які, за словами А. Пушкіна, «в князя прыгнули из хохлов»). Утім, це відбулося ще в першій половині століття, а Скоропадські подали герб на затвердження наприкінці ХІХ ст. за зовсім інших умов.

По-третє, герб Скоропадських поєднував на двох половинках центрального щита родовий герб, відомий з часів гетьмана Івана (три перегорнутих і перехрещених стріли з перев'язю) та герб Війська Запорозького (козак з рушницею на лівому плечі). На єднання двох символів, очевидно, натякає і девіз, написаний латиною: «*Conjungit favores*», або російською «*Соединяет милость*». Тут, імовірно, йшлося про поєднання двох гербових елементів (родового і державного) за «милістю» царя, що теж було унікальним у російській геральдиці.

¹ Списки лицам, высочайше пожалованным дипломами с гербами на дворянское достоинство Всероссийской империи и Царства Польского / Сост. В. Лукомский и С. Тройницкий. – СПб, 1911. – С. 55.

Всі перелічені особливості наближали цей герб до гербів князівських родів колишніх удільних князівств. Проте затверджена родова емблематика Скоропадських не мала аналогів за рівнем використання національної символіки. До неї належали гетьманська шапка з пір'ям, стріли – традиційний український шляхетський символ, козак з мушкетом як герб Війська Запорозького тощо.

2.5.2. Ідея і причетні

2.5.2.1. П. Дорошенко

Задуми батька з публікації історичних документів роду, не реалізовані ним за життя, повною мірою успадкував Павло Скоропадський. Принаймні вже 1893 р., коли майбутній гетьман випустився з Пажеського корпусу і вступив у самостійне життя, в його листуванні з П. Дорошенком (1858–1919), глухівським земським лікарем, закоханим в українську старовину і Гетьманщину зокрема, згадувалося збирання архівних документів про рід Скоропадських. 20-річний кавалергард, відвідавши рідні місця, завітав до свого наставника в історичних студіях. Павло Скоропадський захоплено повідомляв матері: *«Находясь в Чернигове, я нашел несколько интересных указаний для истории нашего рода, а также портрет одного из Скоропадских...»*. В іншому листі майбутній гетьман згадував: *«Петр Яковлевич дал мне столько ценных бумаг и книг...»*¹.

З другого боку, сам П. Дорошенко, за словами його племінника, відомого історика та політичного діяча Д. Дорошенка, був дуже високої думки про Павла Скоропадського:

«Дядько часто розповідав мені про П[авла] П[етрови]ча, як одного з нечисленних наших панів-українофілів, що цікавився

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 1636, арк. 14зв, 83.

рідною старовиною, збирав її пам'ятки, дуже шанував наше минуле і національну культуру...»¹.

Вплив П. Дорошенка на формування історичної свідомості нащадка славетного роду, занурення в історичну науку практично не висвітлений. З їхнього листування постає картина поступового втаємничення молодого офіцера в глибини рідної та національної історичної пам'яті. Мабуть, не буде помилковим припущення, що саме П. Дорошенко вперше порушив питання про доцільність збирання в одному місці історичних документів Скоропадських, розпорошених по різних відомчих і приватних зібраннях, та підготовки їх до публікації. Павло Скоропадський виявився вдячним учнем і захопився реалізацією такого амбітного наукового проекту.

Початок спільної роботи двох нащадків гетьманських родів над збиранням фамільних архівалій Скоропадських припав на кінець XIX ст. Назвати точну дату просто неможливо, але зрозуміло, що вона була ранішою за 25 грудня 1893 р., оскільки в листі П. Дорошенка за цією датою зазначалося: «*Бумаги Вашей фамилии начинают собираться понемногу ко мне*»². Стає зрозумілим, що краєзнавець попередньо вже провів принаймні підготовчу роботу. Ним було встановлено контакти з найвідомішими істориками, археографами і знавцями фамільних архівів – представниками тодішньої української наукової еліти. У листі називалися як мінімум чотири таких прізвища.

Першим згадано О. Лазаревського (1834–1902), найвідомішого на той час українського історика, археографа і джерелознавця, збирача архівних документів, засновника нової історичної школи³. Його названо власником «огромнаго фолианта» з документами Скоропадських, який на той момент було передано Дорошенку для користування.

¹ Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє-минуле*. – Ч. 2. – Львів, 1923. – С. 84.

² ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 326, арк. 1.

³ Василенко М. *Олександр Лазаревський (1834–1902): матеріали до його біографії* // Україна. – 1927. – № 4. – С. 18–82.; Герасименко Н. *Олександр Лазаревський: життя і творчість (1834–1902)*. – К., 2012. – 179 с.

Другим видатним науковцем, про якого йшлося, був професор Київського імператорського університету св. Володимира В. Іконников (1841–1923), майбутній академік Імператорської Санкт-Петербурзької (з 1914 р.) та Української (з 1919) академій наук. На той час він уже опублікував два перших томи свого капітального історіографічно-джерелознавчого дослідження «Опыт русской историографии» (1891–1892) і працював над її продовженням¹. Той повідомив про наявність архівалій Скоропадських у збірці Г. Милорадовича.

Названий Іконниковим граф Г. Милорадович (1839–1905) був відомим чернігівським істориком–аматором, генеалогом та власником великої збірки фамільних документів (Любецький архів Милорадовичів). До нього майбутній гетьман і П. Дорошенко справді звернулися і отримали у відповідь певну інформацію.

Нарешті, П. Дорошенко говорив про М. Василенка (1866–1935), на той час – науковця-початківця, викладача гімназії, який провадив власні джерельні пошуки відомостей про Гетьманщину XVIII ст. в архівах².

Таким чином, за сприянням П. Дорошенка Павлу Скоропадському вдалося налагодити зв'язки з найвідомішими представниками української наукової еліти – відомими істориками, знавцями джерел з історії Гетьманщини XVIII ст.: М. Василенком, В. Іконниковим, О. Лазаревським, Г. Милорадовичем. Усі вони тією або іншою мірою включилися до опрацювання фамільного архіву Скоропадських, здійснення великого архівно-археографічного проекту.

Проте основним рушієм справи залишався П. Дорошенко, який, жахаючись навіть думки про можливість припинення молодим офіцером архівних пошуків, благав останнього:

¹ Войцехівська І. Н. *Володимир Іконников. Джерелознавчі студії*. – К., 1999. – 360 с.

² Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва А. В., Усенко І. Б. *Микола Прокопович Василенко*. – К.: Наукова думка, 1991. – 272 с.

«Не бросайте Вашей благородной затеи; она интересна с различных сторон, а главное, как реальное доказательство живой любви к родине и ее прошлому»¹.

2.5.2.2. В. Горленко

Приблизно з 1895 р. до реалізації планів відновлення фамільного архіву Скоропадських долучився інший відомий науковець, любитель української старовини й нащадок старшинського роду В. Горленко. З листа від 13 серпня 1895 р. стає зрозумілим, що той розпочав співпрацю з Дорошенком раніше. Горленко брав на себе переговори з власниками приватних архівів Покорських та Олександровичів, а також з київським чиновником О. Новицьким. Останньому він збирався написати *«Инструкцию об извлечении (способом, ему одному известным) универсалов Скоропадского из архивов киевских присутственных мест»²*. В. Горленко захопився ідеєю *«предпринять совместные архивные изыскания»*. Він сприйняв це як гідну справу для нащадка гетьманського роду, а також як можливість долучити молодого офіцера до збирання старовинних речей. Горленко писав тому:

«...я заранее предвкушаю удовольствие беседовать в свободные для Вас утренние или вечерние минуты о малороссийской старине, Вашем будущем "Архиве" и коллекционерстве и прочих "материях важных»³.

Уже впродовж 1896–1897 років він надіслав Скоропадському один оригінал та кілька копій гетьманських універсалів від 1712, 1714, 1716 і 1721 років, розповідав про наявні в його збірці листи Івана Скоропадського до полковника Прилуцького Д. Горленка. Предметом обговорення двох нащадків козацької старшини стала також подорожня до Москви, видана Іваном Скоропадським тому самому Д. Горленку. Останнього виклика-

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 326, арк. 13.

² Там само, спр. 313, арк. 4.

³ Там само, арк. 10.

ли на суд у справі «зради» Івана Мазепи. В. Горленко повідомляв Павлу Скоропадському, що його предка не засудили, оскільки той добровільно повернувся з еміграції, але протримали у Москві як заручника 16 років¹.

Найбільшим і найцікавішим надходженням до фамільного архіву Скоропадських, отриманим від Горленка в 1896 р., стала копія судової справи, яку багато років вели М. Скоропадський та його син Іван з екс-гетьманом Кирилом Розумовським за с. Оржицю. Свого часу ці документи було передано краєзнавцю О. Лазаревським².

Горленко виявився тим ланцюжком, який пов'язав Павла Скоропадського з відомим істориком. Той формально не залучився до проекту «Архів Скоропадських», проте на благання свого доброго знайомого Горленка, окрім надання вже наявних у нього архівалій, узяв на себе зобов'язання отримати історичні документи роду у віддаленого родича Скоропадських, такого собі Фененка, власника с. Хижки. Той був «самодур и тиран», як характеризував його Горленко у листі до Павла Скоропадського. Тому перемовини щодо долі документів виявилися складними, і лише авторитет відомого дослідника українського минулого дозволив позитивно вирішити справу. У квітні 1897 р. Лазаревський передав ці папери Горленку, а той – Скоропадському³.

Але найвагомішим внеском у справу підготовки архівно-археографічного проекту «Архів Скоропадських» стали евристичні поради досвідченого знавця українських старожитностей. Насамперед, він пропонував спрямувати пошуки в бік московських архівосховищ: Архіву МЗС та Рум'янцевського музею (збірка М. Маркевича). Створення Чернігівської губернської архівної комісії й отримання нею значної кількості документів з архівів «Глуховской генеральной канцелярии, дел упраздненных при Екатерине монастырей»⁴ визначило напрям нових

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 313, арк. 14.

² Там само, арк. 1, 19–20зв.

³ НБУВ, Інститут Рукопису, ф. 1, № 68016.

⁴ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 313, арк. 8.

досліджень. Але основною адресою пошуків, за В. Горленком, мали бути «частныя руки», тобто приватні архіви, де, на його думку, «должно быть еще очень много» фамільних паперів Скоропадських. Кілька адрес він назвав одразу: Яценко з Григорівки, колишній управитель маєтків Скоропадських; І. Романов з Петербурга, позашлюбний син П. Я. Скоропадського, Фененко, одружений з вдовою того самого П. Скоропадського (папери гайворонських Скоропадських), а також інші чисельні «владельцы фамильных бумаг Вашего рода», які були готові, на думку краєзнавця, обмінятися рукописами¹. Місцем пошуків фамільних архівалій Скоропадських мали стати також лавки букіністів, де Горленку кілька разів вдалося натрапити на цікаві документи².

2.5.2.3. М. Василенко

Молодий науковець залучився до опрацювання ідеї «Архіву Скоропадських» практично одразу з її виникненням. Очевидно, він мав певні контакти ще з батьком Павла Скоропадського, адже першим повідомив у журнальній публікації про народження такого проекту ще 1885 р.³ Минуло вісім років, і вже П. Дорошенко закликав молодого викладача гімназії до справи виявлення фамільних паперів Скоропадських, тобто безпосередньо до архівної евристики. Наставник Павла Скоропадського писав йому:

«Василенко уже в Харькове, работает в историческом архиве при университете. Надеюсь, что он найдет там что-нибудь для нас интересное»⁴.

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 313, арк. 1, 13в, 18, 19, 22зв.

² Там само, арк. 51.

³ Н. В. [Василенко Н.П.]. [Рецензия] А. Дмитриевский. Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии // Киевская старина. – 1885. – Т. XII, № 6. – С. 317–318.

⁴ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 326, арк. 2.

Такі евристичні дослідження, проведені Василенком, дали чудовий результат. Він виявив у Харківському архіві 101 справу, пов'язану зі Скоропадськими (не рахуючи універсалів Івана Скоропадського). Основними об'єктами його евристики були фонди Малоросійської колегії та Генеральної військової канцелярії¹.

Науковець і надалі намагався залучитися до здійснення проекту «Архів Скоропадських». Так, 1910 р. він писав головному виконавцю проекту В. Модзалевському, що не варто наслідувати приклад Стороженків з їхнім виданням. Київський науковець звертав увагу, що публікація важливих історичних джерел з приватного архіву обмеженням накладом робить їх практично недоступними для істориків і не сприяє розвитку науки:

«Я все-таки не могу примириться с нелепостью, что издание печатается pro doto sua [лишень для себе. – Г. П.] и в количестве только 200 нумерованных изданий. Ведь и Андрей и Николай Стороженки вкусили науки и вдруг такая нелепость сделать свое издание, несомненно ценное в научном отношении, доступным только немногим по воле и выбору издателей»².

Він висловлював сподівання, що майбутній «Архів Скоропадських» така доля омине, і всі хто бажає зможуть ним скористатися.

Згодом М. Василенко через певні особисті та об'єктивні причини відійшов від безпосередньої участі в проекті. Але не полишав його своєю увагою і навіть писав про нього М. Грушевському в листі від 6 вересня 1912 р., дуже позитивно характеризуючи проект і кажучи про його ініціатора – Павла Скоропадського:

«Він [В. Модзалевський. – Г. П.] збирає матеріал для Архіва Скоропадських, що буде видавати на свій кошт флігель-

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 326, арк. 7.

² Василенко М. П. *Вибрані твори у 3-х томах.* – Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. – К., 2008. – С. 363.

ад'ютант Скоропадський. З поводу цього Модзалевський і поїхав в Спб і Москву збирати матеріали. Він вже багато назбирав. Видання буде величезне: здається, перший план був надрукувати все, де тільки є слово Скоропадський. Тепер повузили значно. Це Дорошенко підбив Скоропадського. Видання мусить бути дуже корисним з наукового боку»¹.

Василенко і надалі проявляв неабияку цікавість до проекту «Архів Скоропадських». У листах до В. Модзалевського він досить часто згадував роботу над збиранням фамільного архіву та підготовкою до друку збірника, стверджуючи: «Я им так заинтригован, что представит себе не можете»². У листі від 17 травня 1910 р. запитував Модзалевського: «Как дело с Архивом Скоропадских? Скоро выпустите?»³.

Все це свідчить, що М. Василенко справді захопився архівно-археографічним проектом «Архів Скоропадських» у першу чергу як учений-історик, який очікував на видання фамільних документів Скоропадських, а також як фахівець-археограф, уважно спостерігав за його підготовкою, надавав професійні поради упоряднику.

2.5.2.4. А. Прахов

До збирання історичної спадщини роду Скоропадських підключився також інший відомий науковець. Це був мистецтвознавець, археолог, у 1887–1897 роках – професор Київського університету св. Володимира, куратор внутрішнього оздоблення Володимирського собору (1884–1896) А. Прахов. 1909 р. він повідомив генералу, що під час своєї роботи в Києві виявив в архіві Києво-Печерської лаври кілька документів, пов'язаних з гетьманом Іваном Скоропадським та його дружиною Анастасією (уродженою Маркевич, за першим шлюбом – Голуб). З цих історичних свідчень випливало, що великий лаврський іконо-

¹ Василенко М. П. *Вибрані твори у 3-х томах*. – Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. – К., 2008. – С. 396.

² Там само. – С. 361.

³ Там само. – С. 362.

стас, різьблений шедевр XVIII ст., що прикрашав Успенський собор, було виготовлено на замовлення й коштом Івана Скоропадського. На жаль, під час реставрації наприкінці XIX ст. іконостас зняли, перенесли на склад і ледь не порубали на дрова. А. Прахов інформував Павла Скоропадського:

«Упомянутые выше документы пролили неожиданный свет, что это замечательнейший памятник именно малорусского [підкреслення в оригіналі. – Г. П.] искусства, т. к. письма заключают в себе сведения о трех художниках-малороссах, именно черниговцах, которых мы не знали, а которым мы обязаны, вместе с четой Скоропадских, этим прекрасным изделием».

Мистецтвознавець пропонував, крім заходів з фізичного врятування пам'ятки, також видрукувати альбом з усіма зображеннями, що були на ній, і обіцяв стати виконавцем цього проекту¹. Видання з різних причин здійснити не вдалося, проте рештки іконостасу того разу було врятовано від загибелі.

2.5.3. Павло Скоропадський і В. Модзалевський

Варто зазначити, що засаднича ідея нового «Архіву Скоропадських» станом на початок XX ст. ще не була належно окресленою. У згаданому вище листуванні йшлося про збирання паперів Скоропадських узагалі, фактично без жодної системи. Визначалися напрями такого збирання, але не називалися мета, завдання, методологічні засади відтворення фамільного архіву. Та й сам Павло Скоропадський за тих часів навряд чи міг визначитися з тим, просто прагнучи, за прикладом батька, збирати різноманітні фамільні папери, раритети, книги й портрети. Нагадаємо, що серед його планів на майбутнє, пов'язаних з відродженням пам'яток старовини, було також відновлення Анастасіївської каплиці у Глухові, зіпсованої помпезними при-

¹ ЦДІАК, ф. 858, оп.1, спр. 10, арк. 5–6зв.

будовами цукрових магнатів Терещенків, зведення в Кубарівському маєтку «панського будинку» і церкви за зразками XVII–XVIII ст. Але все це перебувало в стадії планів і обговорень.

Натомість його досвідченіші дорадники вже наполягали на окресленні певних чітких орієнтирів з опрацювання архівної спадщини роду. В. Горленко мріяв не стільки про збирання звичайного приватного архіву, або ж про видавничий проект «Архів Скоропадських» (*«издание Вашего семейного «Архива»*): очевидно, на кшталт «Сулимівського», «Любецького архіву Милорадовичів» тощо. Серед пропозицій Горленка було влаштування «*малороссийскаго собрания вещей (род Музея)*» – імовірно, подібного до чернігівського Музею В. Тарновського. Водночас знавець українських старожитностей наполягав на необхідності серйозно обговорити концепцію спільної праці¹.

П. Дорошенко звертав більшу увагу на археографічний бік справи. Так, 1908 р. чернігівський краєзнавець спеціально надіслав Павлу Скоропадському одну з книг багатотомного видання «Стороженки. Фамильный архив» – останню за часом публікацію фамільних паперів, яку видавали нащадки старшинського роду брати Стороженки (Микола та Андрій). Дорошенко вважав її зразковою².

Глухівський лікар хотів побачити в «Малороссийском родословнике», що видавався як останні томи Стороженківського видання, статтю про рід Скоропадських, ілюстровану родинними портретами, що зберігалися у Павла Скоропадського. Через це Дорошенко рекомендував гетьманському нащадку виконавця такої титанічної праці – молодого дослідника В. Модзалевського, атестованого в листі від 29 грудня 1908 р. як «*лучший теперь знаток истории и старины малорусской...*»³. Саме ця людина, на думку Дорошенка, могла б долучитися до збирання й упорядкування архіву Скоропадських.

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 313, арк. 10, 18, 36зв, 37зв.

² Там само, спр. 327, арк. 68.

³ Там само, арк. 81–82. .

Так розпочалася багаторічна історія співпраці двох гідних спадкоємців давніх старшинських родів – майбутнього гетьмана Павла Скоропадського та історика, генеалогіста, археографа й архівіста В. Модзалевського. Її висвітленню в сучасній історіографії присвячено вже кілька праць, найґрунтовнішою з яких є розвідка київського вченого В. Ульяновського¹.

П. Дорошенко заочно познайомив їх ще 1908 року. В листі до Скоропадського від 1 травня він називав В. Модзалевського своїм приятелем і нагадував полковнику: «*я Вам говорил, что он может составить Ваше фамильное собрание*»². Пізніше він ще неодноразово згадував у своїх листах про історика (тоді він працював у Петербурзі офіцером-вихователем Першого кадетського корпусу). Нарешті, отримавши згоду Павла Скоропадського залучити знавця української генеалогії до роботи з відновлення архіву гетьманського роду (очевидно, вирішальним аргументом став перший випуск його «Малороссійского родословника»), написав В. Модзалевському про доцільність особистого знайомства³.

Перша зустріч Павла Скоропадського з В. Модзалевським відбулася 3 січня 1909 р. Тоді та під час наступної зустрічі, 7 березня, історик ознайомився з архівною збіркою Скоропадських, принаймні тієї частини, що перебувала в будинку полковника в Царському Селі, оцінивши її як «*большой и любопытный архив, об издании которого все время и шла речь*». Історик зауважив, що впродовж одного відвідання таку збірку неможливо було навіть оглянути. Результати бесіди В. Модзалевський у щоденнику підсумував так: «*...принципиально почти решили вопрос, что я буду работать над его родом* [написання історії роду Скоропад-

¹ Ульяновський В. І. Архівні зацікавлення Павла та Олександри Скоропадських // Архіви України. – 1999. – № 1–6. – С. 137–143; Шурляков С. Археографічна діяльність В. Л. Модзалевського // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії: Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р. – К., 1997. – С. 354–365.

² ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 327, арк. 68зв.

³ Там само, ф. 856, оп. 2, спр. 15, арк. 13зв.

ських. – Г. П.] и изданием его семейного архива»¹. Згодом відбулися наступні зустрічі, пов'язані як з подальшою роботою генеалогіста над «Малоросійским родословником», так і здійсненням на замовлення майбутнього гетьмана нового проекту, пов'язаного з опрацюванням фамільного архіву Скоропадських. Насамперед, чіткішого окреслення потребували концепційні засади подальшої роботи.

В їхньому розробленні можна відзначити участь усіх трьох нащадків української національної еліти: Павла Скоропадського, П. Дорошенка та В. Модзалевського. У ході постійного обміну думками під час особистих зустрічей та шляхом листування народжувалася концепція архівно-археографічного проекту «Архів Скоропадських», якому судилося бути започаткованим уже наступними роками.

Як можна прослідкувати за щоденниками В. Модзалевського та листами П. Дорошенка до нього і майбутнього гетьмана за 1909 р., Павло Скоропадський запропонував першому розпочати роботу над підготовкою до друку збірника фамільних документів та хроніки роду. Така сама ідея простежувалася і в листі до П. Дорошенка, отриманім ним на початку березня 1909 р. Полковник виклав краєзнавцеві своє бачення майбутньої праці. На жаль, цей лист не зберігся (разом з усією збіркою Дорошенка пішов димом восени 1917 р.), тому судити про сформульовані флігель-ад'ютантом пропозиції можна лише з відповіді адресата.

Отже, за оцінкою П. Дорошенка, це був «план об издании материалов для истории рода Скоропадских и самой истории или фамильной хроники», на кшталт здійснених наприкінці XIX ст. видань: багатотомної праці А. Барсукова «Род Шереметьевых» або тритомника А. Васильчикова «Семейство Разумовских»² (вони згадувалися Дорошенком). Перше було поліграфічно розкішно оформленою 6-томною родовою хронікою, що вихо-

¹ ЦДІАК, ф. 856, оп. 2, спр. 1, арк. 19зв.

² Васильчиков А.А. *Семейство Разумовских*. – Т. 1–3. – СПб, 1880.

дила у світ упродовж 1880–1892 рр.¹ Її підготовці та виданню сприяв нащадок стародавнього російського дворянського роду граф С. Шереметьєв, гвардійський полковник, флігель-ад'ютант, як і Павло Скоропадський. Тогочасна історична наука сприйняла її дуже прихильно. В. Іконников у своїй рецензії на перші 4 томи підкреслював засадничі особливості видання – наявність системи покажчиків (особового, географічного, предметного) та використання великої кількості матеріалів з української історії. Єдиний закид, зроблений рецензентом, – цілкомита зосередженість автора на політичній та дипломатичній історії, що спричинило відсутність інформації про приватне побутове життя, духовні інтереси і потреби, ведення господарства, задоволення та розваги представників московського боярського роду².

До обговорення концепції проекту «Архів Скоропадських» також залучився М. Василенко, який застерігав В. Модзалевського від наслідування прикладу Стороженків стосовно обмеженого накладу видання документів фамільних архівів. Київський приват-доцент писав 1910 р. головному виконавцю проекту: *«Как Ваши дела с архивом Скоропадских? Скажите, а он будет pro domo sua, или Вы убедите пустить его в продажу?»*³.

Згодом у листі до М. Грушевського від 6 вересня 1912 р. Василенко, згадуючи цей проект, підкреслював, що спочатку задум був надто амбіційним: *«надрукувати все, де тільки є слова Скоропадський»*. Учений висловлював задоволення, що *«тепер повузили значно»*, тобто підкреслював значення відбору документів до друку⁴.

Як бачимо, увазі Павла Скоропадського пропонувалися принаймні три концепції видання: стороженківська (публікація якомога повнішого корпусу фамільних документів з власного та

¹ Барсуков А. *Род Шереметьевых*. – Кн. 1–6. – СПб., 1880–1892.

² Киевская старина. – 1885. – Т. XIII, № 10. – С. 319.

³ Василенко М. П. *Вибрані твори у 3-х томах*. – Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. – К., 2008. – С. 363.

⁴ Там само. – С. 396.

інших архівів, зокрема оприлюднених раніше, проте обмеженим накладом); А. Барсукова (видання великої родової хроніки, але без публікації архівних документів); А. Васильчикова, що поєднувала фамільну хроніку з публікацією у додатках родових архівалій. Існувало ще одне двотомове видання, присвячене відомому представникові українського роду Безбородьків. Воно теж поєднувало хронікальну розповідь з публікацією виявлених у різних архівосховищах документів, пов'язаних з життям і діяльністю канцлера Російської імперії князя А. Безбородька¹.

Очевидно, сам нащадок гетьманського роду більше схилявся до підготовки двох окремих публікацій: збірника документів з історії роду та фамільної хроніки. П. Дорошенко рішуче заперечував, аргументуючи свою позицію затратністю і довготривалістю такого проекту:

«...издавать отдельно материал и отдельно хронику, мне кажется, слишком длинная история, да и непрактичная затея: это должно быть сделано одним лицом и в одном издании».

Були в нього й сумніви щодо можливості знайти гідного виконавця:

«...теперь у нас в Малороссии нет никого, кто исполнил бы эту задачу так, как Вам хочется и как это следовало бы (Вы в письме хорошо, ясно высказали свой взгляд)».

Так само рішуче заперечував він проти своєї кандидатури, підкресливши: «я никогда себя не пробовал на этом поприще»². Справді, глухівський лікар був досвідченим знавцем старожитностей, любив розповідати про стародавнє життя, проте не опублікував за життя жодної наукової розвідки, окрім невеличкого огляду фамільних архівів Глухівщини³.

¹ Григорович Н. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Т. 1: 1747–1787. – СПб, 1879. – 650 с.; Т. 2: 1788–1799. СПб., 1881. – 742 с.

² ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 328, арк. 4зв, 5–6, 7, 7зв.

³ Дорошенко П.Я. Семейные архивы Глуховского уезда Черниговской губернии // Древности. Труды Археографической комиссии Императорского московского археологического общества. – Т. 1, вып.1. – М., 1898. – С. 112–113.

П. Дорошенко наполягав на продовженні вже розпочатого збирання документів, оскільки тим самим накопичувався матеріал для написання хроніки. Разом з тим глухівський краєзнавець пропонував внести певні корективи в організацію збирацької діяльності, оскільки минулі більш ніж 10 років не принесли значних успіхів у поповненні фамільного архіву. Його пропозиції зводилися до такого:

«Материалы разсеяны ведь повсюду: и у частных лиц, и в Киеве, и в Чернигове, и в Полтаве, и особенно в Москве. Работы по собиранию хватит не только на одного, но и на двух человек. План должен быть в этом отношении выработан предварительно; главное положение: документы подбираются по системе, и копируются точно и целиком, не мудрствуя лукаво»¹.

Ця думка була погоджена з В. Модзалевським, який після певних роздумів дав згоду *«взять на себя пока только предварительное собирание материалов по истории его [Павла Скоропадського. – Г. П.] рода, с разъездами, с платой по 75 руб. в месяц и с условием работы на два года»²*. Про таку узгодженість позицій свідчить лист П. Дорошенка до В. Модзалевського від 17 березня 1909 р.:

«П. П. Скоропадский спрашивал меня, как поступить насчет издания его архива; я ответил ему в желательном для Вас смысле: лучше всего, не теряя времени, заняться собиранием материалов, широко организовав эту работу, т. е. использовать все и повсеместно. Я ему сказал, что другого, кто так подготовлен исполнить эту работу, как Вы, я не знаю»³.

Втім, остаточний вибір концепції був за Скоропадським, який планував прийняти своє рішення після особистої зустрічі з П. Дорошенком у квітні того ж року. Основні положення опрацьованої концепції, викладені в доповідній В. Модзалевського, датованій 1912 роком, були такими:

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 328, арк. 7–7зв.

² Там само, ф. 856, оп. 2, спр. 1, арк. 107.

³ Там само, оп. 1, спр. 22, арк. 5–5зв.

«При первоначальной разработке плана собирания бумаг предполагено было, что эта предварительная работа продолится до тех пор, пока не будет сосредоточено в копиях решительно все, что только может оказаться из бумаг, имеющих отношение к роду Скоропадских, в правительственных и частных архивах. Затем предложено было пригласить лицо, которому будет поручено составление подробнейшей и полнейшей истории рода Скоропадских в связи с историей Малороссии. При этом предполагалось, что собирание материалов и их копирование займет приблизительно 5–6 лет»¹.

Уже з 1909 р. В. Модзалевський розпочав цілеспрямоване активне поповнення фамільного архіву Скоропадських, конкретні обставини якого уважно дослідив чернігівський історик О. Коваленко².

Щоправда, праця просувалася неквапливо. Влітку 1909 р., переглянувши список віднайдених В. Модзалевським документів з історії роду Скоропадських, глухівський лікар досить критично оцінив темп проведеної істориком роботи. Він писав: *«Признаться, я ожидал большего; выходит, что на него в таких делах нельзя положиться»*. І надалі песимістична нотка з цього приводу інколи звучала в листах Дорошенка. Приміром, у квітні 1911 р. він повідомляв про перехід Модзалевського на посаду завідувача чернігівськими музеями й обіцяв узяти історика під особистий контроль: *«тут я прослежу, чтобы он работал для Вас хорошо»*. А 4 листопада того ж року згадував про вказівку Скоропадського *«понуждать Вашего "придворного историографа" энергичнее работать. [...] Я буду следить за этим основательно»³*.

¹ Цит. за: Ульяновський В.І. Архівні зацікавлення Павла та Олександри Скоропадських // Архіви України. – 1999. – № 1–6. – С. 140.

² Коваленко О. Павло Скоропадський і Вадим Модзалевський // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945. – К.: Академпрес, 1993. – С. 257–260.

³ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 328, арк. 22зв, 55зв, 62зв–63.

Упродовж перших 4-х років (1909–1912) під керівництвом та за активною участю В. Модзалевського було проведено величезну роботу, обсяги якої сам учений оцінив як 5 тис. аркушів документів. Переглянуто, насамперед, петербурзькі архівосховища (від архіву Петербурзького кадетського корпусу, офіцером-вихователем якого В. Модзалевський тоді працював, до архіву Сенату, Державної Ради тощо). Двічі історик виїздив до Москви (1911–1912), де працював в архіві Міністерства юстиції та з рукописами Рум'янцевського музею. Але найпліднішою була його праця в рідному Чернігові. Здійснивши туди дві експедиції (1909–1910), Модзалевський згодом взагалі перебрався на батьківщину, де досліджував архіви губернського правління, дворянського зібрання та губернського маршалка, казенної палати, духовної консисторії, судових установ – від центрального судового архіву до повітових судів, ліквідованих намісницьких правлінь, збірки губернської архівної комісії, Українського музею старожитностей ім. В. Тарновського тощо. За його дорученням здійснювалося виявлення в Харківському історичному архіві при університеті, де з кінця XIX ст. зосереджувалися рештки фондів центральних установ Гетьманщини.

Загалом до грудня 1917 р., коли з об'єктивних причин роботи припинилися, було виявлено й скопійовано документи, які складають, за найскромнішими підрахунками, не менш як 150 справ нинішнього фамільного фонду за початок XVIII – другу половину XIX ст. В. Модзалевський намагався виявити й скопіювати абсолютно всі документи, які тією чи іншою мірою були пов'язані з найвідомішими представниками фамілії (навіть такі, де Скоропадські просто згадувалися або ж які підписували за своїми службовими повноваженнями). Так, було скопійовано велику кількість універсалів Івана Скоропадського монастирям; документів, підписаних М. Скоропадським як генеральним підскарбієм та членом Генеральної військової канцелярії тощо.

Дуже значними були обсяги виявлених і скопійованих істориком судових справ. Подекуди саме вони складали основний

пласт інформації про окремих представників фамілії Скоропадських. Ще більшою була кількість судових справ, пов'язаних з представниками роду Скоропадських, які В. Модзалевський виявив серед документів чернігівських судових установ. З другого боку, очевидним стає той факт, що абсолютно не проводилося виявлення дотичних документів у найвідоміших приватних архівах, насамперед у Яготинському архіві Рєпніних, Любецькому – Милорадовичів, Диканському – Кочубеїв, фамільних збірках Ханенків, Лизогубів, Полуботків та інших споріднених родів. Очевидно, об'єктивно це була найбільша помилка відомого історика, адже практично всі згадані архіви загинули від суспільних катаклізмів упродовж першої третини ХХ ст. разом з усією своєю невідтворюваною інформацією¹.

2.5.4. «Архів Скоропадських»: концепт В. Модзалевського

Підсумки своєї чотирирічної праці з виявлення і збирання фамільних архівалій В. Модзалевський підбив 1912 р. у доповідній записці, поданій Павлу Скоропадському. Її було опубліковано В. Ульяновським як головний програмний документ архівно-археографічного проекту «Архів Скоропадських»². Там констатувалася певна криза в роботі з формування архіву, необхідність розширення масштабів діяльності:

«После первых двух поездок в Чернигов для обследования его архивов В. Л. Модзалевским было доложено, что он, находя лично свой гонорар достаточным, считает необходимым увеличение ассигновки на копирование бумаг, так как количество найденных им материалов превзошло все ожидания.

¹ Див.: Папакін Г. *Архів Скоропадських*: фамільні архіви української еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004. – С. 320–329.

² Ульяновський В.І. *Архівні зацікавлення Павла та Олександри Скоропадських // Архіви України*. – 1999. – № 1–6. – С. 140–143.

Одновременно им была высказана мысль о полной уместности и желательности предварительного издания собранных бумаг в виде сырого и систематически подобранного материала, который, с одной стороны, представил бы громадный научный интерес, а с другой, облегчил бы (в изданном виде) работу лица, которому будет поручено составление истории Скоропадских».

Модзалевський наголошував, що при таких темпах роботи та фінансування потрібні будуть не менш як 10 років для копіювання всіх необхідних документів, оскільки ще не завершено опрацювання чернігівських і московських архівів, зовсім не виявлялися документи в Києві та Полтаві. Особливу увагу приділялося обґрунтуванню необхідності розпочати «в будущем же году» видання «Архіву Скоропадських».

Археографічна частина запропонованого Модзалевським проекту вражає своєю детальною розробленістю. Обравши систематично-хронологічний та біографічний принципи публікації, він так описував схему видання:

«Определив ветви рода Скоропадских и выделив из них личности, заметные по своей общественной деятельности, приурочить к ним известные части "Архива", назвав их томами. Каждый том имеет затем несколько отделов, по которым распределяются собранные материалы в зависимости от их содержания; наконец, каждый том имеет неограниченное количество выпусков, выходящих в свет после накопления материала и его печатания. При этом дальнейшая работа по собиранию материалов не будет нарушать всей системы, которая в то же время и не потребует ежегодно больших средств»¹.

У середині кожного випуску документи пропонувалося розмішувати в такому порядку:

«1) Бумаги о службе; 2) Универсалы, купчие и продажные (землевладение); 3) Тяжебные бумаги (и другие юридические

¹ Ульяновський В.І. Архівні зацікавлення Павла та Олександри Скоропадських. – С. 142.

акты); 4) Духовные завещания; 5) Частная переписка; 6) Хозяйственные распоряжения (контракты, приходно-расходные книги и записи и т.д.)».

Як бачимо, запропоновану схему збірників фамільних документів було підготовлено з урахуванням здобутків та недоліків усіх попередніх аналогічних видань. Від них вона відрізнялася продуманістю й доцільністю, дозволяла публікувати виявлені документи в міру їхнього надходження, але разом з тим після закінчення «Архів Скоропадських» мав стати повним корпусним виданням фамільних документів. Єдине, що могло перешкодити втіленню в життя цієї стрункої схеми – виявлення такої кількості документів про певну постать роду Скоропадських, яка стала б недостатньою для окремого тому. Так, В. Модзалевський планував видати як перший том документи XVII ст. про предків гетьмана Івана Скоропадського. Але й досі будь-які достеменні історичні свідчення про них не відомі. Не було знайдено відповідних документів і самим Модзалевським. Тому серії збірників «Архів Скоропадських» загрожувала небезпека побачити світ взагалі без першого тому. Сам історик пропонував розпочати видання вже в 1913 р. не з першого, а з четвертого тому, присвяченого наймолодшому братові гетьмана Івана Скоропадського (*«Павел Ильич и его потомство»*), *«материала для которого собрано уже значительное количество»*. Водночас В. Модзалевський оминав питання про редактора томів, але з контексту доповідної випливало, що він міг би виконати цю роботу якнайкраще.

Реакція Павла Скоропадського на цей проект наразі невідома, оскільки єдиний відомий текст доповідної зберігся у фондах Інститут Рукопису НБУВ серед паперів самого Модзалевського¹. Можна навіть припустити, що доповідна так і не була подана генералу, адже ні 1913 р., ні пізніше жоден з випусків «Архіву Скоропадських» так і не вийшов друком, хоча на видання одного з них, за підрахунками В. Модзалевського, було

¹ НБУВ, Інститут Рукопису, ф. XII, спр. 997, арк. 1–4зв.

потрібно не більше 3 тис. руб. Відомо лише, що зі своїм проектом Модзалевський ознайомив П. Дорошенка, про що той писав Павлу Скоропадському 8 листопада 1912 р., не висловлюючи, однак, своєї думки з цього приводу. Разом з тим загальна сума на здійснення робіт, як і вимагалось у проекті, в 1913 р. справді збільшилася, чим В. Модзалевський, за словами Дорошенка, був дуже задоволений¹. Що ж до написання родинної хроніки, то вона згадувалася в доповідній як справа дуже далекого майбутнього. Здається, що після відмови свого глухівського наставника нею перестав цікавитись і сам Павло Скоропадський. Найімовірніше, він так і не наважився довірити нікому іншому, крім П. Дорошенка, дослідження історії свого роду. А Модзалевський зайнявся виключно збиранням архівних документів, археографічним опрацюванням та підготовкою їх до друку.

Інформація про цей архівно-археографічний проект дуже зацікавила українських науковців. Вона стала предметом жвавого обговорення серед фахівців. Так, М. Василенко, вже більше 10 років залучений до виявлення документів, у листі до М. Грушевського від 6 вересня 1912 р. розкривав процес народження і здійснення проекту, його наукову вагу².

2.5.5. Олександра Скоропадська: архівні захоплення

Перша світова війна, яка розпочалася невдовзі, а за нею розпад імперії Романових, революційні події взагалі унеможливили появу такого видання. Генерал. Скоропадський пішов на фронт, і тим самим повністю відірвався від вирішення проблем, пов'язаних з виданням фамільного архіву. Всі вони лягли на плечі його дружини, яка активно залучилася до збирання та

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 328, арк. 82зв, 91зв.

² Василенко М. П. *Вибрані твори у 3-х томах*. – Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування. – К., 2008. – С. 396.

опрацювання фамільних архівалій. Чоловік зміг прищепити їй любов до архівних документів. З 1914 р., відколи генерал перебував на фронті, вона особисто займалася фамільним архівом: вела листування з В. Модзалевським, отримувала від нього копії архівних документів, упорядковувала військовий архів, епістолярій, щоденники чоловіка, що надходили з фронту, переписувала їх і взагалі опікувалася зберіганням. Вона, без перебільшення, захопилася цією роботою (*«увлеклась опять нашим архивом, который перевезла к себе»*), мріяла, що після війни чоловік залишить військову службу і присвятить себе виключно фамільному архіву:

*«После войны хотелось бы мне лично заняться детьми, калеками и больными, и видеть тебя в пиджаке, разбирающим семейный архив в обществе милого бедного Дороха [П. Дорошенка. – Г. П.] где-нибудь в Чернигове, Полошках или за границей»*¹.

До грудня 1917 р., коли зі зрозумілих причин Скоропадські вимушено припинили роботу зі збирання родинних документів, було переглянуто фонди значної кількості державних і відомчих архівних зібрань на території Російської імперії. Серед них найбільш інформаційно насичені московські, петербурзькі архіви, Харківський історичний архів, де зберігалися залишки документів установ Гетьманщини, та велика кількість чернігівських відомчих архівів, зокрема судових установ. В. Модзалевський знайшов цікаві документи в архівах Петербурзького кадетського корпусу, де навчалися кілька представників роду, в збірках Чернігівської губернської архівної комісії та дворянського депутатського зібрання, секретарем якого він працював певний час. Упродовж 1909–1917 років було зібрано величезну кількість архівалій (не менш ніж третина історичної частини нинішнього фамільного фонду), які разом з надбанням предків Павла Скоропадського всебічно висвітлювали роль цієї родини в українській історії XVIII–XIX ст.

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 328, арк. 7зв.

Крім обов'язків хранителя фамільного архіву, Олександра Скоропадська мусила взяти на себе організацію камерально-археографічних досліджень. Слід зазначити, що В. Модзалевський, який або власноручно копіював документи, або звіряв їх після копіювання, виправляючи помилки переписувача, обмежувався тим, що надавав їм заголовки і підписував легенду (на жаль, чомусь не скрізь). Іншої роботи, пов'язаної з камеральним опрацюванням рукописів, він навіть не міг проводити, оскільки щоразу мав під рукою лише частину виявлених документів, а не всю сукупність підібраних за темою, хронологією тощо матеріалів. Таке могла зробити лише людина, яка оглядала весь комплекс документів, співвідносила його з наявними архіваліями. Цією людиною стала Олександра Скоропадська, яка мала в своєму розпорядженні цілісний фамільний архів. Вона розбирала й описувала нові надходження, а також старі архівалії, в разі необхідності датувала та атрибутувала їх. Щодо такої її роботи збереглося свідчення С. Пешехонова (управителя маєтків Скоропадських) у листі до В. Модзалевського: «...эти бумаги вынуты из присланных Вами обложек и частью рассортированы Александрой Петровной»¹. Позначки на багатьох документах фамільного фонду дозволяють відтворити зміст роботи дружини гетьмана. Вони засвідчують активне втручання Олександри Скоропадської у процес формування справ, складання внутрішніх описів тощо.

Архівно-археографічний проект «Архів Скоропадських» став грандіозною науковою розробкою. Праця над ним об'єднала два покоління гетьмансько-старшинського роду: батька майбутнього гетьмана та самого Павла Скоропадського. Останній, посвячений в історико-родові проблеми своїм старшим наставником П. Дорошенком, з його допомогою зміг залучити до збирання й опрацювання документів роду відомих українських науковців: О. Лазаревського, В. Іконникова, М. Василенка; знавців історії Гетьманщини Г. Милорадовича, В. Горленка, мистец-

¹ НБУВ, Інститут Рукопису, ф. III, № 34077.

твознавця А. Прахова та ін. З 1909 р. основним виконавцем евристичної роботи та камерального описування став молодий науковець В. Модзалевський, який до кінця 1917 р. організував пошук, виявлення і копіювання документів роду в більшості відомих архівів Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Харкова, Чернігова.

Історичні документи, що збиралися в руках В. Модзалевського, накопичувалися в особовому зібранні Павла Скоропадського, планувалося опублікувати як корпус джерел фамільної історії. З цією метою науковець підготував опис археографічного проекту, що суттєво вирізнявся на тлі вже опублікованих на той час документів і родинних хронік Безбородьків, Розумовських, Стороженків, Шереметьєвих.

* * *

Унаслідок такої діяльності інтерес до історії роду захопив самого Павла Скоропадського та його дружину Олександру. Вони не тільки довідалися про минувшину XVII–XIX ст., але і впевнено увійшли до кола науковців – істориків, етнографів, народознавців. Уже на початку XX ст. ім'я Павла Скоропадського як людини, прихильної до науки, ініціатора цікавого архівно-археографічного проекту було відомим серед українських учених. Сам проект жваво обговорювався науковцями.

2.6. Павло Скоропадський і Чернігівська губернська вчена архівна комісія

Занурення майбутнього гетьмана на початку XX ст. у наукові проблеми, пов'язані зі збереженням історичної спадщини України, дуже скоро знайшло гідне вшанування. У березні 1911 р., як повідомляв П. Дорошенко, генерала було обрано членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Глухівський лікар писав про обов'язки, пов'язані з цим:

«Звание члена Архивной комиссии не налагает на Вас никаких обязанностей, кроме небольшого взноса на это хорошее дело, а также права вмешаться и [нрзб. – Г. П.] разрешении при перестройке какого-либо старинного памятника, сооружения и т. п.»¹.

Губернські вчені архівні комісії були дуже цікавим побічним продуктом адміністративної діяльності державного апарату Російської імперії. Вони стали офіційною установою для проведення під контролем регіональних представників центральної влади і в дозволених рамках наукової діяльності в сфері обліку та збереження місцевих старожитностей. Причому розуміння цих старожитностей не обмежувалося архівами. До поля зору ГВАК потрапляли пам'ятки минулого найрізноманітніших форм: від архівів, архітектурних об'єктів, матеріальних предметів до записів усної традиції. Такі комісії, як правило, засновували місцеві архіви, бібліотеки та музеї. Ще одним напрямом їхнього діяльності було оприлюднення інформації про старожитності, видання праць з евристичної та камеральної археографії, здійснення археологічних розкопок тощо.

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 328, арк. 53зв.

Фактично згадані комісії в багатьох випадках відігравали роль місцевих історичних товариств, серед завдань яких превалювали наукові дослідження в галузі таких наук, як джерелознавство, архівознавство, музеєзнавство, археологія, етнографія, усна історія, історія мистецтва, архітектури, дослідження різноманітних форм розвитку місцевого культурного життя.

Свого часу їхня діяльність стала предметом дискусії між двома відомими істориками, чії імена далі часто згадуватимуться в нашому дослідженні. Так, на сторінках «Киевской старины» молодий історик М. Василенко, підкресливши заслуги губернських архівних комісій в охороні архівів, разом з тим висловився проти практики заснування ними історичних архівів. Він називав її шкідливою «мелкой децентрализацией архивов», на противагу якій сам він пропагував «среднюю децентрализацию», тобто створення регіональних архівів – в Києві, Одесі, Харкові. На його думку, в провінції не вистачало потрібної кількості споживачів архівної інформації, неможливою була серйозна наукова робота. Самі ж комісії вчений уважав паліативним засобом розбудови місцевого наукового життя, оскільки вони ставлять за мету не наукове опрацювання, а лише збереження архівів¹. У наступному році на сторінках того самого журналу йому відповів відомий харківський історик Д. Багалій, який не погодився з такою оцінкою діяльності ГВАК, наводячи багато імен відомих місцевих дослідників, наполягав на значущості їхнього наукового доробку, зокрема і в сфері описування архівних документів. Проте він так само критикував комісії за прагнення видавати багато дрібних видань замість повноцінної щорічної публікації, бажання поряд з архівами опікуватися археологічними розкопками, архітектурними пам'ятками тощо².

¹ Н. В. [Василенко М.]. *К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. Судьба Румянцевской описи Малороссии* // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXIX (дек.). – С. 454–455.

² Багалей Д. И. *Некоторые замечания по поводу статьи г. Н. В. «О децентрализации наших исторических архивов»* // Киевская старина. – 1893. – Т. XL (февр.). – С. 348–349.

На території сучасної України впродовж кінця XIX – початку XX ст. було створено шість таких комісій, з них Чернігівська стала другою за часом заснування (1898). Її діяльність була пов'язана з іменами таких місцевих істориків, етнографів, літераторів, науковців, меценатів, як Г. Милорадович (перший голова), М. Бережков, Б. Грінченко, П. Дорошенко, Г. Коваленко, М. Коцюбинський, О. Русов, В. Тарнавський, брати Стороженки. Членом ЧГВАК був також М. Василенко. З 1911 р. секретарем комісії став В. Модзалевський, який переїхав до Чернігова.

Очевидно, що до обрання Павла Скоропадського новим членом ЧГУАК призвели клопотання саме пов'язаних з ним Модзалевського і особливо найстарішого й найактивнішого члена комісії П. Дорошенка. Ними було ініційоване обслідування всіх місцевих установ з метою виявлення значущих історичних архівів та з'ясування умов, в яких ті документи зберігаються.

Проте про саму Комісію майбутній гетьман почув буквально з перших днів її заснування від В. Горленка. Той у листі від 24 лютого 1896 р. писав:

«В Чернигове открылась Архивная комиссия, и все эти бумаги (из архивов Глуховской генеральной канцелярии, дел упраздненных при Екатерине монастырей и пр.) будут переданы туда и станут предметом общего пользования. Вам теперь легко будет проникнуть туда, рассмотреть их и заказать копии тех, которые будут представлять интерес для Вашего будущего "Архива". Комиссия это теперь дело состоявшееся и дозревшее, бумаги в ней будут сохранены в целости и Вам всегда будет возможным осуществить Ваши намерения при помощи сих материалов»¹.

Отже, Чернігівська архівна комісія не була для Павла Скоропадського чимось незнаним. У той період, коли він міг у якійсь спосіб брати особисту участь в її роботі (1911–1914), генерал надавав фінансову підтримку її діяльності, допомагав В. Модзалевському, який саме в цей час був секретарем (керуючим

¹ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 313, арк. 8–8зв.

справами) ЧГВАК. Проте основна роль його була парадною, щоб у деяких проблемних випадках її керівництво могло прикритися іменем флігель-ад'ютанта царя, відомого військового, придворного тощо.

А таких випадків було чимало. ЧГВАК ще з 1904 р. зажила слави «неблагонадійної» і ледь не «червоної». На вимогу губернатора, формального куратора цього наукового товариства, з її складу було звільнено багато науковців, з-поміж них етнографа і культуролога М. Могилянського. Згаданий учений у 1918 році перебрався з Петрограда до Києва, де став товаришем державного секретаря УД, а в 1919–1921 роках – досить близькою до гетьмана людиною. За власним бажанням губернську архівну комісію тоді ж покинули письменник М. Коцюбинський, правник І. Шраг, Л. Шрамченко та ін.¹

* * *

Перебування Павла Скоропадського у членах ЧГВАК не залишило помітного сліду в її науковій діяльності. Проте самому майбутньому гетьману цей факт дозволив увійти до кола дослідників місцевого минулого, стати знаним в їхньому товаристві, зміцнити ті зв'язки з найактивнішими діячами Архівної комісії – П. Дорошенком та В. Модзалевським, які вже було започатковано спільною працею над «Архівом Скоропадських».

¹ Курас Г. *До історії Чернігівської губернської архівної комісії* // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 92–96.

2.7. Підсумок

Отже, традиції роду Скоропадських, що склалися впродовж XVII–XIX ст., полягали в отриманні власної ґрунтовної освіти, а також опікуванні різноманітними науковими і навчальними установами. Два представники роду – дід Іван Михайлович та тітка Єлизавета Іванівна – були причетними до заснування справжніх академічних інституцій. Це був дендрологічний парк «Тростянець» та Наукове товариство ім. Шевченка у Львові.

Сам Павло Скоропадський упродовж усього дорослого життя в Російській імперії не був абсолютно чужим у наукових колах. У нього були можливості долучитися до певних видів наукової діяльності. Його здебільшого вабили гуманітарні науки, а щирим захопленням стала історія Гетьманщини XVII–XVIII ст., тісно пов'язана з постатями представників роду Скоропадських. Він ініціював і намагався здійснити за допомогою відомих українських істориків, краєзнавців, генеалогістів, просто знавців старовини великий архівно-археографічний проект «Архів Скоропадських». Публікація багатотомної документальної збірки могла стати вагомим науковим дослідженням історії України крізь долі представників одного із значніших гетьманських-старшинських родів. На жаль, на заваді такому амбітному проекту стали Перша світова війна, наступні революційні події 1917–1921 років. Але можна стверджувати, що ім'я Павла Скоропадського завдяки цьому стало відомим українським науковим колам, а сам майбутній гетьман започаткував знайомство з майбутніми батьками-засновниками Української академії наук. Адже за Української Держави М. Василенко став міністром народної освіти, П. Дорошенко – керівником Головного управління мистецтва та національної культури того ж міністерства,

В. Модзалевський – очільником архівно-бібліотечного відділу цього Головного управління і за сумісництвом – секретарем очолюваної В. Вернадським Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук.

Міг майбутній гетьман України досягнути і загальне значення науки. Звернімо увагу на рядки з щоденника В. Вернадського, де той, описуючи враження від першої зустрічі зі Скоропадським, знайшов за необхідне додати:

«Между прочим он [гетьман. – Г. П.] вспоминал разговоры в Крыму с Николаем II о науке, уважения и признания значения которой Н[иколай] в интимных беседах не чувствовал»¹.

Очевидно, Павло Скоропадський пригадав події 1908–1909 років, коли він, перебуваючи на посаді флігель-ад'ютанта імператора, під час довгих прогулянок кримськими горами підтримував відверті розмови з Ніколаєм II. У такий спосіб молодий кавалергард близько познайомився з характером і життєвими поглядами останнього Романова на троні. Особисту повагу і прив'язаність до російського монарха – жертви революції Павло Скоропадський зберігав досить довго. Проте погляди на значення науки у них були діаметрально протилежними.

¹ Вернадский В. И. *Дневники. 1917–1921.* – Кн. 1: Октябрь 1917 – январь 1920. – К., 1994. – С. 96.

**3. Гетьман Павло Скоропадський –
фундатор Української
академії наук (1918)**

3.1. На шляху до «академічної революції»

Шлях до створення національної Української академії наук, як вже було зазначено, виявився дуже складним і тривалим. Згадана в першому розділі концепція «трьох академій» М. Грушевського висувала ідею історичної тяглості процесу діяльності київських наукових центрів: національно-культурного осередку великого князя Київського Ярослава Мудрого XI ст. («Академія Ярослава», названа так істориком за аналогією з «Академією Карла Великого» VIII–IX ст.); Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст., що постала внаслідок просвітницької діяльності київського митрополита Петра Могили (Київський Атеней); Українського наукового товариства у Києві, біля джерел якого 1907 р. був сам М. Грушевський. Логічним завершенням цього майже тисячолітнього академічного поступу стала УАН¹.

Історики, які досліджували процес інституційної розбудови наукових центрів в Україні, наголошували на тому, що впродовж другої половини XIX ст. виникли також інші об'єднання вчених на теренах тогочасної України, розділеної навпіл між двома континентальними імперіями Центрально-Східної Європи (Романових та Габсбургів). Найвідомішим з них було Наукове товариство імені Шевченка у Львові, яке в 1894–1914 роках очолював М. Грушевський. Серед київських попередників УАН, окрім УНТ, згадують Південно-Західне відділення Російського географічного товариства (Юго-Западное отделение Российского географического общества, 1873–1876), Історичне товариство іме-

¹ Грушевський М. *Три Академії* // Грушевський М. *Твори у 50-ти томах*. – Т. 10 (1): Серія «Історичні студії та розвідки (1924–1930)». – Львів: Світ, 2015. – С. 399–412.

ні Нестора-літописця (1872–1917). У Харкові було засноване Історико-філологічне товариство (1876–1919). У багатьох регіонах України впродовж XIX ст. також виникли місцеві наукові осередки (Одеса, Житомир, Кам'янець-Подільський та ін.)¹. Нарешті, обов'язково слід пригадати Київську археографічну комісію (Временная комиссия для разбора древних актов при Киевском, Волынском и Подольском генерал-губернаторе), що була створена ще в листопаді 1843 р. Вона відіграла надзвичайно велику роль у розвитку української історичної науки, джерелознавства та археографії, хоча її наукова та суспільна спадщина як напівдержавної інституції сучасною історичною наукою оцінюється далеко не однозначно².

Не варто забувати і про наукові об'єднання правників, як-от Київське юридичне товариство, що діяло з 70-х років XIX ст. Його наступником стало засноване у квітні 1917 р. Українське правниче товариство, яке ставило за мету українізацію правних основ життя України, опрацювання української юридичної термінології³.

Найостаннішим з таких наукових об'єднань стало засноване 1910 р. у Києві професором Університету св. Володимира М. Довнар-Запольським «Товариство любителів соціальних знань» у складі трьох секцій: історичної, географічної, правової⁴. Всі названі наукові товариства спрямували свою діяльність переважно на організацію гуманітарних досліджень. Лише львівське НТШ та київське УНТ мали у своєму складі досить потужні секції природознавства, точних наук, медицини.

¹ Див.: Полонська-Василенко Н. Д. *Українська академія наук*. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 9–10.

² Див.: Журба О. *Київська археографічна комісія (1843–1919)*. – К., 1993. – 188 с.; Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – 426 с.

³ Лашенко Р. *Українське правниче товариство в Києві* // Правник. – 1918. – Ч. 1. – С. 3–8.

⁴ Матвеева Л. В. *Нариси історії Всеукраїнської академії наук*. – К.: ВД «Стилос», 2003. – С. 39.

Певний парадокс у розвитку наукових товариств полягав у тому, що в УНТ передвоєнний період характеризувався прискореним розвитком саме цих наук (опрацюванням наукової української термінології, збільшенням кількості публікацій, розбудовою структури, розширенням кола членів, одним з яких 1914 р. став В. Вернадський) та помітним занепадом українознавчих студій на тлі переслідувань українського національного руху. За революційної доби цей процес навіть загострився, що підкреслювали автори дослідження з історії УНТ:

«У порівнянні з природничою секцією, котра швидко розвивалася, підрозділи УНТ гуманітарного профілю, які складала до революції ядро Товариства, в післяреволюційний час зазнали в своїй діяльності певної стагнації. Можливо, це було пов'язане з тим, що деякі видатні вчені – члени цих секцій брали активну участь у політичних подіях в Україні, а потім в роки швидкої зміни урядів різної орієнтації, в роки громадянської війни вимушені були або емігрувати, або тимчасово відійти від дослідницької роботи»¹.

Водночас на українських теренах активно діяли різноманітні інженерно-технічні товариства, що зробили свій внесок у розвиток природничих і точних наук. Частина з них були філіалами загальноросійських інституцій, але не бракувало й суто українських. Відділення створеного 1866 р. Російського технічного товариства існували в Одесі, Харкові, Києві, Катеринославі, Полтаві. 1869 р. засновано товариства природознавців у Харкові, Києві та Одесі. Так, Київське товариство дослідників природи (1869–1917) об'єднувало науковців Університету св. Володимира (математична секція, хімічний гурток). Аналогічне природознавче товариство існувало при Харківському університеті. 1879 р. було засноване Харківське математичне товариство, 1889 – Київське фізико-математичне. На початку ХХ ст. означений процес став ще бурхливішим, охопив прак-

¹ Онопрієнко В., Щербань Т. *Джерела з історії Українського наукового товариства у Києві*. – К., 2008. – С. 65–66.

тично всі регіони України¹. Вирішальний вплив мало пожвавлення ділового життя, піднесення економіки, розбудова великих промислових підприємств на Південному сході України. Все це потребувало проведення прикладних досліджень, спрямованих на здешевлення виробництва, видобутку сировини.

Згадані товариства вчених і дослідників створювали широке наукове поле суспільного життя України. Проте жодному з них не судилося перетворитися на справжній центр організації національної науки. Цьому заважав їхній статус громадських об'єднань, тобто вільних дискусійних клубів науковців з деякими дослідними і видавничими функціями, брак інституційної інфраструктури. Також не було відповідних політико-ідеологічних умов, які б спрямували політичну волю урядових кіл на конституювання національної академії.

Крім цих причин, діяла потужна політична складова. Впродовж останньої чверті XIX – початку XX ст. у вищих навчальних закладах Києва, Харкова та Одеси, викладачі яких складали кістяк усіх згаданих наукових товариств, проводилася відверта русифікаторська політика, спрямована на витіснення українських науковців. Для них створювалися нестерпні умови для викладання і творчості. Результати такої політики далися взнаки навіть у сфері українознавства. Про це згадував пізніше В. Вернадський: *«серед професорів в університетах [підросійської України. – Г. П.] не було осіб, які були видатними дослідниками в галузі мови, літератури, історії України»*². Ситуація у сфері природничих і точних наук була ще гіршою. За невеликим винятком там практично не було національних кадрів. Такий стан справ багато в чому унеможлилював заснування національного академічного центру в Києві.

¹ Савчук В. С., Кушлакова Н. М., Кисільова Т. О. та ін. *Організація наукової та інженерно-технічної діяльності на Лівобережній Україні та в Причорномор'ї перша половина XX ст. (деякі моделі і форми)*. – Дніпропетровськ: Тов. «ІМА-прес», 2015. – С. 5.

² Вернадський В. *Перший рік Української академії наук* // Вернадський В. І. *Вибрані праці*. – К.: Наукова думка, 205. – С. 288.

* * *

Створення Української академії наук, вочевидь, потребувало зовсім інших умов політичного життя, іншої, національної, влади, усвідомлення нею ролі науки в суспільстві, позитивного ставлення до розвитку академічних досліджень. Крім того, найважливішою передумовою створення національного наукового співтовариства ставало вирішення проблеми належного фінансування науки, адже дешевої науки не буває. Розв'язати ці засадничі питання здатна була тільки національна держава.

3.2. Початок революції в Російській імперії й академічне питання

Лише повалення самодержавства, розпад Російської імперії, вибух Української революції 1917–1921 років створили необхідні передумови для остаточного запуску інституювання національного наукового процесу. Це надає право говорити про процес створення Української академії наук як про «академічну революцію». Адже своїм кінцевим результатом вона мала, без перебільшення, революційну подію національного значення – заснування першої в історії України національної Академії наук, що стала головним центром розвитку, стимулювання, координації наукових досліджень у масштабах усієї держави.

На початку революції 1917 р. нова загальноросійська влада, уособлена в коаліційному Тимчасовому уряді, взяла курс на реформування системи організації науки в Р. Адже тодішня Санкт-Петербурзька (з 1914 р. Петроградська) академія наук за своїм правовим статусом офіційно не була загальноросійським науковим центром і навіть не претендувала на таку роль. Зокрема, Статут Академії, який був затверджений царем Ніколаєм I 1836 р. і діяв до повалення монархії, повноваження цього наукового зібрання подавав у такій не дуже чіткій і зрозумілій редакції: *«Академия наук есть первенствующее ученое сословие в Российской империи»*¹. Лише з травня 1917 р. вона офіційно дістала назву Російська академія наук. Тоді ж відбулися перші в її історії вибори президента. Ним став академік А. Карпінський, геолог і петрограф. Неодмінний секретар РАН сходознавець

¹ Устав Императорской Санкт-Петербургской академии наук. – СПб, 1836. – С. 1.

С. Ольденбург певний час очолював Міністерство народної освіти Тимчасового російського уряду. Саме він з другого півріччя того ж року протегував ідеї заснування під проводом РАН регіональних академій наук у Грузії, Україні та Сибіру¹. Ці проблеми, як і реформування вищої освіти, входили до кола службових обов'язків запрошених на посади товаришів (заступників) міністра академіка РАН В. Вернадського з Петрограда, відомого своїми ідеями з реформування управління наукою, та історика і юриста М. Василенка з Києва.

Не варто перебільшувати модернізаційного потенціалу змін, що планувалися в Петрограді. Очевидно, їхнє запровадження мало надати тодішній російській Академії загальнодержавного значення. Реформаторами було обрано шлях структурної розбудови академії, заснування мережі підпорядкованих регіональних наукових центрів. Так, В. Вернадський у своїх спогадах, присвячених заснуванню УАН і завершених 1943 р., писав, що під час вивчення розміщення наукових центрів був дуже заскочений

«...надзвичайною випадковістю розподілу вищих навчальних закладів по нашій країні і з надзвичайною рідкістю та випадковістю великих центрів наукової роботи, не пов'язаних з вищою школою»².

Він намагався виправити цю ситуацію, запланувати розміщення згаданих академічних філій раціональніше, наблизити їх до основних економічних та наукових центрів тоді ще єдиної Російської Республіки – правонаступниці імперії.

Отже, на порядку денному російського Тимчасового уряду не стояло питання створення згаданих академій як окремих установ для обслуговування наукових інтересів і розвитку національної науки на цих теренах. Йшлося винятково про раціональне розміщення регіональних наукових центрів, не лише

¹ Див.: Матвєєва Л. В. *Становлення Української академії наук (1918–1928)* // УДЖ. – 2008. – № 6. – С. 5.

² Вернадський В. *Перший рік Української академії наук* // Вернадський В. І. *Вибрані праці*. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 285.

генетично, а, напевно, й організаційно пов'язаних з РАН. Тому правильніше було б вести мову не про академії, а про регіональні академічні осередки (філії РАН) в Києві, Тбілісі та на Сибіру, створенням яких опікувався В. Вернадський.

Очевидно, це мало стати реалізацією сформульованих ним ще напередодні Лютневої революції 1917 р. в Росії, а оприлюднених улітку того ж року політичних ідей щодо цементування багатонаціональної Російської держави зсередини шляхом допущення контрольованого імперським центром певного національно-регіонального розвитку:

«Мы должны смело и решительно стремиться к государственной организации взаимного ознакомления составляющих Россию народностей, к государственной организации их изучения, к государственному содействию их стремлениям в этих направлениях. Должна оказываться широкая государственная помощь изучению истории, языка, этнографии, литературы населяющих Россию народностей, изучению родиноведения отдельных областей нашей страны. Все эти стремления должны из области центробежных сил, какими они теперь являются, перейти тем самым в область сил, спаивающих государственное единство»¹.

Ще одним обов'язковим завданням згаданих академічних центрів Вернадський бачив поширення російської культури і науки на периферії держави. Він пропонував взяти за взірць національну політику Британської імперії початку ХХ ст.

Проте таким планам не судилося бути втіленими в життя. Дуже скоро політична ситуація на території колишньої Російської імперії кардинально змінилася. Владу в Петрограді та Москві наприкінці жовтня 1917 р. захопили лідери ультралівівої популістської партії більшовиків. Повсюди вибухнули національні революції, що остаточно розірвали тіло занепалої імперії

¹ Вернадский В. *Задачи науки в связи с государственной политикой в России* // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 8: Праці з історії, філософії та організації науки. – К.: Фенікс, 2012. – С. 521.

Романових. На її теренах виникли нові держави або регіональні осередки, які намагалися самостійно визначити напрямки свого подальшого розвитку.

Україна також торувала власний шлях до повної незалежності. Він виявився надзвичайно складним, надзвичайно утрудненим трьома засадничими факторами. По-перше, фронт Першої світової війни проходив її територією, що призвело до насиченості українських теренів військами та зброєю, переміщення великих мас населення, розгулу неконтрольованого насильства. По-друге, російські більшовики в будь-який спосіб намагалися не втратити сировинних ресурсів України, промислових і військових запасів, зосереджених тут ще за царських часів, розуміючи, що без них диктатура їхньої партії приречена на поразку. Їм потрібні були також людські ресурси, адже фабрично-заводські робітники промислових центрів України, незалежно селянство, колишні фронтовики, які здебільшого перебували в полоні популістської агітації російських комуністів, суттєво зміцнювали соціальну базу, або ж політичну армію більшовицької революції. Нарешті, федералістські ілюзії переважної більшості українського політикуму всього партійного спектру (від ультралівих до консервативних) виявилися надто міцними. Їх не змогла розвіяти навіть реальна російська військова навала у грудні 1917 – січні 1918 року, ініційована більшовицьким Совнаркомом.

Провідні науковці УНТ одразу після революції 1917 р. зініціювали постановку питання про Українську академію наук¹. До спроб її розв'язати був причетним Голова Української Центральної Ради М. Грушевський. Автори дослідження «М. С. Грушевський і Academia» з посиланням на першоджерела вказували, що вже 29 березня 1917 р. на загальних зборах УНТ

¹ Див.: Виступ М. Василенка на першому засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук від 09.07.1918. НБУВ, Інститут архівознавства, ф. 251, оп. 1, спр. 1Б, арк. 1. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 25.

«учений запропонував обрати комісію з 12 осіб для розробки статуту Академії і окрему комісію, яка б вияснила фінансовий бік справи. М. С. Грушевський уважав, що УАН має органічно вирости з УНТ»¹.

8 липня 1917 р. на засіданні ради УНТ було сформовано таку комісію в дещо меншому складі: А. Лобода, Г. Павлуцький, В. Лучицький, О. Грушевський, М. Грушевський, О. Корчак-Чепурківський, І. Ганицький².

Деякі сучасні дослідники навіть вважають, що гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. завадив своєчасному створенню Академії. Так, І. Гирич та С. Кіржаєв при розкритті специфіки особистих стосунків академіків М. Грушевського та А. Кримського у 1928 р., заявили, аналізуючи передісторію їхнього конфлікту:

«У 1917–1918 рр. Михайло Сергійович готував статут Української академії наук, підґрунтям для неї мало стати Українське наукове товариство у Києві. Але у квітні 1918 р. стався гетьманський переворот, і реалізація плану була зірвана. М. Грушевський з політичних міркувань відмовився очолювати роботу по створенню УАН, яку йому пропонувалося»³.

Проте очевидно, що бурхливі події початку Української революції справді не дозволили вийти на конкретну практичну програму, навіть опрацювати основні засади концепції майбутньої Академії наук. Тим більше не йшлося про якісь реальні заходи в цьому напрямку, підготування розрахунків для здійснення державного фінансування національного наукового

¹ Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. *М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність*. – К., 1993. – С. 35.

² Онопрієнко В., Щербань Т. *Джерела з історії Українського наукового товариства у Києві*. – К., 2008. – С. 74–75.

³ Гирич І. Б., Кіржаєв С. М. *До історії Всеукраїнської академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський (З приводу «Особної гадки М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 року)»* // Український археографічний щорічник. – Т. 1. – К., 1992. – С. 333.

центру. Підсумок діяльності УНТ упродовж 1917 р. підвели самі його керівники в листі до Міністерства народної освіти на початку квітня 1918 р.:

«В минулому 1917 році [Українське наукове товариство. – Г. П.] почало поволи відновлювати свою діяльність, але поширити й розвинути в такій мірі, яке належало б найвищій науковій інституції в момент відродження країни, що вступила на шлях широкого політичного й культурного життя – не могло за браком коштів і відповідного помешкання».

Що ж до опрацювання проекту Статуту Академії, то керівники УНТ, заскочені швидким темпом просування М. Василенка та В. Вернадського в напрямку заснування УАН, мали зізнатися в провалі власної роботи щодо підготовки установчих документів: *«виявляється, що статут комісією не складено, а лише зібрані деякі матеріали»*¹.

Сучасні дослідники ролі М. Грушевського у створенні Національної академії наук змушені констатувати, що *«УНТ та його голова просто не мали можливостей в період наростання української революції втілити в життя давно виплекану ідею УАН»*². Такого ж висновку дійшли і автори дослідження історії УНТ: *«...за Центральної Ради реальних кроків по організації Академії наук зроблено не було»*³.

Власне, так (*«організація УАН»*) проблема в уявленні керівників Товариства не стояла. Тодішні ініціатори академічного процесу на чолі з М. Грушевським були переконані, що наявний формат НТШ у Львові та особливо УНТ у Києві цілком придатний для їхнього перетворення на загальнодержавний національний науковий центр. Досить лише ухвалити відповідне політичне рішення та гарантувати фінансову підтримку держа-

¹ Врублевський В. *Українська академія наук і Українське наукове товариство* // Український археографічний щорічник. – № 3/4. – К., 1999. – С. 471.

² Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. *Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність*. – С. 37.

³ Онопрієнко В., Щербань Т. *Джерела з історії Українського наукового товариства у Києві*. – С. 75.

ви. При тому керівництво УНТ дуже самокритично оцінювало масштаби своєї діяльності, надавши Товариству такої характеристики:

«невеличка культурно-наукова інституція, з дуже обмеженим бюджетом, в умовах, цілком несприятливих розвитку й поширенню науково-видавничої діяльності УНТ, скупчивши коло себе видатніші наукові сили України, в скромних розмірах проводило свою діяльність»¹.

Тому на карб першого соціалістично-демократичного етапу Української революції можна записати лише формування громадської ініціативи з надання УНТ у Києві статусу національної Академії. Є і відповідний документ – лист УНТ до Міністерства народної освіти УНР від 3 квітня 1918 р. Основний зміст листа зводиться до прохання надати кошти на розвиток наукових досліджень, видавничу діяльність, поповнення бібліотеки і формування музею УНТ – разом 150 тис. рублів. У прикінцевому абзаці листа, зокрема, йшлося:

«А стоячи на тому, що разом з поширенням всіх сфер своєї діяльності, УНТ має перетворитися в Українську Акад[емію] наук, Рада Товариства прохає, в разі як се перетворення відбудеться [в] біжучім році, асигнувати на се ще п'ятдесят тисяч рублів, а значить усього на сей 1918 рік – 200 000 рублів»².

Фактично це єдине на сьогодні свідчення щодо планів УНТ з можливого перейменування на Академію вже 1918 року. Причому, як бачимо, на фінансування «перетворення» УНТ бажало отримати зовсім незначну суму – лише чверть усіх витрат на загальну діяльність Товариства.

Павло Скоропадський, торкаючись у спогадах 1930-х років цієї теми на загальному тлі культурної роботи Української Держави, мабуть, мав певну рацію, заперечуючи прив'язку

¹ Врублевський В. *Українська академія наук і Українське наукове товариство.* – С. 468.

² Там само. – С. 468–469.

заснування Української академії наук до доби Центральної Ради: *«Такі твердження не витримують критики: мало ще того, що думка була – треба було її реалізувати»*.

До того ж, створювалося враження, що ні сам М. Грушевський, ані інші відомі українські науковці з кола співробітників УНТ не надто квапилися зі створенням Академії. Можливо, пояснення такого факту містяться на сторінках щоденника В. Вернадського, присвячених його зустрічі з Грушевським 8 червня 1918 р. з приводу участі останнього в «академічній революції». Грушевський усіяко переконував, що в такі неспокійні, непевні часи не треба поспішати: *«Он все указывал, зачем спешить – м. б., подождать несколько недель. [...] Очевидно, для них неожиданна – быстрая развязка вопроса об АН»*¹. Звісно, колишній Голова УЦР сподівався на швидкий крах гетьманського режиму. Але, окрім того, він, напевно, враховував, що в Україні ще недостатньо національно свідомих учених, навіть у соціогуманітарній сфері. У спогадах 1943 р. Вернадський навів такі слова свого співрозмовника:

*«Ви знаете, что в нас зараз недостаточно вчених-українців, фахівців поза межами українознавства. Отже, ми повинні звертатися до росіян. Мине ще багато часу, доки вони в нас будуть – ці фахівці»*².

З цього випливає, що на цьому етапі Грушевський убачав небезпеку створення у Києві якогось філіалу російської академії наук замість національного наукового центру.

Такий варіант був цілком реальним з огляду на українофобські настрої, що панували серед провідних професорів київських, харківських та одеських вишів. До того ж, в Україну з Петрограда, Москви та інших російських центрів, що опинилися під владою більшовиків, з кінця 1917 р. масово рушили представники вищого і середнього класів Росії, інтелігенція,

¹ Вернадский В. И. *Дневник. 1917–1921*. – Кн. 1: Октябрь 1917 – январь 1920. – К., 1994. – С. 95.

² Вернадський В. *Перший рік Української академії наук* // Вернадський В. І. *Вибрані праці*. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 289.

серед них науковці. Всі вони мріяли пережити в «благодатной Малороссии» неспокійні часи. Багато хто з них радо посів би «хлебное место» в новоствореній академії. Лише деякі готові були визнати себе українцями і щиро прислужитися Україні своїми науковими талантами, як-от біолог В. Арцимович. Він писав В. Вернадському з російського Белгорода, пропонуючи свої послуги Українській академії наук як ботанік й ентомолог:

«...нашей дорогой молодой Украине необходима сплоченность творческих работников и специалистов, отторгнутых войной и переворотами от своего дела, и всякий культурный работник, тем более научный специалист, любящий свою отчизну, должен незамедлительно быть использован и приставлен к своему делу, особенно природовед»¹.

Тому можна зрозуміти неквапливість М. Грушевського та його однодумців, які орієнтувалися на Академію національну не лише за статусом і місцем розташування, але й за самоусвідомленням основного наукового складу. На їхню думку, варто було б зачекати приходу нового покоління науковців, відданих своїй Батьківщині.

* * *

Таким чином, уже на початку Російської революції 1917 р., яка дала поштовх до серії національних революцій на теренах усієї колишньої Російської імперії, закономірно постало академічне питання. Сформульований у Петрограді підхід передбачав розбудову і зміцнення РАН шляхом створення регіональних академічних осередків в Україні, Грузії та Сибіру. Співтовариство українських науковців, об'єднаних в УНТ, плекало надію на перетворення Товариства в національну Академію наук. Проте цей процес розвивався дуже неквапливо, з огляду на незадовільну кількість національно орієнтованих науковців.

¹ Лист В. Арцимовича В. Вернадському від 05.07.1918. Опуб.: Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. – Кн. 1. – К., 2011. – С. 94.

3.3. Гетьман та українська наука: урядовий вимір

Період повернення до відносного соціального спокою на українських теренах фактично розпочався лише з березня 1918 р. Тоді відбулися вихід України з Першої світової війни шляхом укладання мирної угоди з державами Центрального блоку (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина та Болгарія), визволення території від російських більшовиків та їхніх місцевих прибічників за допомогою закликаних Українською Центральною Радою союзних німецьких та австро-угорських військ. Проте військова перемога над ультралівими російськими та проросійськими силами, витіснення їх за кордони України не змогли привести до повного заспокоєння суспільства. Воно на загал було надто організаційно високомобілізованим, політично й морально дезорієнтованим, готовим до розв'язання соціально-політичних проблем виключно насильницьким шляхом.

Наступним кроком до приборкання безладу, встановлення соціального порядку, переходу до реального державотворення став гетьманський державний переворот 29 квітня 1918 р. Влада фактично випала з рук есерівського ліворадикального уряду УНР, який у розв'язанні багатьох проблем невдало намагався наслідувати приклад російських більшовиків, утратив контроль над ситуацією і довіру більшості суспільства, таємно інтригував проти запрошених ним самим союзників. За поблажливого нейтралітету військових і дипломатичних кіл Німеччини та Австро-Угорщини її перейняв ліберально-консервативний режим гетьмана Павла Скоропадського. Очільник Української Дер-

жави на вимогу широких власницьких кіл населення припинив соціалістичні експерименти останнього періоду діяльності Центральної Ради, насамперед у земельній та виробничій галузях, відновив примат приватної власності, проте не поспішав касувати соціальне законодавство УЦР. Загалом з більшості проблем державного будівництва новий режим був правонаступником, продовжувачем державницьких починань своїх попередників. Гетьман намагався надати цим першим крокам з розбудови нової держави системного характеру, міцного фундаменту, будувати її не в соціалістично-романтичний, а фахово-державницький спосіб.

Ще однією характерною рисою нового режиму стало намагання відродити історичні традиції, що ґрунтувалися на пам'яті про Військо Запорозьке / Гетьманщину XVII–XVIII ст. як останній період існування окремішньої України. Звідти було запозичено титул глави держави, завдання станової соціальної політики. До числа таких запозичень з історичного минулого належала також традиція персонального опікування розвитком науки, культури, церковного життя з боку очільника держави. У другому десятилітті ХХ ст. це видавалося досить архаїчним, викликало звинувачення в театральності, оперетковості нової влади. Але насправді саме таким був світогляд Павла Скоропадського, який шанував минуле України і сподівався використати лекала 300-річної давнини для будовання її сучасності.

За дорученням гетьмана пов'язаний з ним довголітньою співпрацею науковець М. Василенко, один з чільних діячів української групи російської партії конституційних демократів (кадетів), одразу після перевороту сформував перший уряд Української Держави. Гетьман волів бачити там представників усіх українських національних партій навіть соціалістичного ґатунку, за винятком есерів та соціал-демократів. Проте більшість українського політикуму, насамперед впливова партія соціалістів-федералістів під проводом А. Ніковського та С. Єфремова, зайняла неконструктивну позицію щодо нового режиму.

Вони визнавали закономірність перевороту, але не бажали бруднити руки участю в уряді, скликаному гетьманом.

Тому Раду Міністрів УД склали переважно представники українських груп ліберальних загальноросійських партій (кадетів, октябристів). Вони репрезентували інтелігентський стан: університетських викладачів і науковців (Ю. Вагнер, М. Василенко, Д. Дорошенко, В. Зіньковський, В. Наumenко, М. Чубинський), юристів (І. Кістяковський), громадських і земських діячів (Б. Бутенко, Ф. Лизогуб, В. Любинський), а також фінансистів (Г. Афанасьєв, А. Ржепецький), підприємців (С. Гутник). Лише частина з міністрів мала дореволюційний адміністративний досвід (С. Гербель, С. Завадський, В. Рейнбот). Дослідник урядів УД Р. Пиріг стверджує, що всі вони *«були фахівці у певних галузях економіки, науки, управління, переважно етнічні українці, члени партії кадетів»*¹. Він також підкреслював таку специфіку уряду УД: *«Характерною особливістю його складу було широке залучення на посади міністрів, їх заступників і радників відомих науковців»*².

Цікавим видається аналіз наукової складової всіх трьох урядів Української Держави. Значна частина міністрів та їхніх товаришів (заступників), інших високих урядовців мали вчені звання, наукові ступені, досвід викладання в університетах Києва, Одеси та інших центрів колишньої Російської імперії. Міністр іноземних справ в останньому уряді УД, а до того – державний контролер Г. Афанасьєв, колишній приват-доцент Новоросійського університету, був дуже відомим фахівцем з історії Західної Європи XVIII ст., популярним в Одесі лектором і публіцистом. Міністр праці Ю. Вагнер з 1896 р. – доктор зоології, знаний фахівець цієї природничої науки. М. Василенко мав звання кандидата російської історії, магістра права, багатий

¹ Пиріг Р. *Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір*. – К., 2016. – С. 50.

² Його ж. *Діяльність професора Соломона Франкфурта в добу Гетьманату Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 року)* // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2016. – Вип. 12. – С. 32.

досвід викладання в київських гімназіях та інших навчальних закладах. П'ять років викладачем Катеринославського комерційного училища працював Д. Дорошенко, міністр закордонних справ в обох урядах Ф. Лизогуба. Вже на еміграції він став знаним істориком, керував Українським вільним університетом у Празі, Українським науковим інститутом у Берліні. Державний секретар С. Завадський закінчив юридичний факультет Московського університету з дипломом першого ступеня і був залишений для підготовки до професорського звання. З 1916 р. екстраординарним професором Університету св. Володимира в Києві працював В. Зіньковський, міністр сповідань. На еміграції він продовжив викладацьку кар'єру в Белградському університеті, згодом – у Вищому педагогічному інституті в Празі, Свято-Сергіївському богословському інституті в Парижі. Приват-доцентом Київського університету св. Володимира, Московського університету та Московського комерційного інституту був І. Кістяковський, державний секретар та двічі міністр внутрішніх справ. Міністр земельних справ В. Колокольцев, випускник Петрово-Розумовської сільськогосподарської академії, мав звання вченого агронома. Його наступник В. Леонтович був кандидатом права, рекомендований для підготовки до професорського звання у Московському університеті. Міністр праці в останньому уряді УД В. Косинський – відомий юрист і економіст, професор Ризького політехнічного інституту, Новоросійського університету, київських політехнічного та комерційного інститутів. Він був також введений В. Вернадським до складу Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН. Заступник державного секретаря УД М. Могилянський уважався фаховим істориком, етнографом, музеєзнавцем, культурологом тощо. Незмінний міністр фінансів УД А. Ржепецький свого часу викладав у Київському комерційному інституті. Міністр юстиції і сенатор М. Чубинський мав звання професора, працював у Харківському, Петербурзькому, Дерптському університетах, а на еміграції – в Белградському університеті. Найближчий дорад-

ник гетьмана, товариш міністра закордонних справ і заступник державного секретаря правник О. Палтов свого часу був ад'юнктом-професором Казанського університету. Отже, із загальної кількості міністрів та вищих посадовців УД (приблизно 30 осіб) 12, тобто більше третини урядовців, були до революції вченими, викладачами різноманітних навчальних закладів.

Значним було наукове представництво і на рівні міністерських урядовців нижчого ступеня. Досить назвати найвідоміші імена: проректор Харківського технологічного інституту І. Красуський, заступник міністра народної освіти; інший заступник того ж міністра П. Холодний був активним членом УНТ. Професор київського Університету св. Володимира юрист-міжнародник О. Ейхельман був заступником міністра закордонних справ. Економіст-аграрник професор С. Франкфурт – член Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, директор департаменту Міністерства продовольства УД. Майбутній академік УАН (з 1919 р.), відомий учений-епідеміолог О. Корчак-Чепурківський очолював санітарний департамент Міністерства охорони здоров'я.

Цей перелік варто завершити таким промовистим фактом. Під час жовтневої урядової кризи в УД вирішувалося питання про новий склад Ради міністрів та її главу. За свідченням Є. Чикаленка, серед багатьох списків можливих членів уряду, що поширювалися серед політикуму, був і такий, де на посаду прем'єра висували професора М. Туган-Барановського, всесвітньо відомого економіста, майбутнього академіка УАН¹. Такого не сталося, проте важливим є неспростовний факт позитивного сприйняття громадськістю імовірності призначення гетьманом такого знаного науковця на посаду голови Ради міністрів УД. Пропозицію гетьмана очолити уряд свого часу отримав також професор Д. Багалій.

¹ Чикаленко Є. *Щоденник (1918–1919)*. – К.: Темпора, 2011. – С. 173.

* * *

Усе це свідчить про те, що Павло Скоропадський волів бачити на ключових постах у Раді міністрів УД не просто фахівців своєї справи. Міністрами уряду УД ставали люди, насправді причетні до науки, з широким кругозором, ліберальні і прогресивні. Очевидно, саме таким складом уряду Гетьманату можна пояснити здебільшого прихильне ставлення міністрів до «академічної революції», всіляку підтримку процесові заснування УАН.

Головою уряду з 3 травня став великий полтавський землевласник Ф. Лизогуб, відомий своєю земською, громадською та меценатською діяльністю. За часів Тимчасового уряду Росії він був товаришем міністра внутрішніх справ. За політичними поглядами – член російської Партії 17 жовтня (октябрист).

Після формування основного складу Ради міністрів портфель міністра народної освіти, тимчасово також – міністра закордонних справ було надано М. Василенку.

У такий спосіб 52-річний ініціатор ідеї заснування Української академії наук уперше отримав у свої руки адміністративні важелі й апарат для її реалізації. І він почав діяти, розраховуючи на повну підтримку і розуміння з боку очільника держави.

3.4. Старт «академічної революції»

На жаль, досі точно не відомо, як і коли до плану дій міністра народної освіти було залучено нового очільника держави, адже в наявній історіографії міститься дві дещо суперечливі версії. Перша з них викладена Н. Полонською-Василенко в її нарисі історії ВУАН. Там ішлося про те, що вже 5 травня 1918 р. під час представлення гетьманові проектів діяльності окремих міністерств міністр народної освіти подав свою програму, третім пунктом якої було заснування Української академії наук¹. Загалом цей проект нібито містив такі пункти: 1) українізація шкільництва; 2) заснування українських університетів; 3) заснування Української академії наук; 4) заснування Національної бібліотеки². Павло Скоропадський погодив усю програму, і в такий спосіб справа створення Академії нарешті офіційно зрушила з місця.

Приблизно такий перебіг подій зі заснування УАН було відображено в розлогій пояснювальній записці Міністерства народної освіти до самого законопроекту про створення Академії, датованій жовтнем 1918 р. Авторами цього документа були В. Вернадський, А. Кримський та М. Туган-Барановський. Усі вони були активними членами Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН і стверджували таке:

«Та раніше, ніж оці всі задуми Львівського та Київського українських наукових товариств набули конкретного вті-

¹ Полонська-Василенко Н. *Українська академія наук. Нарис історії*. – С. 11–12.

² За: Падох Я. *Микола Василенко, історик і будівничий української державності (У 120-річчя його народження) // 125 років Київської академічній традиції. 1861–1986. Збірник /* Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С. 371.

лення, Міністерство народної освіти у травні 1918 р., заразінько після сформування уряду пана Гетьмана, взяло на себе почин до того, щоб оце національне і державне завдання [заснування УАН. – Г. П.] здійснити»¹.

Не дивлячись на те, текст програми Василенка, що містив би названі пункти, досі не виявлений в архіві міністерства. Протоколи перших засідань Ради міністрів УД не подають інформації щодо її офіційного затвердження. Про Академію наук взагалі в протоколах засідання уряду вперше згадано лише 26 липня 1918 р., коли Рада міністрів підтримала прохання міністра народної освіти і мистецтв надати кошти на діяльність Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН.

Більше того, в першій загальній декларації уряду, виданій 10 травня 1918 р., містився лише спеціальний пункт щодо розвитку української мови і культури, в якому, зокрема, йшлося про таке:

«Грамота гетьмана положила початок нової епохи в історії державного життя України і свідчить про те, що не може бути мови про змагання нового правительства до подавлення української національності, її мови, культури і державності. Навпаки, оминаючи насильства і наглі зміни, правительство рівночасно міцно проводить в життя ідею дальшого і всестороннього розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови в школі та державних і громадських організаціях і зміцнення всіх форм української державності»².

Жодних окремих декларацій стосовно започаткування процесу створення УАН у травні 1918 р. не було оприлюднено. Єдиний виняток – виступ М. Василенка на «з'їзді професорів» – делегатському з'їзді представників викладачів вищих навчальних закладів України, що його було скликано оргкомітетом на

¹ Пояснювальна записка до законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – К., 1918. – С. 4. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 149.

² Державний вісник. – 10.05.1918.

чолі з ректором Університету св. Володимира Є. Спекторським 21 травня 1918 р. За інформацією репортера «Голоса Києва» у півгодинній промові міністр народної освіти виклав плани уряду та міністерства на перспективу. В газетному репортажі про засідання з'їзду зазначалося:

«...министр подчеркивает, что нужды просвещения дороги правительству Украины, что оно стремится создать здесь свою Академию наук, свои библиотеки и архивы, и что специальная комиссия под руководством академика В. И. Вернадского будет заботиться об осуществлении всего этого»¹.

Очевидно, це перша і єдина на сьогодні виявлена згадка про публічне оприлюднення офіційної позиції міністра стосовно створення УАН, що прозвучала у травні.

Опублікований щоденник В. Вернадського за 1918 рік подає іншу версію подій стосовно ознайомлення Павла Скоропадського із заходами міністерства щодо створення УАН. Вона суттєво суперечить викладеній Н. Полонською-Василенко. Петроградський академік увечері 6 червня 1918 р. занотував таке:

«Василенко рассказал мне свой разговор с гетманом, который сказал ему, что у него была депутация о необходимости создания АН. Василенко сказал ему, что уже делается и что я стою во главе. Тот очень удивился, просил при случае к нему приехать и обещал всякую поддержку»².

Очевидно, що схваленої Павлом Скоропадським програми діяльності міністра народної освіти і мистецтв або взагалі не було, або ж насправді проблема створення Академії наук не посідала в ній провідного місця. Адже як інакше пояснити щире здивування гетьмана самим фактом розпочатої роботи. Василенко, очевидно, почав діяти самостійно, добре знаючи загальне ставлення очільника держави до науки й науковців. Міністр був упевненим, що його заходи із заснування загальнодержав-

¹ Голос Києва. – 22(09).05. 1918.

² Вернадский В. И. Дневники. 1917–1921. – Кн. 1: Октябрь 1917 – январь 1920. – К., 1994. – С. 92.

ного наукового центру підтримуватимуться гетьманом навіть без попереднього погодження.

Такі кроки практично повністю відбито в листуванні міністра з В. Вернадським та щоденнику останнього. Перша зустріч і розмова відбулися 9, потім 11 травня, під час приїзду петроградського академіка з Полтави до Києва та участі обох у крайовому з'їзді партії кадетів. Уже 18 травня Вернадський офіційно повідомив міністрові про свою принципову згоду очолити Комісію для вироблення законопроекту про заснування УАН і проінформував про свої ідеї з цього приводу¹. Вони зводилися до таких тез: *«Академия есть собрание государственных ученых учреждений»*; *«желательна возможно широкая свобода Академии в создании таких учреждений»*. Реалії державно-політичного життя України 1918 р. та погляди самого академіка відбилися в такому реченні: *«Я полагал бы необходимым создавать Академию ввести в возможно тесное общение с русской, но не немецкой наукой...»*. Привертають увагу такі міркування академіка:

«Очевидно, что сразу создать ее не под силу слагающемуся государственному организму; на первом месте, прежде всего, должно быть создано хорошо обставленное отделение украинского языка, литературы и истории (м. б., совместно с славянскими?) и те отделы институтов, которые связаны с практически важными для государства интересами – связанные с изучением производительных сил страны и экономически-статистическим ее исследованием»².

Згадані заходи М. Василенко здійснював, очевидно, поки що без формального погодження з головою держави, отже – фактично з власної ініціативи. Це повністю відповідало встановленим в Українській Державі схемі організації владної комуні-

¹ Лист В. Вернадського до М. Василенка від 18.05.1918. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 22.

² Лист В. Вернадського до М. Василенка від 18.05.1918. Опубл.: Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. – Кн. 1. – К., 2011. – С. 262.

кації між її очільником та міністрами. Останні самостійно формували курс міністерської політики, погоджуючи з гетьманом лише основні напрямки своєї діяльності, й отримували від нього загальні директиви щодо головних орієнтирів свого руху. Характерно, що під час зустрічі з І. Шишмановим, академіком Болгарської академії наук, професором Софійського університету, зятем М. Драгоманова і новопризначеним послом Болгарії в Україні, Василенко ставив на карб гетьману невтручання у поточні справи: *«Предоставляет нам полную свободу действий»*¹. Зрештою це виявилось не дуже ефективним, негативно вплинуло на цілі напрямки державного будівництва, як-от: розбудова системи місцевої адміністрації, проведення аграрної реформи й загально розв'язання земельного питання, подолання наслідків анархічного «чорного переділу» землі, ініційованого більшовиками. До того ж, заміна будь-якого міністра була неможливою без відставки всього уряду, хоча такі випадки траплялися. Такі підходи (широка ініціатива міністра та його повна відповідальність за свій напрям діяльності) було застосовано і для вирішення академічних проблем.

Можна припустити, що розмова Василенка з гетьманом, під час якої останній уперше заговорив про необхідність створення Академії й здивувався, що міністр уже працює в цьому напрямку, відбулася лише наприкінці травня. На користь такого припущення свідчить лист М. Василенка Вернадському від 29 травня з категоричним запрошенням до Києва (академік на той час черговий раз повернувся до Полтави)². Можна здогадуватися, що на такий крок міністра народної освіти підштовхнула саме розмова з очільником Української Держави. Адже Василенко дістав повну підтримку своєї ініціативи, а гетьман висловив бажання особисто переговорити з петроградським академіком, визначеним міністром за головного рушія процесу

¹ Український період життя Івана Шишманова (з «Щоденника») / Публ. М. Г. Станчева. – Дриновський збірник. – Т. 1. – Харків, Софія, 2007. – С. 212.

² Лист М. Василенка В. Вернадському від 29.05.1918. Опуб.: В. І. Вернадський і Україна. З листування. – Кн. 1. – К., 2018. – С. 111.

«академічної революції». Невдовзі Вернадський приїхав до Києва і розпочав свою роботу в згаданому напрямку. 9 червня відбулася перша зустріч майбутнього голови-президента УАН з гетьманом. Після неї Вернадський занотував у щоденнику: *«Разговор об Академии наук, большая неосведомленность»*¹.

Не слід робити з цього висновок щодо повної некомпетентності очільника держави в академічних справах. Багатьом іншим особам, навіть науковцям, Вернадський робив аналогічні чи майже аналогічні закиди. Наприклад, після зустрічі з М. Грушевським, що відбулася напередодні аудієнції в гетьмана, Вернадський записав у щоденнику таке: *«Удивительно малое чувство мирового роста науки и значения исследовательского дела даже у таких широкообразованных историков, как Грушевский»*. І ще: *«О современном типе АН у него представление смутное»*². Зрештою це означало, що вони мали іншу думку стосовно організації наукового життя, не бажали, як сам петроградський академік, весь час озиратися на досвід РАН, виходити лише з російської академічної парадигми.

Цікаво, що про свою зустріч з гетьманом Вернадський розповів і на першому установчому засідання Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук, що відбулося 9 липня 1918 р. У протоколі, який вів секретар комісії В. Модзалевський, зафіксовано таке:

«Председатель [Комісії і самого засідання В. Вернадський. – Г. П.] указал, что Гетман Украины в разговоре с ним высказал самое горячее сочувствие идее создания Академии наук, считает необходимым широкую разработку ее плана и обещал, несмотря на тяжелые финансовые условия, в которых находится Украинская Держава, всяческое содействие к скорейшему созданию Украинской академии наук в Киеве, по-

¹ Вернадский В. И. *Дневники. 1917–1921.* – Кн. 1. – С. 96.

² Там само. – С. 95–96.

ставленної в условия, отвечающие ее национальному значению»¹.

Варто підкреслити, що це була перша з двох згадок про очільника Української Держави та його ставлення до заснування УАН у протоколах Комісії.

Жодної інформації про делегацію, що порушила перед Скоропадським проблему створення Української академії наук, досі виявити не вдалося. Загалом період травня 1918 р. був часом постійних відвідувань гетьмана найрізноманітнішими делегаціями та представниками громадських, політичних, ділових, землевласницьких, національних, культурних кіл, партій, окремих осіб. Усі вони намагалися дізнатися про загальне налаштування нової влади, вплинути на перші кроки гетьмана, підштовхнути керівника держави до бажаних для них рішень. Дізнатися нині, яка саме делегація першою порушила перед очільником держави питання про Українську академію, практично неможливо.

Є відомості про відвідування гетьмана 15 травня делегацією Українського правничого товариства на чолі з О. Левицьким (майбутнім академіком УАН). Крім суто правових проблем, правники порушили також мовне питання².

Пригадаймо, що під час зустрічі з Вернадським 9 червня Скоропадський наголошував на першочерговій потребі Академії зайнятися науковим розвитком української мови. Петроградський академік побачив у цьому наслідки звернення українців, і *«указывал на другие задачи»*, які, на його думку, були важливішими для майбутньої академії. Втім, як ми бачили, сам Вернадський також був переконаним у першорядності серед секторальних пріоритетів майбутньої Академії саме українознавчих студій (мова, література, історія, етнографія, археологія) разом з проблемами дослідження продуктивних сил України.

¹ НБУВ, Інститут архівознавства, ф. 251, оп. 1, спр. 1Б, арк. 1–2зв. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 27.

² Див.: «Відродження». – 17.05.1918.

З другого боку, є інформація про те, що у 20-х числах травня на прийомі у гетьмана побували археолог І. Стельницький, який переконував главу держави в нагальній потребі відкрити Археологічний інститут, та В. Модзалевський, керівник Архівно-бібліотечного відділу Міністерства народної освіти, старий знайомий і співробітник гетьмана. Їхня розмова стосувалася розвитку архівної справи в Україні¹. Проте не забуватимемо, що саме Модзалевський менш ніж за два місяці офіційно стане секретарем Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН. Цілком можливо, що їхня розмова торкалася не лише стану архівної справи, але й ширшого тла організації наукових досліджень з українознавчого поля. Це також могли бути проблеми заснування Академії наук.

Реконструючи події травня 1918 р., можна припустити, що українська делегація також могла представляти науковців УНТ, які першими формально порушили питання про Українську академію наук. Проте, враховуючи вплив на них М. Грушевського як голови УНТ, його брата Олександра, та антигетьманську позицію обох, таке припущення можна вважати гіпотезою, яка поки що не знайшла підтвердження, а на загал – не дуже ймовірною. Принаймні в газетних інформаціях про відвідувачів гетьмана делегація УНТ не згадувалася.

Ситуація могла бути й діаметрально протилежною. Основним аргументом проросійських кіл, яких дуже дратувало наполегливе запровадження української мови на державному рівні, стала теза щодо її «неразвитості». Надто це стосувалося наукової сфери, адже адепти російськомовності твердили про «полное отсутствие украинской научной терминологии», а тому – відсутність української науки як такої. Вислуховуючи такі аргументи від проросійських відвідувачів, Павло Скоропадський, очевидно, побачив одне з перших завдань новостворюваного головного осередку української науки в напрацюванні власної

¹ Відродження. – 24.05.1918; 31.05.1918.

повноцінної академічної лінгвістичної бази, розвиненні української наукової термінології.

Записи в щоденнику І. Шишманова також засвідчують наміри гетьмана спрямувати вістря діяльності УАН на мовознавство. Посол зафіксував свої враження від зустрічі 4 червня (розмова велася французькою – тодішньою мовою дипломатичного спілкування):

«Хоче заснувати Академію наук (Akademie de science з освіти), яка б зайнялася переважно мовою і наблизила її до Шевченкової мови – усунула полонізми або "galicisine!" [галицизми. – Г. П.]»¹.

Як доводить аналіз процесу виникнення академій наук, наведений у першому розділі, саме таке завдання ставило життя практично перед усіма створеними в другій половині XIX – на початку XX ст. академіями наук. Зокрема, пріоритетний мовознавчий напрям був закладений у діяльність найостаннішої з них за часом заснування Фінської академії. Досвід Фінляндії міжреволюційного періоду був добре відомим Скоропадському, оскільки у 1910–1911 роках він командував 20-м Фінляндським драгунським полком, що дислокувався у м. Вільменstrand поблизу Виборга².

* * *

Отже, старт «академічної революції» припав на початок діяльності першого уряду УД, основу якого складали люди, достатні до науки. Міністр народної освіти М. Василенко практично з початку травня 1918 р. залучив до опрацювання концепції національної Академії наук знаного реформатора академічної системи Росії В. Вернадського.

¹ Український період життя Івана Шишманова (з «Щоденника») / Публ. М. Г. Станчева. – Дриновський збірник. – Т. 1. – Харків, Софія, 2007. – С. 223.

² Див. докладніше: Папакін Г. *Павло Скоропадський і Фінляндія на початку XX ст. (до історії зв'язків майбутнього гетьмана України з фінами і Фінляндією)* // Україна–Фінляндія. Зб. наукових статей. – К., Гельсинкі, 1999. – С. 27–42.

Зі свого боку, гетьман вимагав від міністра рішучих дій у напрямку створення Академії. Очільник держави мав з цього приводу власні міркування. Він навіть вимагав від Василенка, а потім і Вернадського, щоб у першу чергу новостворена Академія зосередилася на опрацюванні наукових засад чистоти і розвитку української мови. На такі думки його міг надихнути досвід створення Фінської академії наук у 1908 р., адже це відбувалося на його очах.

3.5. Павло Скоропадський та «академічна революція»

Одразу постає питання – якими були погляди самого Павла Скоропадського на Українську академію наук, як він ставився до неї, що він чекав від загальнодержавного наукового центру? На жаль, вичерпних відповідей на ці питання на сьогодні не маємо. Проблема пов'язана з критичною нестачею вірогідних джерельних свідчень про події травня – грудня 1918 р.

3.5.1. Джерела

Доводиться констатувати, що на загал повна джерельна база дослідження Української Держави досі навіть не окреслена, тим більше не введена до наукового обігу. Значний прорив останніми роками зроблено в публікації офіційних джерел, протоколів засідань Ради міністрів УД¹, документів провідних міністерств, зокрема МВД². Значно гірше з джерелами особового походження – листуванням, щоденниками, спогадами тогочасних діячів. Певну частину з них уже оприлюднено, насамперед ті офіційні документи, що стосуються створення УАН. Це повноформатні збірники документів з історії НАН України, що регулярно виходять з 1993 р. Опубліковано досить повний комплекс джерел з історії діяльності УНТ. Є кілька окремих

¹ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Док. і м-ли. У 2-х томах. – К.: Темпора, 2015.

² Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918–1920) / Упорядк. В. Кавунник. – К., 2018. – 336 с.

документальних розвідок щодо стосунків обох наукових інституцій, міжособистісних взаємин академіків.

Проте досі немає повного корпусу его-документів вищого ешелону влади часів Української Держави. Адже саме в них відбивалася неофіційна, чи не зовсім офіційна історія становлення УАН, містилася інформація про наміри, спонукальні мотиви, ідеї, які керували учасниками подій. Насамперед це стосується очільника Української Держави. Практично неможливо розкрити особисту позицію Павла Скоропадського, не спираючись на його листування з найближчими співробітниками, близькими та друзями, його щоденник та ін.

На сторінках «Спогадів» гетьмана проблема створення Української академії наук віддзеркалена надто побіжно. Зокрема, він присвятив їй такі рядки:

*«Я горячо сочувствовал этому начинанию. Была составлена комиссия под председательством профессора Вернадского и внесен закон об учреждении Академии со всеми необходимыми ассигновками, и он прошел. Уж и помещение для начала работ Академии было подыскано»*¹.

Відповідний фрагмент мемуарів докладно було проаналізовано в цитованій статті В. Ульяновського. Автор зазначив, що Павло Скоропадський віддав пальму першості М. Василенкові, який залучив до заснування Академії провідних учених з України та Росії. Разом з тим історик підкреслив, що саме таке ставлення з боку гетьмана *«вже гарантувало успіх справи на найвищому державному рівні»*². Для нашої теми ключовими словами є: *«Я горячо сочувствовал этому начинанию»*.

До аналізу В. Ульяновського варто додати певні зауваження. Відомий історик підкреслив, що мемуари закладають

«парадигму історичної саморетроспекції автора спогадів. На еміграції П. Скоропадський мав можливість спокійно

¹ Скоропадський П. *Спогади*. – С. 234.

² Ульяновський В. *Гетьман Павло Скоропадський і справа заснування Української академії наук*. – С. 27.

"переглянути" весь період гетьманату й скласти чітку синтезу, яка в оціночному та, навіть, подієвому плані більше відповідала стану його пам'яті на момент написання спогадів, ніж реальній картині хоч і недалекого, але все ж минулого».

Назагал це абсолютно правильне окреслення суті проблеми. У спогадах відтворено події так, як вони закоренилися в пам'яті автора. Тому вони не завжди відповідають і навіть корелюються з реальним минулим. Утім, це притаманно буквально всім творам цього жанру. Навколо ж мемуарів гетьмана ситуація є ще складнішою.

По-перше, опубліковані наприкінці ХХ ст. спогади було написано буквально по гарячих слідах гетьманства (січень – травень 1919 р.), тобто часу для *«спокійного перегляду»* минулого в нього не було, і говорити про певну віддаленість від подій – не виходить. Навпаки, сторінки, написані гетьманом, сповнені дуже свіжими тогочасними почуттями, рефлексіями, враженнями. Однозначно відчувається, що автор досі весь занурений у добу власного правління. Він не здатний говорити про нещодавні минулі події хоч якось спокійно, більш-менш відсторонено.

По-друге, обов'язково треба брати до уваги орієнтацію наявного тексту мемуарів на дуже конкретну цільову аудиторію. Свого часу я вже наголошував, що *«Спогади»* гетьмана, опубліковані лише на початку 1990-х років спочатку в Росії (частково) та Україні (повністю), писалися у 1919 році *ad hoc*, під замовлення російського видавництва в Берліні та з розрахунку на негайну публікацію. Цим пояснюється російська мова наявного тексту мемуарів, і навіть розстановка певних наголосів. Адже на деяких проблемах, для російського читача дразливих (чи потенційно дразливих в уявленні Павла Скоропадського), автор свідомо не наголошував, або ж висвітлював їх побіжно¹.

¹ Див.: Папакін Г. *Habent sua fata libelli* / Г. Папакін // Скоропадський П. П. *Спогади: кінець 1917 – грудень 1918* / Упорядник І. Гирич. – К.: Наш формат, 2016. – С. 364–376.

Очевидно, що заснування окремої Академії наук для України належало до кола таких питань. Російські шовіністи абсолютно справедливо розглядали Українську академію як питому ознаку її незалежності і, отже, «українського сепаратизма». Наприклад, В. Вернадського активно відмовляв від керівництва академічним процесом його однопартієць П. Мілюков. У щоденнику академіка було зафіксовано плани лідера партії кадетів щодо майбутнього державного устрою Росії: «Укр[аїне] он хочет дать *mini*тит и с этой точки зрения возражает моему проекту Акад[емии] н[аук]»¹. Можна також процитувати фрагмент з листа В. Вернадському одного з його вчених колег з Криму:

*«Учреждение Украинской Академии тоже укладывается в моей голове – не скрою, с большим трудом. При нашей бедности научными силами и полном финансовом крахе государства содержать две академии Россия не может; следовательно, не будет единой России»*².

Тому гетьман, можливо, навмисно акцентував увагу на ролі авторитетного петроградського академіка в цьому процесі. Свою ж, навпаки, міг применшити, тому назагал звести до мінімуму згадки про Українську академію.

Крім того, не в усіх аспектах мемуари гетьмана заслуговують на беззастережну довіру. Буквально кожен рядок їх потребує верифікації за наявними архівними документами, порівняння зі спогадами інших осіб, і лише після того можна говорити про достовірність фактів або рефлексій, що відбилися в них. У ситуації навколо створення УАН, на жаль, таких достеменних свідчень явно бракує.

Слушність таких припущень, необхідність критичного ставлення до наявного тексту мемуарів гетьмана, завершених у травні 1919 р., доводить інший фрагмент спогадів, опублікований 1936 р. в альманасі, що видавався І. Огієнком у Львові.

¹ Вернадский В. И. *Дневники. 1917–1921*. – Кн. 1. – С. 105.

² Лист Д. Д. Арцибашева В. І. Вернадському від жовтня 1918 р. Опубл.: Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. – Кн. 1. – К., 2011. – С. 86.

Цей уривок спеціально був присвячений здобуткам Української Держави і особисто Павла Скоропадського на ниві української культури. Гетьман писав:

«Я читав десь – не пригадую вже, де саме – що честь заснування Української академії наук та двох українських університетів не може належати Гетьманщині 1918 р., бо ініціати́ва цього і деякі підготовні в цім напрямі праці належать Центральній раді. Такі твердження не витримують критики: мало ще того, що така думка була – треба було її реалізувати. „L'enfer est pare de bonnes intentions” [гарними намірами шлях до пекла вимощено. – Г. П.]»

І Академія наук, і два університети (Київський і Кам'янецький), і багато-багато інших вищих, середніх і нижчих шкіл і найрізніших освітніх культурних інституцій, також і інституцій для розвитку різних мистецтв – це наслідки відданості українській культурі багатьох українських діячів, на чолі яких стояли такі люди, як Василенко, Стебницький, Науменко, П. Я. Дорошенко, І. Огієнко. Ці люди блискуче проводили в життя ті загальні директиви, що я спільно з ними опрацьовував. Такі директиви легко було давати, та в хаотичних умовах 18-го року в Україні – дуже трудно було їх здійснювати, однак ці люди зуміли це зробити»¹.

Підкреслимо тут ключову для нашої теми фразу: «загальні директиви, що я спільно з ними опрацьовував». У такий спосіб гетьман уже наголошував на власній ролі у формуванні визначальних завдань культурного й освітнього будівництва, зокрема, у створенні УАН. Отже, і М. Василенка, і його спадкоємці на посаді міністра народної освіти та мистецтв П. Стебницького та В. Науменка на сторінках цих мемуарів було названо блискучими й ефективними виконавцями гетьманських директив, нехай і опрацьованих за свої участі. Навпаки, ім'я В. Вернадського у цьому уривку спогадів не згадано взагалі. Це вже інший погляд

¹ Скоропадський П. *Українська культурна праця за Гетьманщини 1918 р. Сторінка спогадів.* // Наша культура. – Львів, 1936. – Кн. 4 (13). – С. 244.

на свою роль у подіях, вочевидь, відмінний від лише *«горячого сочувствия»* керівника Української Держави зусиллям Василенка і Вернадського.

З наведених вище цитат зі спогадів гетьмана, мемуарів інших діючих осіб та свідків процесу створення Академії усе-таки можна зробити кілька висновків щодо поглядів Павла Скоропадського на Українську академію наук. По-перше, він уважав її необхідним атрибутом незалежної держави, і *«гаряче співчував»* її творцям. По-друге, Академія була для нього вагомим компонентом розвитку української культури і науки, тому превалювати в ній мали українознавчі студії, в першу чергу мовознавство. Завданням останнього мало бути всебічний розвиток української мови, піднесення її ролі і значення як мови національного, державного, наукового спілкування. Нарешті, гетьман відчував свою відповідальність за розбудову згаданої ділянки державотворення, і всіляко підтримував основних діячів *«академічної революції»* М. Василенка та В. Вернадського.

3.5.2. Концепт

Для визначення ролі гетьмана Павла Скоропадського у створенні Української академії наук передусім потрібно окреслити коло тих проблем, що належали до його компетенції як глави держави. На мою думку, саме цим визначається реальний його внесок у створення Академії. Проте це питання не просте. Скажімо, у спогадах, епістолярії, щоденниках батьків-засновників УАН назагал виділялося, окрім підписання державних актів, лишень чотири пункти, особисту причетність гетьмана до розв'язання яких вони визнавали. Це було *«гаряче співчуття»* до ідеї, виділення коштів, надання приміщень і обладнання, допомога з приїздом майбутніх українських академіків з Москви та Петрограда.

Очевидно, що такий перелік не є вичерпним. На мою думку, з урахуванням системи владної комунікації, що склалася в Українській Державі, проблеми, що їх мав розв'язати Павло Скоропадський задля заснування УАН, були такими:

1. Схвалення принципового рішення щодо необхідності створення Академії, окреслення загального напрямку її діяльності, формулювання разом з батьками-засновниками основних завдань «академічної революції».

2. Визначення кола осіб, яких потрібно було залучити до процесу оформлення Української академії наук, та здійснення їхнього офіційного призначення.

3. Визначення кандидатури Голови-президента Академії.

4. Втручання в різний спосіб і на різних етапах у процес вироблення загальної концепції діяльності Академії, опрацювання науково-організаційних підвалин її створення.

5. Прийняття остаточного рішення щодо затвердження концепції та окреслення основних засад діяльності Української академії наук.

6. Визначення складу дійсних членів Академії та відповідне затвердження їх на урядовому рівні; допомога в організації їхнього переїзду до України.

7. Сприяння вирішенню організаційно-технічних питань початкового фінансування діяльності Академії, розміщення академічних установ, забезпечення їх устаткуванням та обладнанням; супровід проходження відповідних законів і постанов через Раду міністрів УД.

8. Остаточне ухвалення державного акта про заснування Української академії наук, затвердження штатів і, отже, академічної мережі, надання їй потрібних коштів, прийняття низки інших актів, зокрема щодо затвердження Голови-президента УАН, Неодмінного секретаря, голів секцій та першого складу академіків.

Очевидно, що всі названі проблеми в конкретно-історичних умовах існування Української Держави можливо було вирішити

лише за особистого сприяння гетьмана. М. Василенко, навіть посідаючи крісло міністра народної освіти, не мав такої компетенції, реального обсягу влади або ж можливостей для розв'язання засадничих і поточних проблем, що постійно виникали. Тим більше не міг отримати таких державних важелів В. Вернадський, який в Українській Державі не займав жодної офіційної посади, окрім голови Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук і аналогічної університетської комісії. Він навіть не бажав переходити в підданство УД. За власним наполяганням Вернадський мав статус запрошеного іноземного експерта.

Тому варто додати до перелічених вище загальних питань, розв'язання яких належало винятково до компетенції гетьмана, найголовніше – наявність політичної волі, щире прагнення до створення Української академії наук, бажання мати Академію як важливий атрибут національної державності, необхідну умову подальшого розвитку держави.

Припустимо на хвилину ситуацію, коли Павло Скоропадський заявив Василенкові або Вернадському, що в нього є нагальніші проблеми, ніж турбота про Академію наук. Наприклад, вони почули б від нього слова, сказані представнику археологічної науки стосовно заснування Археологічного інституту:

«П[ан] Гетьман, як і слід було сподіватись, до цієї наукової справи поставився дуже прихильно. Між іншим, просив лише почекати трохи і не ставити цієї справи на першу чергу, вважаючи на те, що в державному кораблеві України є багато дірок, які вимагають негайно взяти всіх заходів, щоб не дати кораблеві сісти на дно. Але ж в найближчій будучині уряд матиме спроможу вдовільнити бажання широких кіл української людності і створити державний український археологічний інститут»¹.

Або ж гетьман дійшов би висновку, що варто спрямувати основні кошти з державного бюджету на підготовку до війни

¹ Відродження. – 31.05.1918.

з Радянською Росією, а не на Академію. Якби гетьман у листопаді 1918 р. вирішив, що збереження влади для нього важливіше за заснування УАН, і полишив би увагу до цієї справи. Результат був би передбачуваним: національна Академія наук у 1918 р. не постала б. І загалом невідомо, чи здійснилася б «академічна революція» в рамках Української революції 1917–1921 років.

Окреслене коло питань, що вирішувалися гетьманом, остаточно доводить, що Павло Скоропадський не був таким главою держави, роль якого в «академічній революції» зводилася тільки до простого скріплення власним підписом підготовлених іншими відповідних паперів.

Варто нагадати про стиль роботи з людьми і документами, притаманний Павлу Скоропадському. Він приймав міністрів за графіком не рідше одного разу на тиждень. Проте для міністра народної освіти був виняток. Той мав ділові аудієнції значно частіше. Робота гетьмана з міністрами була надзвичайно вдумливою, відбирала багато часу. Другий за ліком начальник штабу гетьмана генерал Б. Стеллецкий писав у своїх мемуарах:

«...Скоропадскому приходилось давать личный импульс и направлять деятельность своего правительства, да, кроме того, вникать в каждую мелочь представляемых на его утверждение бумаг. Бывали дни, когда у Скоропадского за день накапливалось такое количество бумаг, что для переноски их в штаб гетмана требовалось два человека»¹.

Проте не варто думати, що Павло Скоропадський тонув у цьому морі паперів, розгублювався, втрачав орієнтири. Навпаки, гетьману була притаманна швидка орієнтація, здатність одразу схопити суть будь-якої справи. Як свідчив міністр внутрішніх справ другого уряду УД В. Рейнбот:

¹ Стеллецкий Б. Гетман Павло Скоропадский. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г. От Грушевского до Петлюри. Рукопис. Белград, 1923 // ЦДАВО, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк. 27.

«Надо отдать справедливость гетману: он обладал и немалым государственным кругозором, и при природном уме достаточным образованием; он умел быстро усваивать центральное существо в докладах, умел задать серьезные вопросы, и прийти к нему с обстоятельно изученным делом, полагаясь на объяснительную записку директора департамента, было рискованно. Если доклад был сложен, то гетман оставлял его у себя и через день-два или давал точную резолюцию, или ставил докладчику очень обстоятельные требования о дополнительных сведениях и разъяснениях»¹.

Аналогічна ситуація була і в академічній сфері. Гетьман був насправді хоча не ініціатором, проте реальним двигуном, натхненником «академічної революції». Своїм позитивним ставленням до процесу створення національного академічного центру він підштовхував його, надавав батькам-засновникам Академії постійну ділову і моральну підтримку. Саме це дає право говорити, що Павло Скоропадський є фактичним фундатором УАН. Під цим мається на увазі його визначальна роль у сприянні «академічній революції», її фінансова й організаційна підтримка, нарешті – наявна воля до заснування національної Академії наук, що б там не сталося.

¹ Рейнбот В. *Четыре месяца в кресле министра гетманского правительства. Записки бывшего министра*. Рукопис. [1923] // ГАРФ, ф. 5851, оп. 1, д. 443, л. 54.

3.6. Гетьман: «гаряче співчуття»

Перша проблема позначена як роль гетьмана у формулюванні питання про доцільність і необхідність створення Української академії наук. Поза сумнівом, ініціатива з порушення цього питання за Української Держави належить М. Василенкові. Особисто для нього це була вже друга спроба розпочати практичну реалізацію відповідної ідеї, зважаючи на петроградський досвід осені 1917 р. У спогадах 1943 р. про становлення УАН В. Вернадський беззастережно віддавав Василенкові пальму першості з формулювання цього питання: *«В нього першого з'явилась думка про створення Української Академії»*¹. Аналогічну думку в своїх мемуарах висловив і колега Василенка за першим урядом УД В. Зіньковський:

*«Возникновение Украинской академии – первого дела, созданного Василенко при участии В. И. Вернадского, является крупным и незабываемым вкладом в историю украинской культуры. Вернадскому удалось собрать крупных русских ученых – украинцев по происхождению, которые пошли работать в новую Академию. Проф. Ф. В. Тарановский, акад. Липский (ботаник) [насправді академік з 1919 р. – Г. П.], акад. Крымский (тюрковед), сам В. И. Вернадский, несколько ддi minores [молодші боги. – Г. П.] – вошли в первый состав Академии, обеспечив сразу же научную серьезность и высоту в ней»*².

¹ Вернадський В. *Перший рік Української академії наук* // Вернадський В. І. *Вибрані праці*. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 285.

² Зеньковський В. *Пять месяцев у власти (15/V – 19/X 1918 г.)* // ГАРФ, ф. 5881, оп. 2, д. 354, л. 78.

Отримавши владні повноваження міністра, М. Василенко повною мірою використав авторитет і прихильність очільника Української Держави для другої, вже вдалої спроби створення Української академії. Маємо підкреслити, що Василенко вкинув зерно в добре підготовлений ґрунт. З усього попереднього життєвого досвіду Павло Скоропадський був свідомим того, що належна організація наукового процесу є надзвичайно важливою для державної розбудови. Академія наук у його уявленні була таким самим необхідним компонентом державотворення, як армія, державна і дипломатична служби, фінансова система, заклади національної культури і мистецтва тощо. Звернемо увагу також на зафіксоване у щоденнику В. Вернадського чітке протиставлення поглядів колишнього російського імператора та українського гетьмана на загальне значення науки¹. Адже Скоропадський, хоча і був, на думку Вернадського, «неосведомленным» (очевидно, що гетьман засадниче не міг бути навіть побіжно обізнаним з принципами організації наукового життя), наукою не нехтував. З молодих років він виявляв до представників науки справжню повагу, відчував значення для державного будівництва належної її організації, що втілювалася в заснуванні Академії наук. Велику повагу і довіру гетьман мав до осіб, залучених ним до цієї справи – М. Василенка, П. Дорошенка, В. Модзалевського.

Павло Скоропадський не став безпосереднім ініціатором процесу створення УАН. Така честь, безумовно, належить М. Василенкові. На карб гетьмана варто записати гарячу підтримку пропозиції М. Василенка. Оскільки В. Вернадський як представник російської академічної еліти вже був причетним до поставленої проблеми, логічним стало звернення міністра саме до нього одразу ж після свого офіційного призначення з проханням активно залучитися до справи. Гетьман, незважаючи на переважання поточними справами, знайшов час для особистої зустрічі з визначеним як ключова постать з опрацювання

¹ Вернадский В. И. *Дневники. 1917–1921.* – Кн. 1. – С. 96.

концепції створення Академії наук видатним ученим, обговорив з ним першочергові завдання. Очевидно, що петроградський академік наголошував, насамперед, на фінансовій підтримці своїх планів з організаційної розбудови академічної науки в Україні. Судячи із записів у щоденнику, Вернадський указував на недостатність попередніх фінансових розрахунків для заснування УАН: *«Широкий законопроект – малые траты на первый год. Я ему [гетьману. – Г. П.] доказывал, что и малые – будут относительно малыми»*¹.

Скоріш за все, Павло Скоропадський пристав на таку думку поважного експерта, адже про цю розмову потім відгукувався схвально. Очільник Української Держави усвідомлював, що розбудова національного центру академічної науки практично з нуля потребувала надзвичайної фінансової підтримки з боку держави. Він повністю погодився виділити потрібні для цього кошти з державного бюджету, не зважаючи на важкий стан українських фінансів після більшовицької навали та господарювання Ради народних міністрів УНР. Про це доповідав на установчому засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук Вернадський. Промовистим є той факт, що саме щодо фінансування процесу академічного інституціонування з боку очільника держави ніхто не сумнівався. За свідченням щоденника петроградського академіка, М. Василенко вже 6 травня твердо обіцяв, що *«деньги на это будут»*, а М. Грушевський намагався відмовити Вернадського від участі в *«таком правительстве»* та *«пользования такими деньгами»*. Тобто і він був певним у наданні гетьманом коштів на заснування та діяльність Академії.

Друга (але основна) проблема, яку обговорювали під час зустрічі гетьман і академік, полягала у визначенні основного завдання діяльності майбутньої української Академії. Павло Скоропадський, виходячи з власного життєвого досвіду й уподобань, говорив про зосередження на українознавчих, насам-

¹ Вернадский В. И. Дневники. 1917–1921. – Кн. 1. – С. 96.

перед мовознавчих проблемах. Вернадський, не заперечуючи по суті, адже і його думка була такою самою, підкреслював також необхідність термінового дослідження продуктивних сил, економіко-статистичного описання України.

З наявних на сьогодні відомостей можна зробити висновок, що Павло Скоропадський був переконаним у необхідності створення Української академії наук. Не так важливо, хто першим звернув на це увагу гетьмана – достеменно невідома нам делегація українських діячів чи М. Василенко. Хоч би там як, очільник Української Держави був свідомий необхідності заснування задля нормального функціонування і належного розвитку нової держави, поруч з багатьма іншими інституціями, українських університетів, гімназій, театрів. Вінцем такої культурної й інтелектуальної розбудови України мала стати Академія наук. Маючи певні знайомства та зв'язки в середовищі науковців-гуманітаріїв, гетьман уважав за потрібне організацію такого національного наукового центру, серед завдань якого насамперед було б розв'язання мовознавчих проблем.

Однозначно можна стверджувати, що така Академія наук для гетьмана не була однією в черзі державних перлин. Окрім функції важливого атрибуту державності, Скоропадський убачав в Академії також суттєвий державоформувальний потенціал. Досить згадати, що, підбиваючи піврічний підсумок діяльності своєї та уряду УД в грамоті від 2 листопада 1918 р., він стверджував таке:

«В області внутрішнього життя краю наше правительство видало ряд законів, котрі кладуть міцну основу для майбутньої державності України. Було видано закони про громадянство, про встановлення державного сенату, про заведення двох українських університетів, вироблено законопроект про встановлення Української академії наук і мистецтв; видано було закони, що кладуть міцну основу створенню своєї армії й флота, поліпшено становище всіх працівників судового відомства, народних учителів і духовенства; видано закони

про порядок виборів в земські і міські установи, заведено державний земельний банк і за цей час видано більше 400 інших законодавчих актів, метою яких являлось упорядкування політичного і культурного добробуту краю, що являється головною запорукою тривалості самої держави»¹.

Отже, для Павла Скоропадського заснування УАН за своїм державотворчим значенням було в одному ряду із запровадженням громадянства і, можливо, навіть вище, ніж створення армії та флоту, покращення матеріального становища суддів, учителів та ін. А це зовсім не характерний для професійного військового, генерала, тим більш кавалерійського, погляд.

Він погоджувався з батьками-засновниками в тому, що перш за все Академія мала вирішувати нагальні проблеми розбудови політичного, економічного, соціального та культурного життя України. До них належали організація дослідження виробничого потенціалу держави, розміщення і складу населення, його звичаїв, традицій, історичної спадщини. Безперечно, поважне місце в цьому, на переконання гетьмана, посіло опрацювання наукової термінології, розвиток української мови, національної культури тощо.

І ще одне суто філологічне спостереження. Фраза про «*гаряче співчуття*» ідеям М. Василенка і В. Вернадського щодо створення УАН з боку гетьмана повторюється дослівно і послідовно:

1) у виступі В. Вернадського на першому засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН 9 липня 1918 р.: *«гетман в разговоре с ним высказал самое горячее сочувствие идее создания Академии»;*

2) у спогадах самого гетьмана, завершених у травні 1919 р.: *«Я горячо сочувствовал этому начинанию».*

Це не може бути випадковим збігом формулювань. Обидва учасника розмови майже дослівно повторили одну і ту ж само фразу. Це засвідчує її повну автентичність. Припускаю, що саме

¹ Грамота Гетьмана всієї України та військ козацьких до народу Українського // Державний вісник. – 02.11.1918.

такими словами була висловлена щира реакція Павла Скоропадського на розмови про необхідність створення національної Академії наук. І саме ці слова, що закарбувалися в пам'яті самого гетьмана та пригадалися В. Вернадському, справді пролунали з вуст Павла Скоропадського під час першої зустрічі з одним із батьків-засновників УАН.

3.7. Розробники і виконавці «загальних директив»

Наступна проблема, що визначає роль гетьмана у створенні Академії наук, окреслена як визначення кола осіб, які могли виконати таке державне завдання. З числа своїх давніх знайомих гетьман сподівався на М. Василенка як на людину, якій належало вирішити проблему з формального боку (як профільному міністру) і по суті, як досвідченому і підготовленому до такого завдання фахівцю. Той запропонував як експерта світового рівня і водночас ключового виконавця В. Вернадського. З ним Павло Скоропадський досі не був знайомим. Але перша зустріч, проведена на прохання гетьмана, за свідченням М. Василенка, справила на керівника Української Держави приємне враження. Петроградський академік у статусі запрошеного експерта очолив Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук, створену при Міністерстві народної освіти. Секретарем згаданої комісії було призначено В. Модзалевського, який наприкінці 1917 р. переїхав з Чернігова до Києва і керував архівно-бібліотечним відділом Міністерства народної освіти УНР та УД. Зайвим буде підкреслювати ступінь знайомства з ним очільника держави, адже їх об'єднувала майже десятирічна спільна праця над архівно-археографічним проектом «Архів Скоропадських». Майбутній гетьман був тоді замовником, а Модзалевський – головним виконавцем згаданого проекту. Якщо не можна говорити про їхню дружбу, то довірчі ділові стосунки були очевидними.

На добір членів Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук Павло Скоропадський уже

не мав вирішального впливу, віддавши цю проблему повністю на розсуд М. Василенка та В. Вернадського. Поставивши на ключові посади в групі, що провадили «академічну революцію», осіб з добре відомими йому діловими і науковими здібностями, надавши їм широкі повноваження, уникаючи дріб'язкової опіки, гетьман проявив якості державного менеджера вищої кваліфікації. Цього виявилось достатнім для успішного розв'язання поставленого ним завдання.

Ролі між батьками-засновниками УАН було розподілено в такий спосіб. Міністр виступав ініціатором питання про створення Академії. Надалі він взяв на себе завдання усіляко проштовхувати цю справу перед гетьманом та через уряд. Фактично Василенко став тією посадовою особою, яка репрезентувала проведення «академічної революції» на урядовому рівні. А головне – М. Василенко знайшов той адміністративний шлях, яким реально вдалося підготувати весь процес заснування Академії – від вироблення загальної концепції до підготовки законопроекту, визначення кількості дослідних інститутів, допоміжної мережі установ, опрацювання штатів, кошторисів тощо. Це була створена за його ініціативою Комісія для вироблення законопроекту про заснування УАН, діяльність якої виявилася дуже плідною.

Але надалі міністр фактично не втручався у формулювання засадничих питань, покладаючись повністю на В. Вернадського. М. Василенко навіть дуже рідко брав участь у роботі Комісії для вироблення законопроекту про створення УАН. У разі потреби там бували його заступники, навіть керівник Головного управління мистецтва та національної культури П. Дорошенко. Проте Комісія в багатьох випадках збиралася в його службовому кабінеті, і це виглядало досить символічно. До речі, і кабінет В. Вернадського також був у будинку міністерства. З принципів академічних питань відома позиція міністра стосовно перебрання ініціативи із заснування УАН на міністерство, недоцільності входження УНТ до складу Академії як цілісної наукової інституції.

Таке ставлення до Українського наукового товариства, серед членів якого перебував і сам міністр, не знаходила розуміння в керівників Товариства. Вже 9 червня (наступного дня після зустрічі Грушевського і Вернадського) було зібрано Раду УНТ. Головував на засіданні О. Левицький, а серед присутніх був Д. Дорошенко, міністр закордонних справ УД. Саме племіннику свого близького приятеля Павло Скоропадський доручав з'ясувати делікатні питання у стосунках з українськими національними колами. Можна припустити, що і цього разу Д. Дорошенко був неофіційним відпоручником гетьмана в контактах з УНТ.

Рада Товариства постановила поінформувати міністра народної освіти про

«дотеперішню працю наукового товариства, що наукове товариство само мало на думці перетворитися в Українську академію наук і приступити до витворення статуту її».

З конкретних пропозицій Рада просила для своїх представників половину місць у Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, наполягала на обов'язковості української мови для академічних видань¹.

Упродовж червня відбулося кілька зустрічей О. Левицького, уповноваженого від УНТ, з М. Василенком та В. Вернадським. У відповідь на всі закиди українських науковців щодо причин ігнорування зусиль Товариства в «академічній революції» міністр відповідав, як зазначено у протоколі зборів УНТ від 23 червня, що створення Академії *«справа державна і переходить до Міністерства освіти»*. До вироблення законопроекту залучатимуться представники Товариства (двоє або четверо, якщо йтиметься про представництво всіх секцій). Звісно, що така відповідь не задовольнила науковців. Вони й далі наполягали на тому, *«що як стара українська наукова установа воно повинно взяти якнайширшу і якнайближчу участь в організації»*

¹ Врублевський В. Українська академія наук і Українське наукове товариство. – С. 469.

Академії наук»¹. Проте міністр свою думку не змінив. De facto серед 14 членів Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН восьмеро (сам В. Вернадський, М. Кащенко, Б. Кістяківський, А. Кримський, Г. Павлуцький, С. Тимошенко, М. Туган-Барановський, П. Тутковський), а якщо рахувати секретаря Комісії В. Модзалевського – дев'ятеро були офіційними членами УНТ.

Основний тягар опрацювання засад концепції створення і діяльності УАН від початку ліг на В. Вернадського. Цей 55-річний енергійний, винятково талановитий науковець, мислитель універсального профілю (і це дуже важливо, адже він не був лише природознавцем, як висловився щодо нього С. Єфремов), широко відомий у світі та в Росії вчений був повністю готовим до виконання такого завдання. Вже в першому листі – відповіді М. Василенку на запрошення до роботи над заснуванням Академії Вернадський виклав своє попереднє бачення Академії як, насамперед, системи наукових установ, а не клубу вчених-інтелектуалів:

«Академия не просто общество, не имеющее своих институтов (подобно устарелой по организации Парижской, которая, впрочем, тоже начинает меняться), но Академия наук есть собрание государственных ученых учреждений: библиотека, архив, геологическая или, если возможно, географическая карта, национальные музеи, институты для опытных и гуманитарных наук должны быть обставлены достаточными средствами»².

Такими були найперші думки В. Вернадського, поки що оформлені дуже загально, без жодної національної чи навіть територіальної прив'язки.

Водночас варто підкреслити, що в своїх реформаторських проектах він активно використовував спостереження над істо-

¹ Врублевський В. Українська академія наук і Українське наукове товариство. – С. 471.

² Лист В. Вернадського М. Василенку від 18.05.1918. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. Док. і м-ли. – С. 22.

ричною традицією Російської імперії, результати участі в міжнародних конференціях з обговорення проблеми організації діяльності, налагодження співпраці академій наук різних держав. Не буде перебільшенням констатувати, що над академіком постійно тяжів досвід реформування РАН 1917 року. На той момент він докладно вивчив історичний шлях Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук і мистецтв упродовж XVIII–XIX ст., опублікував два томи нарисів її історії, а також декілька розвідок про відомих російських академіків. У передмові до радянської публікації цих творів В. Вернадського упорядники слушно підкреслили його глибоке занурення в російську академічну парадигму:

«Выступая с проектами и предложениями о перестройке Академии наук или с планами создания новых научных учреждений, в том числе новых академий в Сибири, на Кавказе и на Украине, он неизменно исходил из организационного опыта самой Академии и соотносил свои проекты со свойственной ей исторической традицией, которая, по его наблюдениям, во многом определяла общие принципы организации науки в России. Не случайно поэтому в центре внимания Вернадского-историка оказались ее традиции и "принципы научной исследовательской работы". Обращение к прошлому Академии было для него, помимо всего прочего, одним из средств выявить и осмыслить закономерности и тенденции ее развития»¹.

Разом з тим варто підкреслити, що для Вернадського завоювання та актуалізація історичного досвіду діяльності Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук фактично стали засобом вироблення нової концепції її діяльності. У лютому 1917 р. він сформулював певну програму модернізації, що була на той час російської академічної системи організації науки з урахуванням безпосередніх потреб держави за сучасної епохи.

¹ Предисловие // Вернадский В. И. Труды по истории науки в России. М.: Наука, 1988. – С. 8.

Вернадський аргументовано наголошував, що сучасна доба привнесла *«переоценку значения науки как элемента государственной жизни, как объекта государственной политики»*. Отже, держава має взяти на себе організацію наукової діяльності:

«Едва ли кто может сомневаться, что возможные достижения научной деятельности и научного творчества человечества превышают в несравнимой степени то, что сейчас достигнуто, если только организация научной работы выйдет из рамок личного, частного дела и станет объектом могущественных организаций человечества, делом государственным».

Проте академік слушно застерігав від зведення проблеми до вузького утилітаризму:

«задачей государственной поддержки должна являться не прикладная научная техника, но свободное научное творчество, проникновение человечества в новые области неизвестного».

Серед нагальних наукових завдань Вернадський бачив, насамперед, термінове, глибоке і повне дослідження *«естественных производительных сил нашей страны»*, тобто її природних сил і виробничого потенціалу¹. Дещо раніше академік обстоював розвиток *«специальных исследовательских институтов прикладного, теоретического или смешанного характера»*, слушно наголошуючи на тому, що університетські дослідницькі центри *«уже не в состоянии удовлетворить разросшихся задач научного исследования»*. Тільки план створення мережі спеціальних дослідницьких інститутів може стати *«более могучим путем организованности этих усилий в нечто стройное, целое и единое»*².

¹ Вернадский В. И. *Задачи науки в связи с государственной политикой России* // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 8: Праці з історії, філософії та організації науки. – К.: Фенікс, 2012. – С. 515–523.

² Вернадский В. И. *О государственной сети исследовательских институтов* // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 8: Праці з історії, філософії та організації науки. – К.: Фенікс, 2012. – С. 508.

Отже, В. Вернадський ще з 1917 р. був орієнтований на суттєву перебудову російської Академії. Проте здійснити це на російських теренах йому тоді не вдалося внаслідок багатьох чинників. Можна вважати, що на момент його залучення до заснування Української академії наук Вернадський уже мав готовий план створення тут значно модернізованого і покращеного варіанта РАН. Він бачив нову академію як сукупність розміщених переважно в Києві науково-дослідних установ та допоміжних інституцій, потрібних для здійснення ними науково-дослідної діяльності, що перебувають на повному державному забезпеченні. До роботи планувалося запросити провідних українських науковців, а також вчених з Петрограда та Москви, окрім тих, які вже були в Україні.

Проблема участі вже наявних українських наукових спільнот (НТШ та УНТ) у процесі створення Української академії наук виявилася досить складною і дразливою. В. Вернадський виходив з тієї засадничої думки, що справжня наука єдина і всесвітня, її не можна розділяти за національною ознакою. Ще напередодні Першої світової війни він писав:

«Можно говорить о научной работе в русском обществе, научной мысли в русском обществе или русского общества, но нельзя говорить о русской науке. Такой науки нет. Наука одна для всего человечества»¹.

Проте наукова творчість була для Вернадського невід'ємною частиною національної культури.

Як людина, без перебільшення, планетарного мислення, дуже широких поглядів, толерантна, досвідчена, зацікавлена в розбудові повноцінного академічного центру, він не збирався ігнорувати українські наукові центри, що були на той час. На заваді не стояла навіть не дуже висока оцінка їхніх досягнень, що відбилася в щоденнику Вернадського. Він відзначав і нещи-

¹ Вернадский В. И. *Очерки по истории естествознания в России в XVIII ст.* // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 8: Праці з історії, філософії та організації науки. – К.: «Фенікс», 2012. – С. 219.

ре, на його думку, ставлення українських науковців до Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН (*«украинцы ведут все время мелкую фальшивую игру»*¹). Водночас петроградський академік був схильним залучити до створюваної нової наукової спільноти членів НТШ у Львові та УНТ у Києві виключно на індивідуальній основі. Про можливість входження до складу Академії самих цих інституцій з вагомими науковими традиціями навіть не йшлося.

Намагання голови Комісії для вироблення законопроекту про створення УАН сконтактувати з НТШ та УНТ часом видавалися досить дивними, якщо не сказати кумедними. Так, зустріч з самим М. Грушевським, діючим головою УНТ, відбулася за свідченням щоденника академіка, 8 червня (раніше, ніж аудієнція у гетьмана, бо той прийняв В. Вернадського лише наступного дня) за посередництва О. Грушевського, брата відомого науковця і також члена правління УНТ. Візит петроградського академіка відбувався з дотриманням усіх правил конспірації. Адже колишній голова УЦР чомусь уважав, що його життю загрожувала небезпека, робив вигляд, що перебуває на нелегальному становищі. Але чекав він на Вернадського у власному обійсті – флігелі, що залишився від великого будинку вченого на вул. Паньківській після обстрілу Києва муравйовцями у січні 1918 р. Відмова М. Грушевського від участі в роботі Комісії також була офіційно аргументована нібито неможливістю знайти адресат (*«его не найдут»*), котрий, нагадаю, «переховувався» в себе ж удома.

Втім, офіційно уповноважені представники УНТ (професори Г. Павлуцький, Є. Тимченко, П. Тутковський) ввійшли до складу Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук і активно працювали в ній. Цими прізвищами участь УНТ у роботі Комісії не обмежилася. Представниками київського Товариства були також інші її члени: професори Б. Кістяківський, А. Кримський, С. Тимошенко. Одним з офіційних фундаторів Товариства свого часу був секретар Комісії

¹ Вернадский В. И. *Дневники. 1917–1921.* – Кн. 1. – С. 108.

В. Модзалевський. Як останній штрих, варто додати, що дев'ятеро з 12 перших академіків УАН, серед них сам Вернадський, були членами чи навіть фундаторами УНТ (М. Кашенко, А. Кримський, О. Левицький, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, С. Тимошенко, М. Туган-Барановський, П. Тутковський). Це дозволяє стверджувати, що провідні українські вчені, активні учасники наукового життя, об'єднані на початку століття в УНТ, навіть у супереч позиції свого голови склали переважну частину дійсних членів нової УАН. Таких науковців не зупинила причетність Павла Скоропадського до заснування УАН або затвердження іншої, ніж у Грушевського, концепції її створення. Для них головним у подальшій розбудові національного наукового процесу ставала не постать очільника держави або керівника Академії, а інституційний розвиток самого наукового процесу, досягнення кінцевого результату – виникнення національної Академії наук.

Із залученням НТШ до «академічної революції» були свої проблеми. Ситуація, якщо уважно прочитати щоденник академіка, в його висвітленні виглядала так:

«Удивительно, что никто здесь не знает и не может мне дать сведения о Львовск[ом] наук[овом] тов[аристве]. Только через Дорошенко (м[инистр] и[н]остранных д[ел]), недавно бывшего во Львове, Модзалевскому удалось получить кое-какие известия»¹.

Важко повірити, як справедливо підкреслив І. Гирич, що в Києві справді ніхто не міг надати відомостей щодо діяльності НТШ² чи навіть його адреси. Адже і М. Василенко, і В. Модзалевський, багато інших членів Комісії для вироблення законопроектів про заснування Української академії наук тісно співпрацювали з львівськими науковцями впродовж багатьох років. Та і Вернадський, за власним зізнанням, також був членом Львівського наукового товариства принаймні з 1903 р.

¹ Вернадский В. И. *Дневники. 1917–1921.* – Кн. 1. – С. 93.

² Гирич І. *Між російським та українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917–1921 років)* // *Mapra mundi.* – Л., 1996. – С. 751.

Відомо, що в червні 1918 р. до Львова було направлено спеціального листа Міністерства народної освіти, зміст якого було також оприлюднено в пресі:

«Народним міністерством освіти вислано до Наукового товариства ім. Шевченка у Львові листа такого змісту:

При народньому міністерстві освіти засновується комісія по виробленню законопроекту про утворення Української академії наук у Києві і при ній Національної бібліотеки, національного музею і інших міцних наукових інститутів.

Головою цієї комісії запрошено академіка В. І. Вернадського, який згодився взяти на себе цей обов'язок.

Визначаючи участь Наукового товариства в роботі цієї комісії дуже цінною і корисною, маю честь просити хвальний виділ Наукового товариства обрати свого представника для безпосередньої праці в названій комісії.

При цьому висловлюю свою переконаність в тому, що Наукове товариство не відмовиться допомогти в цій справі, позаяк утворення академії наук має величезне національно-культурне і наукове значення і покладе міцні підвалини для дальшого розвитку української культури.

Праця комісії повинна йти якомога хутчіше, має продовжуватися по можливості не більше двох місяців і з осені Українська академія наук вже мусить існувати»¹.

Проте, за деякими відомостями, лист чомусь так і не дійшов до правління НТШ. У вересні 1918 р., вже фактично наприкінці діяльності Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, за ініціативи Д. Багалія ще раз прозвучало питання про залучення НТШ до роботи в Комісії. У протоколі засідання зафіксовано таке:

«Председатель комиссии [В. Вернадський. – Г. П.] в ответ на предложения проф. Д. И. Багалия подробно доложил о мерах, принятых комиссией в Министерстве иностранных дел для своевременного доставления приглашения г. Министра Нау-

¹ Відродження. – 12.06.1918.

ковому товариству, а также о том, что отправленные из Министерства внутренних дел в аналогичных случаях просьбы также не дошли по назначению (напр., проф. Крымскому). Около месяца тому назад в Киеве был член Львовского научкового товариства г. Чайковский, который выяснил, что приглашения г. Министра Товариство не получило, хотя оно и было ему послано. Ввиду этого сообщения, г. Чайковскому была вручена официальная копия первого приглашения Товариству с просьбой доставить его по назначению. Он хотел известить о результатах, но никаких писем от него не получено»¹.

Як би там не було, і наскільки б привід для ігнорування поважного наукового співтовариства в Галичині з тривалою традицією не виглядав непереконливим, НТШ у Львові (на відміну від УНТ) виявилось повністю відстороненим від участі в «академічній революції» 1918 р., яка відбувалася в Києві за часів Гетьманату. Єдиною ознакою поваги до львівських науковців стало включення до числа перших 12 українських академіків С. Смаль-Стоцького – видатного лінгвіста, професора Чернівецького університету, активного члена НТШ, одного з членів-засновників Археографічної комісії Товариства.

У такому дуже обережному ставленні до НТШ можна вбачати побоювання тих самих впливів «німецької» (точніше, західно-європейської) науки на українську, висловлених Вернадським ще на початку «академічної революції»: «...связь всех ученых и научно-учебных учреждений с русской культурой и аналогичной русской организацией, а не немецкой»². Кістяк УНТ все ж склали науковці – уродженці Східної й Центральної України, вихованці російської наукової школи. В очах петроградського академіка вони становили меншу небезпеку для його академічних ідей, ніж галичани – носії австрійської (європейської) наукової традиції.

¹ НБУВ, Інститут архівознавства, ф. 251, оп. 1, спр. 1Б, арк. 68. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 59.

² Вернадский В. И. *Дневники 1917–1921*. – Кн. 1. – С. 98.

* * *

Отже, обидва батьки-засновники УАН виконували свої ролі. М. Василенко став ініціатором академічного процесу, а надалі взяв на себе роль репрезентанта «академічної революції» перед гетьманом і в уряді. В. Вернадський вів практично всю роботу з підготовки відповідних рішень, а також формулювання концепційних засад створення Академії. Водночас він виходив з власного досвіду та ідей з реформування управління наукою, що народилися ще до революції. Гостро постало питання щодо залучення до «академічної революції» НТШ та УНТ. Розв'язував його Вернадський у різний спосіб. Представників УНТ на індивідуальній основі було залучено до роботи Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН. Проте жоден репрезентант НТШ не зміг залучитися до процесу створення Академії, лише до складу перших академіків було введено одного члена Товариства.

3.8. Гетьман і Голова-президент УАН

Проблема добору наукових кадрів для УАН стояла на першому плані в «академічній революції». Основоположним було питання, хто з провідних науковців України очолить Академію.

3.8.1. М. Грушевський

Думки гетьмана щодо першого Голови-президента УАН відомі з його спогадів 1936 р. Павло Скоропадський волів бачити на цій посаді загальноновизнаного лідера української науки, видатного її організатора М. Грушевського. Навіть попри власне небажання мати справу з лівими соціалістами (а Грушевський всіляко демонстрував свій зв'язок з Українською партією соціалістів-революціонерів) гетьман готовий був віддати таку честь відомому вченому. На думку Павла Скоропадського, Українська Держава набагато виграла б, а справа заснування УАН набула б більшого національного і суспільного значення за згоди М. Грушевського її очолити.

Зокрема, у згаданому уривку з мемуарів, опублікованому 1936 року, гетьман писав:

«Перед тим, як відкрити Українську академію наук, ми довго обмірковували, хто мав би бути її головою. Я був такої думки – та й усі зо мною погоджувалися – що це високе й почесне місце належить в Україні тільки Грушевському. Грушевського я завжди високо цинив як найбільшого нашого історика, поважав його за хоробрість, про яку мені доводилося не раз чути, мені ця риса старого професора сильно подобалася,

але я рішуче не вірив, що його погляди в дійсності такі ліві, як ті, що я особисто з уст його чув. Мені здавалося, що це якесь дуже невдале приладжування до тих соціальних теорій, що тоді панували серед нашої інтелігенції. Думалося мені, що коли б він зайняв місце голови Академії, то зміг би принести велику користь українській науці, а рівночасно відійти від усіх своїх марксистських теорій. Тому я прохав прозондувати ґрунт як би він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативна. Мені було неприємно не тому, що він міг був пошкодити своїм політичним напрямом, а тому, що позбавлене змоги зближення з Грушевським хоч би виключно на офіційно-науковому ґрунті, гетьманство в культурному відношенні позбавлялося великої сили. Думаю, що для Грушевського було б краще, коли б він цю пропозицію був прийняв. Та це вже не моя вина, – честь була йому виявлена»¹.

Підтвердження факту «зондажу» гетьманом позиції Грушевського щодо очолення УАН можна також знайти в інших джерелах. Так, у пізнішому листі М. Василенка до В. Вернадського від 25 березня 1921 р. перший наводить слова неодмінного секретаря УАН А. Кримського. Той на одному із зібрань, присвячених приєднанню УНТ до УАН, згадував про свої безрезультатні переговори з М. Грушевським щодо очолення Академії, які він вів 1918 року *«по дорученню гетьмана через Д. І. Дорошенка»*. Водночас Кримський розповів і про особисту зустріч з Грушевським, на якій той нібито сказав, їдко кепкуючи з державного статусу УАН: *«Здається, президент Академії це особа 2 класу, значить носе лосини-штани. Ні, я не хочу брати од гетьмана штанів»*².

Відомий історик, літературознавець, джерелознавець, археограф, загально визнаний лідер і організатор української науки,

¹ Скоропадський П. Українська культурна праця за Гетьманщини 1918 р. *Сторінка спогадів* // Наша культура. – Львів, 1936. – Кн. 4 (13). – С. 246.

² Лист М. Василенка В. Вернадському від 25.03.1921. Опубл.: Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. – Кн. 1. – К., 2011. – С. 285.

який віддав її розвиткові понад 35 років з прожитих ним на той час 62, мусив відмовитися від такої пропозиції. Очевидно, що причини відмови лежали не лише в політичній і особистій площині, як це декларувала Н. Полонська-Василенко. Політичні причини неприйняття Грушевським нового режиму очевидні. Тим більше що організаційно він тяжів до партії українських есерів, яка ніяк не могла примиритися з державним переворотом 29 квітня 1918 р. Цим неприйняттям пояснюються різкі вислови під час переговорів: рекомендації Вернадському не брати *«такіе деньги»*, а Кримському було заявлено, що Академія *«вийшла з неправого ложа»*.

Проте головна причина відмови, на моє переконання, полягала в поглядах маститого вченого на завдання, основи формування, персональний склад Української академії наук. Ідеї Грушевського щодо перетворення УНТ на Академію, на жаль, недостатньо висвітлені авторами згаданої вже колективної монографії, спеціально присвяченої його змаганням за Українську Академію. Очевидно, що такі ідеї не були якось спеціально сформульовано та оголошено. Але розкрито бачення вченим загального спрямування Академії, базованого на його поглядах на загальноісторичний процес:

«М. С. Грушевський не безпідставно вважав, що лише відрив від традицій російської академічної науки дасть змогу українським вченим зорганізувати власний, незалежний від цієї традиції, академічний осередок. Ця думка була живим втіленням в ідеї Academia концепції Грушевського про своєрідність історичного процесу на Україні, який протягом століть мав більшу типологію з життям Західної Європи, ніж Росії»¹.

С. Кіржаєв у передмові до першопублікації уривку зі щоденника В. Вернадського революційної доби цілком слушно зауважив:

¹ Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. *М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність.* – К., 1993. – С. 40.

«Причиною концептуальних розходжень щодо будування національної наукової академії були різні світоглядні погляди на науку як загальнолюдський планетарний феномен духовного життя і пов'язані з ними ідеали свободи наукової творчості на тлі національного відродження України. Вернадський відстоював необхідність розвитку наукової роботи, вільного знання при будь-яких умовах державно-політичного життя...».

Натомість:

«В концепції створення й вільного розвитку самодостатньої української державної культури для М. С. Грушевського прикладом щодо української національної Академії наук був французько-бельгійський тип наукового закладу з перевагою історично-мистецького комплексу наук як найвищого прояву всієї повноти вершинних досягнень національної культури, як вершини власне науково-дослідчої роботи за змістом і національної за формою. На такому шляху йшов розвиток закордонних слов'янських національних академій»¹.

У щоденнику 1934 р. В. Вернадський під враженням від інформації про смерть М. Грушевського ще раз згадав їхню зустріч 8 червня 1918 р. і знову зупинився на розбіжностях у поглядах на «академічну революцію»:

«Разговор у нас был длинный, но определенный. Он убеждал меня отказаться от моего решения создать Академию. Он, кажется, увидел, что она создается и работа Комиссии идет хорошо. Он считал, что сейчас Украина не имеет настоящих ученых и неизбежно, раз вопрос будет идти о высоком научном уровне Академии (а это он считал условием sine qua non [обов'язковим. – Г. П.]), то это будет русская Акад[емия] на Украине, занимающаяся украин[скими] предметами и научной работой в междунар[одном] масштабе. Он считал, что

¹ Кіржаєв С. М. Біля джерел Української академії наук у Києві (Сторінки щоденника В. І. Вернадського 1918 р.) // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка. – 1992. – Нова серія. Вип. 1. – С. 321.

Укр[аинская] Акад[емия] должна быть создана позже, а сперва достаточно существования Науков[ого] Товарищества, надо дать ему средства развернуться. Я не согласился с этой точкой зрения, я считал, что дело роста украинской культуры есть не только дело украинцев, но и русских, что историческим фактом является совместное сожитие и участие украинцев в создании русской культуры за последние два столетия. Но я уверен, что роль русских ученых, (нрзб) в Укр[аинской] Акад[емии]; в первое время в большом числе будут работать для украинской культуры, тем самым, работая для правильного развития русской культуры, что я так верю в будущее укр[аинской] культ[уры] и укр[аинского] языка, что совершенно не боюсь возможности ухудшения условий их развития созданием укр[аинской] Акад[емии]: наоборот с ходом времени – в этих рамках, не враждебных русской культуре – укр[аинский] язык и укр[аинская] культура вырастут и быстро достигнут равенства»¹.

У спогадах 1943 р. Вернадський також рішуче підкреслював, що його концепція діаметрально розходила з поглядам М. Грушевського на Академію:

«Ми стояли з ним на протилежних точках зору. М. С. Грушевський виходив зі структури західноєвропейських академій і з прекрасно поставленого ним Товариства імені Шевченка у Львові (тепер філіал Української Академії [не відповідає істині. – Г. П.]), в якому, в зв'язку з його університетською семінарією, прекрасно було поставлено українознавство. Проте, і це я вважав важливим, Товариство імені Шевченка не було пристосоване для роботи в галузі інших дисциплін – математики, природознавства і прикладних наук»².

¹ Архив РАН. Ф. 518. Оп. 2. Д. 18. Л. 21-22об. Оpubл.: Онопрієнко В., Щербань Т. Джерела з історії Українського наукового товариства у Києві. – С. 204.

² Вернадський В. Перший рік Української академії наук // Вернадський В. І. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 289.

Тут В. Вернадський дещо злукавив, адже і НТШ, членом якого, за власним зізнанням, був він сам, і особливо УНТ мали в своєму складі, крім гуманітарних, також відділення точних, природничих і медичних наук. Він знав це достеменно, адже його було офіційно обрано членом Українського наукового товариства 1914 р., а з діяльністю НТШ були добре обізнані М. Василенко та В. Модзалевський. Інша справа, що з певних історичних причин лівова частка їхньої наукової продукції справді виконувалася в царині українознавства. Але це не була системна вада, притаманна виключно українським науковим товариствам. Як ми бачили, такою була загальна традиція практично всіх національних та регіональних академічних центрів Східної Європи, що виникли впродовж XIX – на початку XX ст.

З другого боку, концепція Вернадського з розбудови Академії наук була сучаснішою і глобальнішою, далеко не обмежувалася лише українознавчими студіями. З. Зайцева, яка присвятила статтю дослідженню конфлікту між петроградським академіком і українським істориком, слушно зауважила:

«При розробці наукової політики учений не абстрагувався від національного аспекту. Конкретизуючи галузеву структуру УАН В. Вернадський вважав, що перш за все має бути створено відділ української мови, літератури, історії. Водночас він інтенсивніше, ніж члени УНТ, акцентував соціальні функції науки, наголошував важливість природознавчих і економічно-статистичних досліджень у добу індустріальної революції»¹.

Очевидно, що прагнення лідера української науки просто не були сумісними з концепцією В. Вернадського щодо створення модернізованого регіонального варіанту РАН. Тому варто говорити про принципові концептуальні розбіжності між ними. Другим суттєвим розходженням було ставлення до національних

¹ Зайцева З. В. Вернадський і М. Грушевський: долання конфліктогенних зон в організації української науки // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика. – 2013. – Вип. 18. – С. 90.

наукових кадрів. Грушевський бачив Українську Академію осередком виключно національної науки. Натомість Вернадський, виходячи зі своїх уявлень про всесвітність і універсальність науки, був налаштований зібрати в організованій ним Київській академії всіх значних науковців. Їхні національна самоідентифікація, місце проживання, підданство, політичні погляди не стояли на першому місці. Проте на практиці проглядалися значні преференції для росіян. Більш того, для себе академік РАН визначив свої основні завдання так:

«В Укр[аїне] две задачи для меня: 1) объединение украинцев, работающих в украинск[ом] возрождении, но любящих русскую культуру, для них тоже родную, и 2) сохранить связь всех ученых и научно-учебных учреждений с русской культурой и аналогичной русской организацией, а не немецкой»¹.

З другого боку, Вернадський був дуже негативної думки про моральні й наукові якості відомих українських учених. У вересні 1919 р., коли вирішувалася доля УАН в захопленому Добровольчою армією Києві, серед умов її збереження фігурувала потреба позбутися українських діячів. Вернадський шляхетно не погоджувався на такий варіант, заявляючи, що його в такій Академії теж не буде. Проте він знайшов за потрібне в щоденнику записати:

«Удивительно мало среди людей, охваченных этим движением [українським. – Г. П.], людей, которые сохраняют нетронутыми моральные принципы, когда вопрос переходит в область национальной политики: Ефремов, Стебницкий, Носов — а если взять остальных — Багалея, Крымский, Грушевские, Корчак-Чепурковский, Ганицкий, Сушицкий и т. д., многие из которых лично порядочные люди — теряют эту порядочность, когда переходят в область национальных возжелений и национальной политики. Такие люди — слабые, но с искрой Божьей, как А. Грушевский, Перфецкий, Данилевич, в конце концов совершают бесчестные поступки.

¹ Вернадский В. И. Дневники 1917–1921. – Кн. 1. – С. 98.

В этом отношении интересна — с общечеловеческой точки зрения — биография М. С. Грушевского и не только его роль активная аморальная, но и пассивная — то, что он испытывал от окружающих в том же роде, напр[имер], в истории с его президентством в Львовском науков[ом] тов[аристве]»¹.

Важко сказати, що переважало в таких думках – власне бажання за будь-яку ціну піднести роль і значення російської культури чи погана обізнаність у реаліях українського наукового життя. Інформацію щодо нього Вернадський черпав виключно від своїх російських друзів та знайомих, і здебільшого вона не була на всі 100 відсотків правдивою. Петроградський академік мав щире бажання самостійно визначитися з вартістю наукового доробку українських учених (адже він уважно прочитав, наприклад, усі видрукувані на той час томи «Історії України-Руси» М. Грушевського), цікавився іншими науковими працями українців. Але все одно ним керувала, очевидно, підсвідомо, думка про засадничу провінційність української науки порівняно з Петроградом та Москвою. Тому він намагався будувати Українську академію наук з того наукового матеріалу, який мав під руками. Водночас він активно поборював те, що вважав «национальными вождениями» українців.

За підтримки гетьмана було апробовано концепцію В. Вернадського, що взурувалася на РАН. За таких умов важко навіть уявити, щоб М. Грушевський у 1918 р. в якийсь спосіб міг би дати згоду стати президентом такої Академії. Отже, він не погоджувався не лише з політичним режимом, встановленим гетьманом, й з тією концепцією побудови національної Академії, що втілювалася з гетьманського благословення й підтримки.

А коли прийшла Директорія, голова УНТ наприкінці 1918 року здійснив спробу переглянути питання про заснування УАН. На спеціальних зборах Товариства у присутності членів Академії він ініціював зміни до її статуту і декларував пріори-

¹ Там само. – С. 158.

тетність Наукового товариства. 24 грудня 1918 р. Рада УНТ, в якій активно працював А. Кримський, розглянула пропозиції щодо потреби внесення змін до Статуту Академії та перегляду складу академіків. 2 січня 1919 р. М. Грушевський інформував Раду Товариства, що Директорії подано новий Статут, штати й інші документи стосовно УАН¹.

На той момент колишньому голові Української Центральної Ради вже не вистачило політичного впливу, аби проштовхнути свої пропозиції через уряд. Проте його демарш за тих умов міг призвести до закриття УАН узагалі. С. Єфремов у січні 1924 р. згадував у своєму щоденнику:

«Грушевський у 1918 р. одмовився увійти до Академії, бо вона зробилася "з неправого ложа"; потім за Директорії він захожувався, щоб таки справді її розвалити...»².

Лише за шість років під тиском обставин, через вимушений відхід від політичної діяльності, бажання займатися науковою творчістю на Батьківщині М. Грушевський мусив змінити свою позицію. Партійно-державне керівництво УСРР розглядало його як реального претендента на президента ВУАН. На думку більшовицьких лідерів, він єдиний своїм науковим і політичним авторитетом міг протистояти тодішньому не дуже лояльному до радянського режиму академічному керівництву (неодмінний секретар А. Кримський, віце-президент і голова господарської управи С. Єфремов)³. Тому серед «охоронних грамот», виданих Грушевському найвищими посадовцями УСРР Г. Петровським, В. Чубарем, головою політичної поліції В. Балицьким, була також, за свідченням дослідників архівних фондів КГБ В. Пристайка та Ю. Шаповала,

«дана йому ще 1923 р. у Відні і підтверджена згодом після приїзду до Києва обіцянка офіційних представників більшо-

¹ Врублевський В. Українська академія наук та Українське наукове товариство. – С. 473.

² Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – С. 51.

³ Див.: Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський. Біографічний нарис. – К.: Либідь, 2016. – С. 419–437.

вищкої влади підтримати його кандидатуру на посаду президента ВУАН»¹.

1926 р. з цього приводу навіть було схвалено відповідну постанову Політбюро ЦК КП(б)У на підтримку кандидатури М. Грушевського як майбутнього президента ВУАН².

Але своє ставлення до процесу народження української Академії той практично не змінив, і надалі звинувачуючи гетьмана й батьків-засновників у створенні «неукраїнської академії». Очевидно, що своїм завданням як майбутнього президента він бачив її повномасштабну «українізацію», за аналогією з політичною кампанією «українізації» та «коренізації», яку було проголошено ЦК КП(б)У виключно з популістською метою. У щоденнику С. Єфремова за 31 грудня 1923 р. (тоді Спільне зібрання ВУАН проголосувало за обрання М. Грушевського академіком) був такий запис:

«Цікаво, що по повороті робитиме той старий лис? Чи всидить тихо, чи знов почне плести свої звичайні інтриги? В усякому разі вже і тепер російські ворожі для Академії круги покладають великі надії, що він завалить Академію. Думаю, що вони помиляються, бо Грушевський розумніший, ніж про нього думають, і швидко, мабуть, зорієнтується в ситуації, хоча інтриганства певне не облишить»³.

Приблизно так і сталося після повернення академіка. Грушевський обрав таку поведінку, яка не передбачала розвалу ВУАН. Проте волів, щоб його вважали справжнім засновником Академії.

Погляди Грушевського на заснування академії в 1918 році яскраво проявились у видрукуваній без підпису статті 1925 р. «Всеукраїнська академія наук». Автор її наголошував на історичній пріоритетності власного академічного проекту, ствер-

¹ Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. *Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934.* – К.: Україна, 1996. – С. 33.

² Постанова ЦК КП(б)У від 14.04.1926. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 172–172 зв. Опубл.: Там само. – С. 140.

³ Єфремов С. *Щоденники 1923–1929.* – К., 1997. – С. 46.

джуючи, що УНТ по революції *«зараз же проголосило явно своє гасло «Української Академії»*. Проте відвертали увагу інші *«пекучі завдання моменту»*, тож

«з реалізацією "Української Академії" ці люди тепер не вважали потрібним спішити – тим більше, що бурхливі умови життя не дуже сприяли чисто академічній, науково-дослідчій роботі».

Він досить різко критикував склад Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, стверджуючи, що вона *«була зложена з людей, які не брали участь в науковій роботі цього Товариства»*, а затверджені гетьманом академіки *«в переважній більшості не брали участі в українському науковому житті та громадській роботі»*, що вочевидь було неправдою. Автор статті спеціально підкреслив *«відчуженість Академії від українського життя»*. Зусилля батьків-засновників, спрямовані на організацію наукового життя в Україні за новими стандартами, були практично проігноровані¹. Реакція В. Вернадського та М. Василенка на статтю була різко негативною. Їх вразили висловлена зневага до їхніх зусиль у цьому напрямку, навмисне перекручення фактів, до якого, на їхню думку, вдався Грушевський. Тому Вернадський назвав статтю *«фальсификацией прошлого»*².

Отже, влітку 1918 р. йшлося не про *«темперамент політика»*, а про світоглядні розбіжності між, з одного боку, батьками-засновниками Академії, які обрали за взірць модернізований варіант РАН, а з другого – загальновизнаним лідером української науки та його концепцією організації головного наукового центру в Україні, яким той бачив лише УНТ, орієнтоване на європейський зразок.

¹ [Грушевський М.] *Всеукраїнська академія наук (ВУАН)* // Україна. – 1925. – Кн. 1 / 2. – С. 211–217.

² Из эпистолярного наследия В. И. Вернадского. Письма украинским академиком Н. П. Василенко и А. А. Богомольцу. – К., 1991. – С. 19.

3.8.2. В. Вернадський

Павло Скоропадський після того, як М. Грушевський відхилив пропозицію очолити УАН, мав визначитися з іншою кандидатурою на посаду першого Голови-президента Академії. Очевидно, що таким у його очах мав стати всесвітньо відомий авторитетний науковець В. Вернадський, провідна постать і генератор «академічної революції», автор-розробник концепції УАН, що втілювалася в життя. Він був першим дослідником історії природничої науки в Росії, написав загальний нарис історії Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук від часу її заснування до 1889 р. На думку видатного вченого,

«Научное изучение прошлого, в том числе научной мысли, всегда ведет к введению в сознание человека нового. Но в моменты слома научного сознания человечества так и только так только что открытое новое может стать величайшей духовной ценностью в жизни человека. Такой злободневный интерес истории науки, кроме ее значения как поисков истины, мы не можем и не должны забывать»¹.

Йому був відомий і досвід діяльності академій наук світу, адже 1913 року Вернадський брав активну участь у роботі Петербурзької сесії Міжнародного союзу академій наук, що об'єднував 22 наукові інституції та національні наукові осередки переважно європейських держав, а також США і Японії. Окрім того, під час своїх поїздок за кордон він уважно придивлявся до діяльності тамтешніх наукових товариств: у Великій Британії, Франції, Бельгії та ін. За справедливим зауваженням його сучасних українських біографів:

«...саме Володимир Вернадський став першим, хто вивчав Академію як особливий соціальний інститут, цілісний організм, безпосередньо пов'язаний з життям суспільства»².

¹ Вернадский В. И. *Труды по истории науки*. – М.: Наука, 2002. – С. 192.

² Ситник К. М., Шмиговська В. В. *Володимир Вернадський і Академія*. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 125.

В Україну він приїхав, маючи вже готові ідеї з модернізації російської моделі організації науки, які на той час він практично не міг здійснити в Росії (як до 1917 року, так здебільшого і пізніше). Вернадський викладав їх у пресі, оприлюднював у науковому середовищі, під час різноманітних академічних заходів. Але до втілення бодай частини з них справа не доходила навіть під час тимчасового посідання академіком крісла товариша міністра народної освіти Росії.

Ідеї В. Вернадського щодо модернізації системи управління науковими дослідженнями частково вже було викладено тут. Подаю тут лише основні тези поглядів академіка на реформування науки. Вони були такими:

1. Першочергове ініціювання проведення наукового оцінювання економічно-виробничого потенціалу держави.

2. Розбудова розгалуженої академічної інфраструктури, що включатиме як мережу науково-дослідних інститутів та лабораторій різних галузей знання, так і обслуговуючих інституцій, на базі яких здійснюються наукові дослідження (наукова бібліотека, історичний архів, ботанічний сад, природничий та історичний музеї, дослідні станції, заповідники, обсерваторії тощо).

3. Рациональне розміщення академічних інститутів по регіонах, а також всередині міст у таких умовах, які гарантують ефективність наукових досліджень.

4. Уважне ставлення держави до інтересів академічного товариства, гарантування свободи наукової творчості, забезпечення повного фінансування не лише поточних прикладних досліджень, але й фундаментальних потреб науки.

5. Надання державою академічній науці пріоритету перед університетською, оскільки лише перша здатна проводити ефективні наукові дослідження.

Привертає увагу перша промова В. Вернадського на установчому засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук. Там було викладено основи задуманої ним «академічної революції» на прикладі України.

Голова Комісії наголошував на необхідності виходу новозаснованої Академії на міжнародний рівень, для чого *«вона найперше повинна вдовольняти як своїм складом, так і організацією тим умовам наукової сили, які ставляться статутom всесвітньої академічної організації»*.

Далі йшлося про задоволення національних, державних та місцевих *«життєвих вимог»*. Національна вага Академії, як декларував Вернадський, полягала

«у зростові української національної самосвідомості та української культури, через широке, глибоке, проникливе наукове студіювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обійнятого їми краю, в усіх її безкінечних виявах».

Додатково національне значення Академії Вернадський бачив у тому, що вона

«буде відпоручницею української нації в усесвітній спільноті академій і завдяки своїй вільній і широкій організації підноситиме і розвиватиме вільну наукову організовану працю в Україні в усіх її виявах...».

Державну вагу Академії В. Вернадський визначав як нагальну потребу

«вишукати новітні шляхи і витворити нові вартості; інакше кажучи, треба піднести виробничі сили країни, чи то звичайні сили природи, чи то людства; знайти нові сили природи, використати правильним і повним шляхом старі».

Зв'язок з місцевим життям, на думку академіка, мав величезне значення. Адже Академія

«повинна в своїй діяльності одкликатися на всі недостаті і потреби людності, що вимагають наукової допомоги і наукового освітлення. Живчик її життя повинен битися спільно з духовними і матеріальними вимогами людності, постільки тим вимогам може стати в пригоді наукова вага і наукова думка».

Наостанок Вернадський подав перелік установ, що мають входити до складу Академії наук, наголосивши на його неповноті:

«1) Національна бібліотека; 2) Фізичний інститут; 3) Інститут дослідний біологічний (з прикладним відділом); 4) Хімічна лабораторія (з прикладним відділом); Інститут мінералогічний (з прикладним відділом); Національний музей, який складатиметься щонайменше з вісьмох відділів: археологічного, мінералогічного, передісторичної археології, етнографії, ботаніки, зоології, антропології, палеонтології; 7) Історичний український музей (на зразок Німецького історичного музею в Нюрнберзі, або Баварського – в Мюнхені); Астрономічна обсерваторія (ми маємо на Україні тільки відломок Пулковської обсерваторії в Миколаєві); 9) Комісія для видавання словника української мови.

Неминуча річ – взяти на увагу ще й другі можливі установи, напр. Археографічну комісію, Археологічний дослідний інститут тощо»¹.

Очевидно, що приблизно таку програму створення Академії наук В. Вернадський доповідав рівно місяць перед тим Павлові Скоропадському під час першої з двох їхніх зустрічей. За три місяці напруженої роботи Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук програма зазнала певних змін. Наприклад, кількість запланованих відділів скоротилася від чотирьох запропонованих Вернадським до трьох: історико-філологічного, фізико-математичного, соціальних наук. Так і не з'явився Відділ прикладного природознавства, на доцільності якого особливо наголошував академік. Проте в основному ідеї автора концепції Української академії наук було втілено в життя завдяки рішучій підтримці Гетьмана всієї України. Отже, і посісти місце керівника Академії Вернадський мав цілком заслужено.

Втім, з його затвердженням першим Головою-президентом УАН створювалася певна правова колізія. Ще на початку пере-

¹ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – К., 1919. – С. 5–8.

мовин з М. Василенком петроградський академік, погоджуючись на керівництво Комісією для вироблення законопроекту про заснування УАН, підкреслено відмовився від отримання українського громадянства. У його спогадах, завершених 1943 р., читаємо:

«Приїхавши до Києва, я швидко домовився з М. П. Василенком і був дуже захоплений можливістю створення Української академії наук. Я поставив тоді умову, що я не буду громадянином Українського гетьманства, а буду брати участь у культурній праці на Україні як академік Російської академії наук, як діловий експерт. На це Василенко погодився»¹.

Причини такої відмови від отримання українського громадянства лежали, насамперед, у політичній площині. Вернадський, перебуваючи в полоні загальноросійської великодержавної ідеї, не вважав новопосталу Україну державним утворенням, що відбулося. Це однаковою мірою поширювалося на всі відомі йому форми української державності – попередню (УНР) та дійсну (УД). Загалом він був проти будь-якої незалежності України як переконаний прибічник єдиної Росії в старих імперських кордонах. Хоча при тому Вернадський виступав за розбудову нової Російської держави на демократичних засадах, допускав її федеративний устрій з широкою національно-культурною автономією, насамперед, для українців.

У цьому він дещо розходився у поглядах з іншими однопартійцями, наприклад, П. Мілюковим. Так, 15 червня 1918 р. Вернадський зафіксував у щоденнику розмову з лідером партії конституційних демократів, який теж перебував у Києві, але на напівлегальному становищі:

«Бои́тся упрочения украинск[ого] государства — но явно сознает его невозможность отдельного существования. Есть старое отношение свысока на укр[аинскую] культуру. Поэтому он думает, что Ак[адемию] н[аук] я напрасно подвигаю. С ним я не согласен. Научная задача не должна

¹ Вернадський В. Перший рік Української академії наук. – С. 285.

подчиняться политич[ескому] моменту. И указывал на силу русской культуры и на необходимость мирного творческого сожительства с украинской. Не допускать тяги в сторону, и это возможно»¹.

Назагал сторінки щоденника В. Вернадського просякнуті міцним духом російського великодержавництва. Для нього український національний рух сповнений вузького шовінізму, що не мав опертя в народі. На першому місці для нього завжди була Росія. А Україна попри суттєві особисті сентименти, перебувала лише на другому. З цього приводу відомий історик І. Гирич, проаналізувавши щоденні нотатки петербурзького академіка, висловився дуже влучно:

«Вибір на користь нової України В. Вернадський не готовий був зробити. На те було декілька причин, головні з яких – російське культурне укорінення та відсутність живого зв'язку з сучасним українським життям, неознайомленість з національним політичним рухом і культурними здобутками нової України»².

Ситуація з громадянством В. Вернадського виявилася доволі складною. За прямими нормами Закону про громадянство Української Держави не допускалося подвійного громадянства; всі піддані колишньої Російської імперії, які на момент ухвалення закону перебували на території України, мали право отримати громадянство УД. Якщо вони цього не бажали, то мали впродовж 2 місяців подати офіційну заяву про це. Українськими громадянами могли стати іноземці, які *«зробили Українській Державі значні послуги»*³. Отже, Вернадський, попри висловлене ним небажання стати громадянином УД, міг отри-

¹ Вернадский В. И. *Дневники 1917–1921 гг.* – Кн. 1. – С. 105.

² Гирич І. *Між російським та українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917–1921 років)* // *Мappa mundi*. – Львів, 1996. – С. 755.

³ Закон про громадянство Української Держави від 02.07.1918 // Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. – Т. 2. – К.: Темпора, 2015. – С. 139–142.

мати цей статус автоматично, або ж згодом за свої значні заслуги перед Україною. Поза сумнівом, проведена ним праця із заснування УАН надавала таке право.

Затверджений гетьманом 14 листопада 1918 р. Статут Української академії наук у Києві передбачав обрання дійсними членами УАН громадян України, українських вчених Галичини, Буковини та Угорської України (Закарпаття). Іноземці могли бути обраними до Академії за окремою процедурою (двома третинами голосів академіків на відділі та загальних зборах).

Для обрання В. Вернадського академіком УАН, наскільки відомо з оприлюднених джерел, особлива процедура не застосовувалася. Він був затверджений дійсним членом Академії наказом гетьмана від 14 листопада 1918 р. у числі перших 12 академіків. Причому характерно, що всі інші згадані науковці, навіть ті, хто ще на початку 1917 р. працювали у Москві та Петрограді, охарактеризовані за їхніми посадами в Україні. По Першому відділу це були: професор Харківського університету Д. Багалій, професор Київського українського державного університету А. Кримський, професор Київської духовної академії М. Петров, професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький; по другому: професори Київського політехнічного інституту С. Тимошенко та М. Кащенко, професор Київського університету св. Володимира П. Тутковський; по третьому відділу: професор Київського українського державного університету М. Туган-Барановський, професор Катеринославського університету Ф. Тарановський, професор Київського політехнічного інституту В. Косинський, член-секретар Комісії з розбору давніх актів О. Левицький. Лише стосовно Вернадського в наказі гетьмана вказана його наукова посада як *«ординарний академік Російської академії наук»*¹.

Очевидно, що для Голови-президента УАН було зроблено офіційний виняток, який виходив за окреслене академічним

¹ НБУВ, Інститут архівознавства, ф. 251, оп. 1, спр. 1, арк. 19–19зв. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 106–107.

Статутом правове поле, але вписувався в норми Закону про громадянство УД. Абсолютно очевидно, що запровадити такий виняток міг лише особисто гетьман як глава держави. Тобто без чітко висловленої волі Павла Скоропадського Вернадський не міг би стати навіть академіком УАН, тим більше Головою-президентом Академії.

Втім, іншого варіанта, ніж призначення В. Вернадського першим Головою-президентом УАН, у гетьмана не було. Серед українських чи російських науковців, які перебували на той час в Україні, не було другої постаті, яка за рівнем свого наукового авторитету, академічних здобутків, універсальним і планетарним рівнем мислення більше відповідала б цій посаді.

3.8.3. Д. Багалій

Проте можна порушити питання про деякі гіпотетичні варіанти щодо визначення верховної влади в особі Гетьмана всієї України стосовно керівника новостворюваної Академії наук. Виникають принаймні дві кандидатури на пост Голови-президента УАН, прізвищ яких немає в суспільно-науковому дискусії, але на рівні гіпотези про них можливо говорити.

Реально можна вести мову про харківського професора-історика Д. Багалія. Його участь в «академічній революції» 1918 р., на мою думку, абсолютно не висвітлена. Ще 8 червня 1918 р., фактично одним з перших, до складу Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук його запросив особисто В. Вернадський¹. Офіційний лист від М. Василенка направлено дещо пізніше. Багалій погодився на участь у Комісії, був присутнім практично на всіх її засіданнях (пропустив лише два з 23). За умов літа 1918 р., коли вибухнув

¹ Лист В. Вернадського Д. Багалію від 08.06.1918. Опуб.: Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – К., 2011. – Т. 2: Листування з українськими вченими. – Кн. 1. – С. 101–102.

фінансований червоними російськими профспілками загально-український залізничний страйк, приїжджати до Києва йому було не так просто, але Багалій це робив щоразу. Харківський професор очолив історико-філологічну підкомісію Комісії. До її компетенції мали належати, на переконання голови підкомісії, історичні науки, українознавство з усіма його складовими: мовознавство, літературознавство, історія мистецтва, географія, етнографія, археологія, релігієзнавство; а також всесвітня історія, класична філологія, візантинознавство, сходознавство і слов'янознавство тощо. Туди ж Багалій планував приєднати оновлену Археографічну комісію, для якої передбачав широкі видавничі завдання.

Саме він щиро вболівав за те, щоб українська національна наука була представлена в Академії якнайповніше. Тому навіть у вересні, фактично наприкінці діяльності Комісії, наполягав на повторному офіційному запрошенні до співпраці представників НТШ. Історик наголошував, що й досі не всі питання формування академічного центру вирішено, тому вів мову про те, що участь львівських учених *«представляется крайне желательной»*¹. Вагомою була позиція Багалія щодо мови академічних видань. Уже на першому засіданні комісії він наполягав на тому, щоб усі публікації під грифом Академії здійснювалися виключно українською. Це не дуже подобалося Василенкові та Вернадському, які воліли залишити академічну функцію також для російської мови². Ініціював історик проблему заснування академічних премій імені видатних українських учених, які б присуджувалися за значні наукові досягнення. По відділенню історико-філологічних наук було запропоновано чотири щорічних премії, відділенню соціальних наук – шість, по 5 тис. карбованців кожна. Так, премія *«за работы по украинской словесности»*

¹ НБУВ, Інститут архівознавства, ф. 251, оп. 1, спр. 1Б, арк. 66. Опубл.: Історія Академії наук України. 1917–1923. – С. 59.

² Архив РАН, ф. 518, д. 99, л. 29. Опубл.: Там само. – С. 28.

мала б носити ім'я М. Драгоманова¹. Нарешті, саме за його пропозицією було поставлене питання про процедуру обрання вітчизняних та закордонних академіків.

Протоколи Комісії свідчать, що Багалій долучився до опрацювання концепції створення й проекту Статуту УАН. Суттєві зауваження було внесено ним стосовно прав академіків, порядку їх обрання, визначення способу призначення першого складу дійсних членів УАН тощо. Науковець наполягав, що призначити перший склад академіків мала верховна влада за рекомендацією Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН. Причому він відносив ці питання не до компетенції міністра народної освіти чи навіть усієї Ради міністрів УД, а до персональних функцій гетьмана². Вникав харківський професор і в проблему розміщення УАН, закликаючи внести до кошторису витрат на 1918/1919 роки гроші на винаймання відповідного приміщення.

Важливим для Д. Багалія було питання про адміністративне підпорядкування Київської археографічної комісії. За своїм статусом це була напівдержавна наукова установа, що підпорядковувалася генерал-губернаторові. З ліквідацією цієї посади КАК опинилася поза фінансуванням, адміністративним впливом і загалом без керівництва. Харківський професор цілком логічно закликав передати Археографічну комісію до відомої Української академії наук. У П. Дорошенка, керівника Головного управління мистецтв і національної культури, думка була інша – підпорядкувати КАК його управлінню, у віданні якого вже перебували архіви. Проблема подальшого існування Археографічної комісії жваво обговорювалася як у Міністерстві народної освіти та мистецтв, так і в Комісії В. Вернадського. Остаточне рішення було ухвалено лише 6 листопада 1918 р. на засіданні спеціальної узгоджувальної комісії («Комісії з розме-

¹ НБУВ, Інститут архівознавства, ф. 251, оп. 1, спр. 1Б, арк. 78. Опубл.: Історія Академії наук України. 1917–1923. – С. 69.

² Там само, арк. 70. Опубл.: Там само. – С. 63.

жування») за участі тодішнього очільника КАК О. Левицького: «...комісія одноголосно ухвалила, що Археографічна комісія повинна бути в відомстві Головного управління», як власноручно записав у протоколі П. Дорошенко¹.

Навіть такого побіжного переліку його внеску в опрацювання основних концептуальних та установчих документів достатньо, щоб поставити питання про очевидну необхідність зарахування харківського професора до числа батьків-засновників Академії, поруч з М. Василенком та В. Вернадським. Важливо тільки врахувати, що Багалій, хоча і не був ініціатором «академічної революції», все ж став дуже активним її учасником. Наприклад, у щоденнику Вернадського в записах за середину липня (після початку роботи Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН) харківського професора названого «их [українських науковців. – Г. П.] лідером в комісії». І далі петроградський академік знайшов необхідним зауважити:

«Несомненно, в его деятельности сейчас много искреннего, т. к. он чувствует, что для укр[аинского] возрождения совершается почти историческое чудо...»².

Сторінки щоденника Вернадського, присвячені Багалію, свідчать про те, що петроградський академік постійно відчував певну конкуренцію і навіть небезпеку своїм планам з боку «лідера українців» у комісії. Там міститься різко негативна характеристика моральних якостей відомого історика, базована, щоправда, виключно на чутках і пересудах. Уже в вересні 1919 р. Вернадський зустрівся з Багалієм у Харкові й так описав свої враження:

«Багалея постарел, болен. Мне кажется, он скрыто переживает и крушение своих украинских надежд и совершенно подавлен разгулом большевизма. В Академии он готов на всякие уступки и, мне кажется, сейчас он замазывает все свои прегрешения»³.

¹ ЦДАВО, ф. 2457, оп. 1, спр. 3, арк. 29–30зв.

² Вернадский В. И. *Дневники 1917–1921*. – Кн. 1. – С. 119.

³ Там само. – С. 138–139.

Можна вважати, що основним з цих «прегрешений» було суперництво з петроградським академіком у Комісії. Та саме тенденція щодо оцінки постаті Багалія простежується і в листуванні Вернадського з Василенком упродовж 1920-х–1930-т років.

Очевидно, тому на останньому етапі «академічної революції», після завершення роботи Комісії, харківського професора практично було відсторонено від подальшого опрацювання проектів, наприклад, пояснювальної записки до законопроекту про заснування УАН. Усі справи зосередилися в руках трійці майбутніх українських академіків (В. Вернадський, А. Кримський, М. Туган-Барановський). З певних, мабуть, об'єктивних причин (захоплення Харкова дивізією П. Болбочана, який прийняв сторону Директорії у повстанні проти гетьмана) не був присутнім Багалій і на першому Загальному зібранні УАН 27 листопада 1918 р.

Проте не можна замовчати такий промовистий факт. Коли наприкінці жовтня гостра міністерська криза загальмувала проходження законопроекту про заснування УАН через уряд, а М. Василенко пішов з посади міністра народної освіти та мистецтв, В. Вернадський, здається, впав у відчай. 24 жовтня, напередодні сформування нового уряду за участю представників національних кіл, петроградський академік написав листа до Д. Багалія¹. Там йшлося про події навколо проходження законопроекту і висловлювалося прохання за потреби приїхати до Києва. Очевидно, академік змушений був, попри своє не дуже приязне ставлення до Багалія, звернутися до нього по підтримку. Ситуація, на думку першого, вимагала задіяти, так би мовити, «важку артилерію» – авторитет останнього в українських колах. Вернадський сподівався, що той зможе домовитися з новим міністром, а також скаже своє авторитетне слово на користь Академії під час засідання уряду з цього питання. У такий спосіб

¹ Лист В. Вернадського Д. Багалію від 23.10.1918. Опуб.: Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – К., 2011. – Т. 2: Листування з українськими вченими. – Кн. 1. – С. 102.

він змушений був залучити для лобювання установчих документів Академії харківського професора вже після того, як фактично вивів того зі складу робочої групи.

Можна лише пошкодувати, що доробок відомого історика зі створення УАН досі не знайшов гідної оцінки і необхідного висвітлення. Навіть у ґрунтовній статті В. Масненка, присвяченій проблемі національного самовизначення Багалія, йдеться лише про обрання харківського професора в академіки:

«Для вченого важливе значення мало його затвердження дійсним членом Української Академії Наук із часу заснування й обрання головою її історико-філологічного відділу. З одного боку, це було суспільним і державним визнаннями його заслуг у справі розвитку української історичної науки, а з другого – підсилювало та закріплювало національну ідентифікацію вченого»¹.

У розвідці харківської дослідниці О. Богдашиної ця тема теж згадана лише побічно, одним реченням:

«Відомо, що Д. І. Багалій був одним із засновників у листопаді 1918 р. Української академії наук, а після від'їзду В. І. Вернадського короткий термін виконував обов'язки президента УАН»².

Окрім значних наукових заслуг, пов'язаних з опрацюванням історії Слобожанщини, всієї України, а також і російської історії, історіографії, джерелознавства, архівознавства, Д. Багалій мав великий досвід адміністративної діяльності. Він був дуже активним у громадському та науковому житті м. Харкова; перебував членом Державної ради Російської імперії у 1906, 1907, 1911–1914 роках, у 1914–1917 роках його було обрано Харківським міським головою. За Російської імперії отримав чин дійсного статського радника. У 1905–1909 роках перебував

¹ Масненко В. Самовизначення Дмитра Багалія у науковому й ідентифікаційному просторі українознавчих студій // Проблеми гуманітарних наук. – Вип. 32. Історія. – 2013. – С. 102.

² Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій // УІЖ. – 2008. – № 1. – С. 98.

у лавах кадетської партії, але потім вийшов з неї, пов'язавши долю з українським ліберальним національним рухом. Тож він мав значний організаційний досвід, який міг би допомогти на посту Голови-президента УАН.

Імовірність претендування Багалія на найвищу посаду в Академії можна гіпотетично припустити, виходячи також з того факту, що в липні–серпні 1918 р. гетьман через Д. Дорошенка вів з ним переговори, пропонуючи очолити нову Раду міністрів УД¹. Павло Скоропадський тоді обмірковував питання оновлення уряду, поповнення його національними діячами, здатними об'єднати суспільство на державотворчих засадах. У цьому контексті було звернено увагу на кандидатуру Д. Багалія як помірного українського політика.

Ситуація повторилася під час жовтневої урядової кризи, якщо довіряти інформації щоденника такого відомого українського діяча, як Є. Чикаленко. Справа в тому, що денні записи Чикаленка наповнені чутками, неперевіреними відомостями. Проте стосовно подій, у яких він особисто брав участь, щоденник можна вважати більш достовірним. Зокрема, він фіксував на початку жовтня, що до списків нового складу Ради міністрів, який пропонував УНС, було включено Д. Багалія як можливого кандидата української опозиції і на прем'єра, і на міністра народної освіти. Після особистої зустрічі з Павлом Скоропадським Є. Чикаленко записав:

«...гетьман дуже зрадив, коли в списку побачив прізвище П. Я. Дорошенка, якого союз поставив рядом з Багалієм на постаті міністра освіти. Він завважив, що Багалій не хоче брати портфель, а Дорошенко теж відмовляється старістю та немічністю і радив делегації умовити його, щоб він не відмовлявся, бо гетьман його давно знає як дуже розумну й діловиту людину і певного українця. На цьому аудієнція й скінчилась»².

¹ Див.: Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє-минуле*. – Мюнхен, 1969. – С. 345–348.

² Чикаленко Є. *Щоденник. 1918–1919*. – К.: Темпора, 2011. – С. 172.

Десь за тиждень Чикаленко знову повернувся до цієї теми, переказуючи розмову з П. Стебницьким на зібранні «Старої Громади» щодо наявності імені харківського історика в короткому списку кандидатів на міністерське крісло. Проте Багалій не став міністром – цю посаду посів згаданий Стебницький.

Харківський професор був людиною обережною, не схильною до зайвих ризиків, і такою, котра не мала великих владних амбіцій. Тому він відмовився від усіх пропозицій гетьмана, зокрема особистих, щодо посад. Проте Багалій не відмовився від участі в міждержавній україно-російській комісії, що вирішувала питання делімітації державних кордонів, і відстоював там приєднання до України порубіжних теренів Курщини і Воронежщини, що колись входили до складу Слобідської України. Все згадане засвідчувало, що в очах Павла Скоропадського авторитет Д. Багалія стояв дуже високо. Гетьман розглядав його як представника поміркованих українських сил, з якими можна було домовлятися стосовно коригування державного курсу. Більш того, в такій якості харківського професора представляла і національна опозиція. Так, Чикаленко вмістив у запису від 18 жовтня інформацію про відвідання гетьмана делегацією УНС у складі В. Винниченка та Д. Багалія, що переповів йому сам Винниченко¹. З цього можна зробити висновок, що харківський професор мав авторитет у різних верств суспільства і політичний вплив, достатній для очолювання Української академії наук. У національних наукових, а головне – політичних колах його підтримка була, поза сумнівом, більшою, ніж у В. Вернадського.

Проте це лише припущення на рівні постановчої гіпотези, адже в жодному з відомих документів про створення УАН офіційного чи особового походження ім'я Д. Багалія як реального претендента на посаду Голови-президента Академії, на відміну від М. Грушевського та В. Вернадського, навіть не згадувалося. Після принципової відмови Грушевського лише петроград-

¹ Чикаленко Є. *Щоденник. 1918–1919.* – С. 179.

ський академік мав достатню наукову, організаційну, політичну вагу для того, щоб очолити новостворювану Академію.

3.8.4. М. Василенко

Також гіпотетично можна говорити про можливість претендування М. Василенка у 1918 р. на посаду Голови-президента УАН. Його було обрано наступним очільником Академії після демісії Вернадського у травні 1921 р. Це говорить про велику повагу до нього в академічному середовищі, яке на той час уже сформувалося практично повністю. Проте і на момент заснування УАН Василенко мав значний авторитет у науковому середовищі. Про визнання заслуг київського науковця і педагога новоствореною академічною громадою свідчить вітальний лист першого спільного зібрання УАН з подякою за внесок у заснування Академії, датований 30 листопада і підписаний Головою-президентом В. Вернадським та Неодмінним секретарем А. Кримським. Там були такі рядки: «...*Ви всією душою клопоталися про заснування Української академії наук та й записали нестерпими буквами своє ім'я в історію Академії*»¹.

Проте поки М. Василенко перебував міністром народної освіти і, відповідно, здійснював адміністративне керування процесом «академічної революції», про це не могло бути й мови хоча б з етичних міркувань.

Після створення Державного Сенату УД з 10 серпня 1918 р. він офіційно за наказом гетьмана був лише керуючим Міністерством народної освіти та мистецтва, поєднуючи цю посаду з головуванням у Сенаті². Після відставки всього першого уряду Ф. Лизогуба 19 жовтня 1918 р. Василенко також отримав демісію і зосередився на роботі президента Державного Сенату УД.

¹ НБУВ, Інститут Рукопису, ф. 40, спр. 44. Опубл.: Історія Академії наук України. 1917–1923. – С. 186.

² ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 50, арк. 89.

Міністром народної освіти та мистецтва став П. Стебницький, на долю якого припало завершення тривалого адміністративного процесу створення УАН. Перебуваючи сенатором, Василенко вже міг би претендувати на посаду дійсного члена і навіть Голови-президента Академії, але на заваді стояли ті самі тверді моральні принципи. Про це він писав пізніше в листі до Вернадського, маючи на увазі своє обрання академіком:

«Помните, я как-то высказывал Вам свое мнение, что если бы мне предложили, я не пошел бы ввиду того, что могли бы думать, будто я заранеее подготавливал для себя место»¹.

Академіком УАН він став лише в серпні 1920 р., коли вже не обіймав жодних державних посад, а займався виключно науковою роботою в системі Академії наук. Такими твердими моральними засадами українські діячі періоду революції 1917–1921 років суттєво відрізнялися від більшовиків. Ті охоче поєднували високі адміністративні посади в КП(б)У та уряді УСРР зі званнями академіків ВУАН, убачаючи в цьому процес її «більшовизації». Так, академіками ВУАН наприкінці 1920-х років, унаслідок її остаточної «радянзації», стали В. Затонський (на момент обрання академіком – секретар ЦК КП(б)У, нарком робітничо-селянської інспекції); М. Скрипник (член Політбюро ЦК КП(б)У, нарком юстиції та генеральний прокурор, нарком освіти); О. Шліхтер (кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, член ВУЦВК, нарком земельних справ).

Отже, можна говорити про те, що на посаду Голови-президента УАН реально могли претендувати кілька кандидатур. Керівник Академії обирався академічним середовищем, проте на першому етапі створення УАН остаточне рішення було за гетьманом. Адже саме він затверджував результати волевиявлення академічної громади своїм актом. У разі розбіжностей між прагненнями академіків та планами верховної влади створювалася колізія, відома на прикладі того ж М. Василенка. За нього

¹ Лист М. Василенка В. Вернадському від 24–26.06.1921. Опуб.: Вибрані наукові праці акад. В. І. Вернадського. – Т. 2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. – Кн. 1. – К., 2011. – С. 276.

17 жовтня 1921 р. віддали голоси дійсні члени ВУАН, проте так і не затвердила державна влада – ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР.

* * *

У ситуації 1918 р. вирішальне слово також було за верховною владою в особі гетьмана. Для Павла Скоропадського пріоритетною на першому етапі була кандидатура М. Грушевського як загальновизнаного лідера національної науки. Після рішучої відмови останнього, розглянувши, можливо, ще кандидатури Д. Багалія й М. Василенка, гетьман зупинився на постаті В. Вернадського. Останній, поза сумнівом, як реформатор і організатор науки, всесвітньо відомий дослідник універсального профілю відповідав усім критеріям очільника української науки, окрім двох. По-перше, він був далеким від українського національного руху, не поділяв його ідеалів, і не був прихильником повної незалежності України. Тому, по-друге, він не став громадянином Української Держави. Наявну правову колізію довелося вирішити вольовим рішенням Павла Скоропадського.

3.9. Гетьман і трансфер «учених мізків» в Україну

Роль гетьмана в питанні формування складу майбутніх українських академіків була менш значною, ніж у виборах Голови-президента УАН. Павло Скоропадський повністю довірив Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН визначення принципу й конкретний добір першого складу академіків, взявши на себе лише процедуру їх призначення власним наказом.

Проте один бік цієї проблеми мав бути розв'язаним на найвищому рівні. Йдеться про переїзд з РФСРР кількох видатних учених, котрі відзначилися в українознавчих дослідженнях, мали високий науковий авторитет, готові були служити українській науці. На першому етапі планувалося поповнити ними склад Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, а згодом обрати на дійсних членів Академії. Зокрема, це були всесвітньо відомий етнограф Ф. Вовк з Петрограда; сходознавець, літературознавець, лінгвіст А. Кримський – професор Лазаревського інституту східних мов у Москві; видатний мовознавець та історик літератури В. Перетц, академік Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук з 1914 р., який також мешкав у Петрограді. Переїзд їх до Києва становив дуже серйозну проблему, адже вчені мали прибути зі своїми бібліотеками, творчими архівами, науковими колекціями, зібраними впродовж життя.

Для вивезення з Радянської Росії таких особливо важливих осіб за Української Держави існував спеціальний інститут «дер-

жавних поїздів». «Державним поїздом № 1» з Петрограда наприкінці червня було привезено родину самого гетьмана: дружину Олександру, синів Петра, Данила та найменшого Павла, доньок Марію й Єлизавету. В такий спосіб з більшовицької Росії було врятовано багато інших осіб, чиї заслуги мали значення для Української Держави. І для вивезення майбутніх академіків УАН також наприкінці червня 1918 р. гетьман відправив свого спеціального повноважного представника, як зафіксував 24 червня у своєму щоденнику В. Вернадський: *«У В[асиленко] свидание с Григорьевым. Гр[игорьев] откомандирован гетманом для того, чтобы помочь привезти Крымского, Волкова, Перетца»*¹.

На жаль, успіх такої безпосередньо організованої гетьманом операції з трансферу «вчених мізків» в Україну був частковим. До Києва приїхав лише А. Кримський, який увійшов до складу Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, а в листопаді 1918 р. його було обрано академіком і Неодмінним секретарем УАН. Йому вдалося вивезти з Москви свою унікальну сходознавчу бібліотеку, яка згодом стала окрасою Національної бібліотеки України. Ф. Вовк, людина похилого віку, не витримав ускладнень такої міждержавної поїздки і помер у дорозі. До Києва потім потрапила лише його бібліотека та велика етнографічна колекція, доставлена учнем професора етнографом О. Алешо. Що ж до В. Перетца, то він не наважився залишити Петроград, не дивлячись на всі жахи російського більшовизму. Його участь у створенні УАН було зведено до обміну листами, що відбивали думки професора. Від нього надходили пропозиції стосовно концепції заснування Академії, редакції її Статуту тощо. Так, 9 липня він подав Комісії записку зі своїм баченням структури, основних завдань, діяльності інститутів при Академії. Зокрема, він пропонував зосередити в Академії історичний архів, рукописи та стародруки з церковних зібрань тощо,

¹ Вернадский В. И. *Дневники 1917–1921*. – Кн. 1. – С. 109.

заснувати Національну бібліотеку¹. Також він висловив свою думку щодо кандидатури провідника української «академічної революції», повідомивши правлінню УНТ, що бачить ним М. Грушевського. Але не заперечував проти В. Вернадського.

* * *

Отже, прагненням батьків-засновників було зібрати в УАН знаних учених-українців, які на той час перебували поза Україною. Зокрема, йшлося про науковців світового рівня Ф. Вовка, А. Кримського та В. Перетца, котрі опинилися під більшовицькою владою. Гетьман пішов назустріч цим бажанням і намагався використати спеціальні «державні поїзди» для вивезення вчених з Радянської Росії. У такий спосіб удалося доставити А. Кримського та його велику сходознавчу бібліотеку. Професор В. Перетц брав участь у створенні УАН своїми листами та фаховими порадами.

¹ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – С. 9–11. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 77–79.

3.10. Гетьман і Комісія для вироблення законопроекту про заснування УАН

Важко говорити про якісь форми участі гетьмана в опрацюванні концепції створення і діяльності УАН, не маючи відповідних документальних свідчень. Тому доводиться звертатися до аналізу побічних джерел, які хоча б в опосередкованій формі надають такі можливості.

Як відомо, створення Академії наук підготувала Комісія для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук, що працювала з 9 липня до 17 вересня 1918 р. і провела 23 засідання. До її складу входили В. Вернадський (голова), члени: історик Д. Багалій, біолог М. Кащенко, юрист Б. Кістяківський, фізик і метеоролог Й. Косоногов, сходознавець і філолог А. Кримський, мистецтвознавець Г. Павлуцький, ректор Університету св. Володимира філософ і правознавець Є. Спекторський, хімік О. Сперанський, інженер-механік С. Тимошенко, мовознавець Є. Тимченко, економіст М. Туган-Барановський, геолог П. Тутковський, аграрник С. Франкфурт, секретар історик В. Модзалевський. Вони представляли в основному київських науковців. Д. Багалій був репрезентантом харківської наукової школи; А. Кримський до липня 1918 р. був професором Лазаревського інституту східних мов у Москві; В. Модзалевський до грудня 1917 р. жив і працював у Чернігові. Троє були офіційно делеговані УНТ (Г. Павлуцький, Є. Тимченко, И. Тутковський), хоча насправді у складі Комісії було дев'ятеро науковців – членів Товариства.

У протоколах засідань Комісії чітко відбилися ті проблеми, задля вирішення яких її голова В. Вернадський звертався до

гетьмана. На першому засіданні Вернадський проінформував членів комісії про «*горяче співчуття*» Павла Скоропадського ідеї створення Академії та обіцянку обов'язкового надання державних коштів на її заснування.

Наступного разу голова Комісії 24 липня на п'ятому засіданні доповідав про адресовану гетьманові записку з проханням відвести приміщення для Академії. Записку Вернадський подав безпосередньо Павлу Скоропадському (це була вже друга і, очевидно, остання їхня зустріч). У записці йшлося про те, що діяльність Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, як і іншої Комісії – з вищої школи та наукових установ (також очолюваної В. Вернадським) дійшли вже до того моменту, коли потрібно «*заботиться о проведении в жизнь их решений*». Головною з практичних проблем, які постали перед обома комісіями, петроградський академік уважав розміщення новостворюваних академічних установ та Українського державного університету. Вернадський закликав голову Української Держави при вирішенні цього питання «*учесть исключительное национальное и общечеловеческое значение*» згаданих наукових установ. При тому Академію було названо «*новым большим рассадником науки*» в Україні¹.

Під час аудієнції 23 липня, як повідомляв Вернадський членам Комісії, очільник Української Держави детально вникнув у питання розміщення Академії. Він обіцяв відвести для потреб УАН будівлі колишнього Володимирського кадетського корпусу на Шулявці. Водночас у цьому саме приміщенні мав розташовуватися Український державний університет. Тому Павло Скоропадський, демонструючи перспективне мислення і турботу про розвиток новозаснованого наукового центру в Києві, пові мову про можливість створення в середмісті Києва справжнього академічного містечка. Він говорив про будівництво спеціально для потреб Академії кількох споруд у рамках запланованої

¹ Архив РАН, ф. 518, оп. 4, д. 99, л. 19–20. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 142–143.

майбутньої забудови Звіринця, постраждалого від вибуху артилерійських складів 6 липня. Причому глава держави пообіцяв, що проект нової забудови центру Києва передбачатиме «*достатню площу*» для спеціалізованих академічних будівель¹. На жаль, таким пропозиціям не судилося втілитись у життя. Навіть приміщень Володимирського кадетського корпусу Академія, як і університет, зрештою так і не отримала.

Важливість проблеми розміщення майбутньої Академії підкреслюється тим, що навіть у своїх спогадах Павло Скоропадський знайшов місце згадати це: «*Уж и помещение для начала работ Академии было подыскано*». Очевидно, гетьман мав на увазі саме будівлі Володимирського кадетського корпусу. Надання згаданих приміщень для УАН розглядалося в ув'язці з розміщенням Українського державного університету. Проте Рада міністрів не підтримала такого рішення. На засіданні 24 серпня 1918 р. уряд постановив, що Український державний університет мав розміщуватися на території колишнього артилерійського училища (на Солом'янці, яка тоді була віддаленою околицею Києва). Проти такого рішення виступив один міністр – Д. Дорошенко, окрема думка якого зафіксована у протоколі: «*...первый Украинский державный университет должен быть устроен в центре города, а не на окраине*»².

З приміщеннями для Української академії наук питання виявилось ще складнішим. З одного боку, потрібні були будівлі в центрі. З другого, окремі інститути, що здійснювали високоточні дослідження, необхідно було розміщувати поза зоною впливу міського життя. Для них були шкідливими не тільки міський шум, здригання ґрунту від транспорту, але навіть електромагнітні хвилі від міської електромережі. До того ж Ботанічному й Акліматизаційному садам потрібні були великі площі для насадження рослин. Тому у вересні В. Вернадський

¹ НБУВ, Інститут архівознавства, ф. 231, оп. 1, спр. 1Б, арк. 20. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 37.

² ЦДАВО, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 184. Опубл.: Українська Держава. – С. 248.

звертався до міністра народної освіти та мистецтва з проханням вирішити питання про відведення для потреб УАН всього Кадетського гаю, що розташовувався неподалік артилерійського училища на Солом'янці¹. На жаль, і це прохання не було задоволено. У жовтні 1918 р. вже по відставці М. Василенка тимчасово керуючий міністерством П. Дорошенко звернувся до намісника Києво-Печерської Успенської лаври з пропозицією провести обмін земельними ділянками, поступитися південною частиною Голосіївської лісової дачі з боку Китаєва за 430 десятин землі з інших державних угідь². Отець-намісник Лаври не надав позитивної відповіді, і питання розміщення обох академічних садів знову зависло в повітрі.

Ще гіршою стала ситуація наприкінці листопада – у грудні 1918 р., коли розгорівся збройний конфлікт між повстанцями, очолюваними Директорією, та поспіхом сформованими офіцерськими дружинами, які мали захищати від них місто. Головнокомандувач граф Ф. Келлер своєю владою відібрав для потреб цих найманих формувань практично всі приміщення, відведені для розміщення УАН. Це торкнулося навіть тих двох поверхів Київського комерційного інституту, за оренду яких уже було внесено кошти. Військові реквізиції поширилися також на Педагогічний музей (будинок колишньої Центральної Ради), де було заплановано розмістити, окрім Національної бібліотеки, також зал засідань УАН. Як свідчить звернення до П. Холодного, комісара у Міністерстві народної освіти в уряді Директорії, на той момент Академія опинилася практично без приміщень³.

Разом з тим важко уявити, що Вернадський розмовляв з гетьманом виключно про розміщення Академії, навіть попри важливість цієї проблеми. У тексті записки голова Комісії згадав, що справа вже дійшла до реалізації опрацьованих рішень.

¹ ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 135, арк. 2–2зв. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 145–146.

² ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 136, арк. 3–3зв. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 163.

³ ЦДАВО, ф. 2201, оп. 2, спр. 7, арк. 32.

Там так само зазначалося, що «в течение ближайшей недели является необходимость приступить к составлению ее статута». Тому імовірно, що, крім питань надання національному науковому штабу потрібних приміщень, Вернадський проінформував очільника держави про такі напрацювання. Власне, йдеться про викладені в усній формі основні засади опрацювання Комісією концепції УАН. Безперечно, було обговорено також і засадничі положення майбутнього Статуту УАН, а саме: академічна свобода наукової творчості, державна підтримка науковців, мережа установ УАН тощо.

Але це лише припущення, оскільки щоденник петроградського академіка з незрозумілих причин мовчить навіть про факт аудієнції, не кажучи вже про коло обговорених проблем. Разом з тим на його сторінках, присвячених подіям 20–24 липня, ім'я гетьмана згадано неодноразово. Всі ці згадування, проте, мають виключно політичний, а не академічний контекст. І лише запис за 25 липня містить посилання на позицію Павла Скоропадського з розміщення Академії, але не на аудієнцію:

«Гетман Укр[аїнському] ун[іверситету] (и Акад[емии]) дает Артиллер[ийское] училище – правильное решение: они шли на компромисс – совместно с кадетск[им] корпусом»¹.

Можна лише гадати про причини такого замовчування петроградським академіком самого факту другої зустрічі з очільником Української Держави.

Не буде жодного перебільшення в констатації того факту, що обрана В. Вернадським концепція створення Академії (модернізований зразок РАН) в основних рисах відповідав загальному підходу гетьмана до пошуку взірців і відправних точок державного будівництва. Павло Скоропадський і сам волів максимально використати добре знайомий йому державний досвід колишньої Російської імперії з потрібними вдосконаленням та модернізацією. Відомо, що в основу Законів про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня 1918 р. було покладено

¹ Вернадский В. И. Дневники 1917–1921. – Кн. 1. – С. 122.

Основні закони Російської імперії, октройовані Ніколаєм II 17 жовтня 1905 р. Нагадаємо, що це були найдемократичніші за всі часи існування імперії Романових закони, вирвані у царя в розпалі революції 1905–1907 років, і суттєво змінені після т. зв. «третьєиюньського» державного перевороту 1907 р., коли гору остаточно взяли реакційні сили, уособлені П. Столипіним. За допомогою правника В. Палтова гетьман уніс лише потрібні зміни для врахування специфіки України та революційного часу.

Так само і виплекана особисто Павлом Скоропадським земельна реформа мала б наслідувати основну мету столипінського аграрного законодавства – зміцнення прошарку міцних дрібних землевласників як надійного підмурку держави. Лише називатися цей стан в українських реаліях мав за історичною традицією козацтвом.

Тому пропозиція В. Вернадського із запозичення досвіду РАН, створення мережі дослідних інститутів і центрів, дослідження продуктивних сил України не могла не вітатися гетьманом. Це було для нього як для реального політика зрозумілішим, ніж перспектива десь у майбутньому, після появи достатньої кількості національних учених, оголошення УНТ Академією наук. Тому петроградський академік, поза сумнівом, отримав від Павла Скоропадського повне схвалення проведеної роботи, карт-бланш на опрацювання подальших необхідних для реалізації своєї концепції організаційних заходів, запевнення в отриманні їхнього фінансування.

Найбільше гетьману, очевидно, імпонували ідеї Вернадського щодо науки як рушійної сили державотворення. Академік закликав, насамперед, до дослідження продуктивних сил держави:

«Пробил грозный час, требующий напряжения всех сил, всей воли, всего разума. И его уроки не прошли даром. Сейчас все поняли необходимость и неотложность планомерного и широкого исследования производительных сил нашей страны, ее природы и ее населения, поняли, что только

в подъеме этих сил заключается наше спасение. Сейчас надо навестать прошлое. Надо создать в этой области будущее. И это достигается только одним путем – путем широкой организации как познания, так и использования наших производительных сил. Только этим путем может быть достигнуто превращение в живую действенную энергию той, почти неисчислимой по величине, потенциальной энергии, которая лежит втуне или бесцельно рассеивается в природе и в населении нашего отечества. Быстрое и широкое превращение этой потенциальной энергии в действенную есть основная задача момента»¹.

Поза сумнівом, погоджувався очільник Української Держави також з поглядами В. Вернадського на інтернаціональну сутність науки, її належність всьому світові, неможливість обмежуватися її лише національними рамками. Адже буквально те саме гетьман говорив, за репортажем газети «Відродження», під час урочистого відкриття Українського державного університету в Києві:

«...я певен, ви будете користуватися широкими гуманітарними цілями, пам'ятаючи, що наука єсть всесвітнє надбання, всього людського генія, всієї людської культури. Отже тому не повинно бути на цьому полі місця для вузької національної нетерпимості: навпаки, – все велике, що зроблено вченими мужами як у Західній Європі, так і в Росії, і те, що вони напевно зроблять в потонні часи, повинно бути також і вашим придбанням. Всі здобутки людської думки по всіх галузях науки мають бути перейняті вами і перетворені в горнилі національної свідомості українського народу»².

¹ Вернадский В. И. *О государственной сети исследовательских институтов* // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – Т. 8. – С. 508.

² Відродження. – 08.10.1918.

* * *

Отже, наявні джерела, що розкривають діяльність Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, не дають можливості говорити про активну присутність самої постаті гетьмана в її щоденній роботі. Окреслюється досить вузьке коло питань, дотичних компетенції глави держави: «гаряче співчуття» ідеї заснування УАН, вирішення фінансових питань, конкретна допомога з приїздом членів Комісії, які перебували в Росії, проблема розміщення Академії в Києві. Причому з двох останніх питань утручання Павла Скоропадського не завжди виявлялося результативним. Немає відомостей щодо регулярного інформування гетьмана про результати роботи Комісії. Її голова В. Вернадський, судячи з усього, лише двічі зустрічався з очільником Української Держави, причому інформацію про другу зустріч він навіть не заніс до щоденника.

3.11. Державні акти щодо УАН, ухвалені гетьманом

Першим серед підписаних Павлом Скоропадським документів, які мали безпосереднє відношення до заснування УАН, слід уважати затверджений ним Закон УД про асигнування 200 тис. крб. на початкові видатки з організації Академії. Цей акт, датований 26 липня, пройшов через Раду міністрів УД і, відповідно до прийнятої системи набуття чинності державних актів, був підписаний головою уряду Ф. Лизогубом, міністром М. Василенком, того ж дня затверджений власноручним підписом гетьмана і скріплений державним секретарем С. Завадським¹. Асигнуванням цих коштів, потрібних для організації роботи Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, Павло Скоропадський виконав свою обіцянку Вернадському, дану під час першої аудієнції 9 червня. Причому промовистим є той факт, що в пояснювальній записці міністра народної освіти йшлося лише про 40 тис. крб.². Збільшення суми в п'ять разів засвідчило надзвичайне прихильне ставлення гетьмана й уряду УД до потреб формування національного наукового штабу.

Наступний за датою урядовий акт, який мав стосунок до заснування УАН, також з фінансових питань. Щоправда, це була вже постанова Ради міністрів УД від 13 листопада про асигнування 869 216 крб. на утримання Академії наук до кінця року. Підписали її в. о. голови Ради міністрів А. Ржепецький та товариш міністра народної освіти П. Холодний. Як і попередній акт,

¹ ЦДАВО, ф. 1064, оп. 2, спр. 1, арк. 90. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 144.

² НБУВ, Інститут архівознавства, ф. 251, оп. 1, спр. 1, арк. 27. Опубл.: Там само. – С. 143–144.

що мав статус закону, згадану постанову було стверджено власноручним підписом Павла Скоропадського¹. Постанова стала першою в числі інших актів, затверджених наступними днями. На початку кожного з них також стояв підпис гетьмана.

Найголовнішим з цих актів за правом вважається Закон Української Держави про заснування Української академії наук у Києві, ухвалений Радою міністрів 1 листопада і затверджений Павлом Скоропадським 14 листопада 1918 р.². Складовими частинами загалом не дуже великого за текстом закону, переліченими в першому його пункті, стали Статут і штати УАН в Києві та її установ, прийняті Радою міністрів УД 6 листопада³. При тому вони набували чинності з 1 листопада 1918 р.

Тим самим днем, 14 листопада 1918 р., датується наказ Гетьмана всієї України про призначення 12 дійсних членів УАН за трьома відділами. Наказ був підписаний самим Павлом Скоропадським і контрасигнований міністром народної освіти П. Стебницьким⁴. Ще раз треба наголосити, що дійсними членами Академії, призначеними особисто гетьманом, стали: по Першому відділу: професор Харківського університету Д. Багалій, професор Київського українського державного університету А. Кримський, професор Київської духовної академії М. Петров, професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький; по другому: ординарний академік РАН В. Вернадський, професори Київського політехнічного інституту С. Тимошенко та М. Кащенко, професор Київського університету св. Володимира П. Тутковський; по третьому відділу: професор Київського українського державного університету М. Туган-Барановський, професор Катеринославського університету Ф. Тарановський, професор Київського політехнічного інституту В. Косинський, член-секретар Комісії по розбору давніх актів О. Левицький. Прикметно, що до складу

¹ ЦДАВО, ф. 1064, оп. 1, спр. 135, арк. 51. Опубл.: Там само. – С. 164.

² ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 135, арк. 19–21. Опубл.: Там само. – С. 164–165.

³ Статут Української академії наук у Києві // Державний вісник. – 26.11.1918.

⁴ НБУВ, Інститут архівознавства, ф. 251, оп. 1, спр. 1, арк. 19–19зв. Опубл.: Історія Академії наук України, 1918–1923. – С. 166–167.

перших академіків УАН потрапили 9 членів УНТ: сам В. Вернадський, М. Кащенко, А. Кримський, О. Левицький, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, С. Тимошенко, М. Туган-Барановський, П. Тутковський. Семеро з них (В. Вернадський, Д. Багалій, М. Кащенко, А. Кримський, С. Тимошенко, П. Тутковський) працювали в Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, складаючи рівно половину з 14 її членів. Щодо них можна стверджувати: вони були безпосередньо причетними до створення Академії. Тому однозначно слід наголосити, що гетьман призначив першими академіками цвіт української науки. Це довели й наступні події. В період панування в Києві Добровольчої армії лише двоє з числа перших українських академіків вдалися до співпраці з Білим рухом. Ф. Тарановський, за свідченням В. Вернадського, пішов на роботу до головної пропагандистської установи ВСЮР – Освідомчого відділу, але виключено з матеріальних міркувань. С. Тимошенко, за тим самим джерелом, також змушений був співпрацювати з білогвардійською адміністрацією в залізничній сфері. Вони обидва наприкінці 1919 р. виїхали на еміграцію.

Відсутніми в списку виявилися лише ті з видатних українських вчених, які з принципових переконань відмовилися від співпраці з гетьманською владою та Комісією для вироблення законопроекту про заснування УАН, а конкретно М. Грушевський.

22 листопада 1918 р. наказ гетьмана щодо призначення перших академіків було оприлюднено в «Державному вісникові»¹, отже, він набув повної юридичної сили.

У згаданій низці державних актів, підписаних гетьманом, поважне місце посідають інші документи з персональних призначень. Основним з них став наказ від 30 листопада 1918 р. про затвердження Головою-президентом Академії академіка В. Вернадського у зв'язку з його одноголосним обранням на першому Спільному зібранні дійсних членів УАН. Датою затвердження

¹ Державний вісник. – 22.11.1918.

визнано 27 листопада 1918 р. Наказ підписано Павлом Скоропадським, контрасигновано міністром народної освіти В. Науменком, скріплено державним секретарем С. Завадським¹.

Такому остаточному актові передувала певна підготовча робота. Кандидатуру Вернадського як Голови-президента для затвердження його гетьманом подав міністр народної освіти В. Науменко, який 24 листопада замінив на цій посаді П. Стебницького. У записці головуючого на зібранні академіка О. Левицького, поданій 27 листопада міністру, йшлося про те, що за кандидатуру Вернадського одностайно проголосували всі дев'ятеро присутніх академіків². У протоколі Установчого спільного зібрання УАН від 27 листопада 1918 р. зафіксовано відсутність з об'єктивних причин (не змогли приїхати за викликом з Харкова, Відня та Катеринослава) академіків Д. Багалія, С. Смаль-Стоцького та Ф. Тарановського. Хворий академік М. Петров передав свій голос головуючому на зібранні О. Левицькому. Проти проведення виборів за відсутності четвертої частини першого складу академіків проголосував В. Вернадський. Він пропонував відкласти вибори до того часу, коли з'явиться можливість зібрати повний склад дійсних членів УАН. Інші присутні академіки на до цієї думки не пристали, намагаючись пришвидшити процес створення повноцінної Академії з діючим керівництвом. Таємним голосуванням було визначено кандидатури на Голову-президента та Неодмінного секретаря: відповідно В. Вернадський та А. Кримський. У такому самому режимі відбулося голосування за обидві внесені кандидатури. Свої голоси за обрання Вернадського Головою-президентом та Кримського – Неодмінним секретарем одностайно віддали всі присутні академіки³.

Також наказами Гетьмана всієї України було затверджено результати обрання інших керівників Академії. Наказом від

¹ ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 135, арк. 60. Опубл.: Там само. – С. 185.

² Там само, арк. 52. Опубл.: Там само.

³ НБУВ, Інститут Рукопису, ф. 1, спр. 26117, арк. 1. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 426.

28 листопада на посадах «згідно з обранням» призначено Неодмінним секретарем УАН академіка А. Кримського, голів другого відділу (фізико-математичних наук) Академії М. Кащенко і третього (соціальних наук) – М. Туган-Барановського¹. Інший наказ від 10 грудня було присвячено затвердженню голови першого відділу (історико-філологічних наук) УАН Д. Багалія². Так само, як і наказ про затвердження В. Вернадського, ці акти про початок офіційних повноважень обраних керівників Академії були підписані гетьманом, мали відповідну контрасигнацію міністра народної освіти і затвердження державного секретаря. Впродовж 6–8 грудня їх було опубліковано в офіційному виданні – «Державному віснику», отже, вони набрали юридичної сили.

Про це йшлося в Законі про заснування Української академії наук у Києві:

«Коли пан Гетьман затвердить Голову-президента Академії, її Неодмінного секретаря та інших виборних службових осіб, котрі показано в Статуті, тоді Спільне зібрання та зібрання відділів уважаються зорганізованими та й можуть, скликаючись тим порядком, що показано в Статуті, приступити до обрання дальших академіків та до вирішення інших справ, які підлягають їхньому віданню»³.

Варто згадати ще про один офіційний документ, виданий гетьманом 2 листопада 1918 р., в якому також фігурувала УАН. Ідеться про грамоту «До всього народу Українського», випущену формально з нагоди піврічного терміну перебування Павла Скоропадського у владі. Цим документом, основне завдання якого було пригальмувати політичну кризу, що вже розпочалася, підбито державотворчий підсумок піврічної діяльності гетьмана та уряду УД і наголошено на двох основних пріоритетах наступного періоду: проведення земельної реформи, для чого скликається Особливий комітет, та підготовки скликання Дер-

¹ ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 50, арк. 182.

² Там само, спр. 135, арк. 65. Оубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 187.

³ ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 135, арк. 20. Оубл.: Там само. – С. 165.

жавного Сойму. Отже, до першого ряду найголовніших звершень у сфері внутрішньополітичного життя Павло Скоропадський відніс прийняття закону про громадянство, заснування Сенату, створення двох українських університетів, а також *«ви-роблено законопроект про встановлення Української академії наук і мистецтв»*¹. Уже потім він назвав закони про створення армії, флоту, поліпшення матеріального становища працівників суду, вчителів, духовенства тощо.

Ця фраза, яка чітко відбила погляди гетьмана на державо-творче значення заснування УАН, окрім загального значення, наштовхує ще на деякі висновки. По-перше, Павло Скоропадський був детально ознайомленим зі станом розроблення законопроектів про заснування УАН. Адже згадав про нього 2 листопада, тобто вже на другий день після офіційного розгляду проекту документа на засіданні уряду. По-друге, кажучи про ще не до кінця прийнятий закон (затримувалося обговорення Статуту Академії – важливої складової його частини), глава Української Держави в такий формі висловив свою впевненість, що повне і остаточне ухвалення Закону про заснування Академії відбудеться найближчим часом. Власне, так і сталося менш ніж за два тижні. Все це дозволяє говорити про грамоту «До всього народу Українського» як про офіційний акт, що також мав стосунок до заснування УАН.

Всі затверджені й підписані гетьманом офіційні акти, про які йшлося вище, в своїй сукупності створили правове, організаційне та фінансове поле для початку діяльності Української академії наук. Зайвим буде нагадування, що відсутність чи навіть затримка з підписанням хоча б одного з них мала б за тих умов фатальні наслідки. УАН не розпочала б свою діяльність у листопаді 1918 р., а можливо – її створення взагалі було б загальмованим, відкладеним на віддалене майбутнє.

¹ Грамота Гетьмана всієї України та військ козацьких до народу Українського // Державний вісник. – 02.11.1918.

3.12. Батьки-засновники УАН і Павло Скоропадський

З'ясування потребує ще одна цікава проблема, на яку першим з дослідників звернув увагу В. Ульяновський. Очевидно, що гетьман довірив обом батькам-засновникам УАН таку відповідальну роботу тому, що вважав їх найкращими виконавцями надважливого державного завдання. Навпаки, М. Василенко та В. Вернадський ставилися до очільника Української Держави не так щиро. Історик справедливо зауважував:

«...обидва "батьки" УАН від початку в режимі гетьманату бачили лише зручний інструмент для організації академії, але прагнули забезпечити її подвійне становище: з одного боку – державний статус, а, з іншого, аполітичність, незалежність від влади та її репрезентантів»¹.

Далі в статті він наводить багато прикладів зі щоденника Вернадського і листів Василенка, що підтверджують подібне «споживацьке» ставлення батьків-засновників до верховного репрезентанта влади. Для них існування Української Держави та «гаряче співчуття» гетьмана – лише «благоприятная политическая конъюнктура», якою слід терміново скористатися, адже невідомо, що трапиться навіть у найближчому майбутньому. Тож історик робить висновок:

«Щодо гетьмана, це передбачало "споживацьку" настанову – використати його прихильність до ідеї, владу – для здобуття матеріальних засобів і законодавчу функцію – для надання УАН державного статусу»².

¹ Ульяновський В. І. Гетьман Павло Скоропадський і справа заснування Української академії наук. – С. 31.

² Там само. – С. 32.

Стосовно самої постаті Павла Скоропадського обидва батьки-засновники не мали жодного сентименту. І навіть більше – в період останньої політичної кризи УД (листопад 1918 р.) Вернадський передавав без жодного обурення слова А. Кримського: *«Об Академии. Необходимо спешить (по Кр[ымскому]), пусть потом гетман слетит. Вас[иленко] тоже настаивает скорей провести ассигновку»*¹. Цілком очевидно, що петроградський академік погоджувався з таким ставленням до Павла Скоропадського: аби він зробив би свою справу, як отой мавр, а потім – нехай і *«слетит»* з високої посади.

На цьому тлі варто звернути увагу на промову М. Василенка на першому засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук 9 липня 1918 р. Ім'я гетьмана там навіть побіжно не згадувалося, проте йшлося про *«благоприятные обстоятельства»* і про роль Української Держави у створенні Академії, про розуміння державної ваги цього завдання². На відміну від міністра Вернадський, виступаючи на тому ж засіданні, змушений був послатися на особисту зустріч з Павлом Скоропадським та сказати про його *«горяче співчуття»* справі постанови Академії. Проте, як уже вказувалося, це була перша з лишень двох згадок про гетьмана у протоколах Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН. Стосовно цього пасажу з виступу Вернадського, змушений заперечити В. Ульяновському. Він чомусь вважає, що саме 9 липня перед початком засідання Комісії В. Вернадський ще раз зустрічався з Павлом Скоропадським³. Проте очевидно, що петроградський академік посилався на розмову, що мала місце ще 9 червня. Жодної інформації про наступну аудієнцію у гетьмана напередодні першого засідання Комісії немає.

¹ Вернадский В. И. *Дневники. 1917–1921*. – Кн. 1. – С. 125.

² НБУВ, Інститут архівознавства, ф. 251, оп. 1, спр. 1Б, арк. 1. Опубл.: *Історія Академії наук України. 1918–1923*. – С. 25.

³ Ульяновський В. І. *Гетьман Павло Скоропадський і справа заснування Української академії наук*. – С. 33.

У ставленні обох батьків-засновників до Павла Скоропадського все-таки були певні відмінності. М. Василенко як міністр УД лояльніше і прихильніше висловлювався щодо нього. У розмові з болгарським послом І. Шишмановим називав гетьмана «*джентльменом*», підкреслював, що той не заважав працювати своїм міністрам, надавав їм «*повну свободу*». Згодом у листуванні згадував і такі позитивні риси глави держави, як особисту скромність, доброзичливість тощо.

Натомість для В. Вернадського Павло Скоропадський у період правління був скоріше не людиною, а лише персоніфікованою функцією керівництва держави. Під час першої аудієнції 9 червня 1918 р. петроградський академік не знайшов жодних добрих слів для характеристики гетьмана:

«Генерал свитский, не вполне разобравшийся в положении и недостаточно образованный, но, очевидно, очень неглупый и с характером, по крайней мере в смысле желания»¹.

Пізніше, у спогадах 1943 р., Вернадський висловився про Гетьманат уже просто у російсько-радянському стилі: встановлений за німецької допомоги, «*фікція*», «*ефемерна влада в дуже обмеженій формі*»² і таке інше. Тому зі сторони академіка було цілком зрозуміле бажання використати сприятливу кон'юнктуру і вибити максимум можливого. Сама постать Павла Скоропадського його зовсім не цікавила.

Більш того, важливо порівняти враження петроградського академіка від особистих зустрічей з Павлом Скоропадським і А. Денікіним. Останній після захоплення Добровольчою армією Києва та значної частини України намагався ліквідувати УАН як символ «*малороссийского сепаратизма*». Але, попри таку очевидну загрозу своєму дітищу, Вернадський заніс у щоденник цілком позитивну характеристику цього «*правителя*»:

«Впечатление [от] Д[еникина] хорошее – умного человека с темпераментом. К Акад[емию], я думаю, у него недоброжела-

¹ Вернадский В. И. *Дневники 1917–1921*. – Кн. 1. – С. 96.

² Вернадський В. *Перший рік Української академії наук*. – С. 285.

тель[ное] чувство, но в то же время он ищет выхода из положения. Мне кажется, он был предупрежден против – но аргументы выслушивает. Есть у него некоторое чувство государственности в его страхе быстрых решений в вопросах, в которых он себя не чувствует прочным. Тут он улавливает что-то новое в создании еще одной Академии наук помимо Российской. Не знал, что в других странах их несколько»¹.

Як бачимо, ставлення Вернадського до цього російського діяча зовсім інше, ніж до Скоропадського. Навіть не йдеться про повну некомпетентність у питаннях організації наукового життя, очевидну в такого генерала, яким був А. Денікін. Сказано лише: «себя не чувствует прочным». За головний позитивний момент уважав, що той «аргументы выслушивает». Але ж чи можна це порівняти з «гарячим співчуттям» створенню Академії з боку гетьмана?

Ще один нюанс, на який також звернув увагу В. Ульяновський. Державний протокол Гетьманату, розроблений найближчим помічником гетьмана і колишнім камергером російського імператорського двору О. Палтовим, передбачав особисту участь глави держави у значних акціях, що мали загальнонаціональне значення, надання їм характеру майже придворних урочистостей. Наприклад, Павло Скоропадський був присутнім на відкритті нового приміщення Українського клубу, Українського державного університету в Києві. Для нього це була нагода зустрітися з українською національною громадськістю, звернутися з промовою до широкого громадянства і, зрештою, продемонструвати особисте ставлення і власну роль у таких визначних подіях. Коли не було можливості бути присутнім особисто, гетьман надсилав своїх офіційних відпоручників. Ті виголошували привітання від імені глави держави, як це було при відкритті Українського державного університету в Кам'янці-Подільському.

¹ Вернадський В. *Перший рік Української академії наук*. – С. 159.

Варто згадати події навколо урочистого відкриття Українського державного університету в Києві, яке відбулося 6 жовтня за участі Павла Скоропадського. За газетними звітами, глава держави не лише зачитав свою грамоту з нагоди відкриття університету. Він також виголосив своє звернення до аудиторії, присутньої на урочистостях. У ній, окрім загальних фраз про значення освіти, закликів до професорів і студентів нести науку в народ, містилися принаймні два суспільно-важливих месиджі. Перший полягав у акцентуванні на продовженні сучасним гетьманатом історичної традиції опікування освітою *«...гетьманів Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, а особливо Мазепи як поборників і заступників народної освіти»*. Другий, більш значущий, торкався проблем співвідношення національного та інтернаціонального в науці. Павло Скоропадський, вочевидь під впливом ідей В. Вернадського, заявив, звертаючись до професорів Українського університету:

«...я певен, ви будете користуватися широкими гуманітарними цілями, пам'ятаючи, що наука єсть всесвітнє надбання, всього людського генія, всієї людської культури. Отже тому не повинно бути на цьому полі місця для вузької національної нетерпимості: навпаки, – все велике, що зроблено вченими мужами як у Західній Європі, так і в Росії, і те, що вони напевно зроблять в потонні часи, повинно бути також і вашим придбанням. Всі здобутки людської думки по всіх галузях науки мають бути перейняті вами і перетворені в горнилі національної свідомості українського народу»¹.

Поза сумнівом, такі або ж аналогічні слова про необхідність засвоєння і перетворення наукових здобутків усього людства на надбання української науки й культури могли б бути звернені також до новообраних дійсних членів Академії. Отже, Павлу Скоропадському було що сказати і на публічних урочистостях з нагоди відкриття УАН.

¹ Відродження. – 08.10.1918.

Але офіційний початок діяльності Української академії наук не відзначився жодним з таких заходів. Гетьман призначив перший її склад з 12 академіків, потім затвердив Голову-президента, Неодмінного секретаря та голів відділів УАН. Жодна з таких подій, навіть першої загальне зібрання Академії, не потягли за собою якоїсь громадської акції. Коло залучених до цього осіб було надзвичайно вузьким. Навіть перше загальне зібрання УАН фактично відбулося за участі восьми академіків, оскільки троє академіків не змогли приїхати, а М. Петров, найстарший за віком член Академії, який мав головувати на зібранні, через свою хворобу передав голос академіку О. Левицькому. Ще менша кількість учасників (троє – четверо осіб) брали участь у зібраннях відділів. Присутність гетьмана чи навіть його відпоручника на таких заходах, мабуть, була недоцільною. Бо тоді могла б скластися думка щодо здійснення адміністративного тиску на процес обрання академічного керівництва з боку глави держави, порушення задекларованої у Статуті академічної свободи. Але про якесь звернення, грамоту гетьмана з нагоди заснування і першого зібрання Академії, мабуть, можна було б вести мову. Їхня відсутність назагал створювала враження, що постанови УАН – подія значно меншого загальнонаціонального значення, ніж, наприклад, відкриття державних університетів.

Єдиною суспільно-значущою реакцією на заснування УАН, що була зафіксована на шпальтах тогочасних газет, стала стаття у газеті «Відродження». Вона починалася словами:

«Без усякої помпи, зовсім непомітно, з якимсь навіть поспіхом, відбулося 27 листопада офіційно перше загальне зібрання молоді Української академії наук. Завдяки політичним подіям останнього часу не встигли приїхати на це зібрання, як і на попередню превелику нараду, 26 листопада, наші видатні українські вчені, як проф. Багалій і проф. Смоль-Стоцький».

Назагал ця стаття є дуже цікавою, оскільки містить пряме порівняння процесів заснування Імператорської Санкт-Петербур-

бурзької та Української академій наук, причому не на користь першої. Автор, який ховався під псевдонімом «Бурлака», наголошував, що Українська академія постала на національному ґрунті, а не за рахунок залучення іноземців, і висловлював великі сподівання на її плідну роботу:

«Тому можна сподіватись, що в історії молодой Української Академії наук далеко раніш [не через 40 років, як у Росії. – Г. П.] настане той бажаний та радісний мент, коли вона матиме змогу взяти на себе здійснення не менш широких наукових завдань, силами своїх власних учених-українців, яким вже не доведеться почувати себе такими самотніми, як отой видатний російський академік Лопехин серед російських академіків-німців»¹.

* * *

Новообрані академіки дуже стримано поводитися стосовно глави держави. Колишній міністр, а на той момент – голова Сенату УД М. Василенко, також його наступник – міністр у відставці П. Стебницький отримали від зібрання академіків вітання з подякою за проведену роботу зі створення УАН. Натомість до Павла Скоропадського з приводу початку роботи Академії не було направлено жодного листа, телеграми або якогось іншого офіційного звернення. Очевидно, щойно особисто гетьманом призначені й затверджені Голова-президент та інші керівники і дійсні члени Академії з огляду на поточні політичні події вже справді вичікували, коли «гетман слетит», і готувалися до такої ситуації.

¹ Відродження. – 30.11.1918.

3.13. Створення УАН: політичне тло

Політичні пристрасті у листопаді 1918 р. зашкалювали з обох боків. До крайніх заходів вдалися як офіційна влада УД, так й ініціатор державного перевороту – Директорія. Уперше за часів революції на території України дійшло до справжньої громадянської війни, коли українці вбивали українців. Частина діячів національного табору, використовуючи матеріальну допомогу і підтримку з-за північно-східного кордону, оголосила повстання проти Української Держави, розпочала запеклу збройну боротьбу з нею. В умовах державного перевороту, який розпочався 14 листопада, керівництво держави мало оборонятися. На жаль, усе це обернулося невдалими дипломатичними демаршами, різким розворотом державної політики, що дезорієнтувала більшість суспільства. Насамкінець, гетьман випустив політичну ініціативу зі своїх рук, потрапив до суспільної ізоляції. Цим скористалися присутні в Україні російські праві кола, які вважали «гетьманську оперетку» нарешті завершеною. Вони відчули за собою силу, вдалися до антиукраїнських заходів, застосування зброї проти повстанців, намагалися активізувати проросійські настрої, але не мали жодного успіху.

3.13.1. Батьки-засновники

За фатальним збігом обставин усе це означало brutальне втручання реальних політичних подій в «академічну революцію» на її завершальному етапі. На такому тлі порожньою декларацією виявилася аполітичність академічного процесу,

тобто заснування УАН поза політикою, без прив'язки до конкретного режиму чи партії, на чому всіляко наголошували батьки-засновники. Проте і від початку така аполітичність не могла бути в «академічній революції». Уважне прочитання щоденника В. Вернадського засвідчує цей неспростовний факт. Він лише про людське око декларував, що відкинув політичні інтереси і *«стал на позицію ученого, который считает, что необходимо проводить всячески интересы науки»*. Насправді ж записи, зроблені для себе, фіксують, по-перше, його власну заангажованість у проросійську політику в Україні (постійне спілкування з українофобом П. Мілюковим, іншими однопартійцями, вболівання за те, щоб Україна остаточно не відірвалася від Росії). По-друге, простежується протистояння всередині Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН між українськими науковцями на чолі з Д. Багалієм та проросійськими, які уособлював сам Вернадський. Останній окреслив багато питань, на які вони дивилися по-різному. Насамперед, це стосувалося обов'язкової мови академічних видань. Нарешті, петроградський академік наодинці з собою, а не публічно формулював і таке завдання створення Академії: *«...я считаю, что и русская АН в Киеве желательна и необходима»*¹.

Слід підкреслити, що тих, хто бажав *«создать из Украины культурный оазис для собрания будущей России»*², як це сформулював харківський губернський староста генерал П. Залеский, відставлений уже в липні за свої антиукраїнські дії, було дуже багато. Їм не імпонував гетьман та уряд Української Держави, які виходили з її незалежного статусу. Вони не зважали на потребу розбудови національної культури, економіки, війська. Їм потрібний був лише плацдарм («оазис») для накопичення сил і ведення антибільшовицької боротьби за «великую Россию». Україна для них означала тільки територію для накопичен-

¹ Вернадский В. И. *Дневники 1917–1921*. – Кн. 1. – С. 105.

² Залесский П. *Мои воспоминания об «Украине» 1918 г.* Рукопис. [1926] // ГАРФ, ф. 5881, оп. 2, д. 347, л. 36.

ня сил, гетьманат розглядався як зручна державна форма, що гарантувала перепочинок від жахів «Совдепії», а українців сприймали як гарматне м'ясо для боротьби за «єдиную неделимую Россию».

Очевидно, що з таких міркувань не потрібно було надто прив'язуватися до Павла Скоропадського, який перетворився на надзвичайно одіозну постать в очах російських політичних кіл в Україні й поза Україною. Йшлося вже про дистанціювання академічних справ від особи гетьмана.

Політичну гнучкість, з одного боку, намагання проводити власні ідеї, з другого, Вернадський демонстрував і надалі. Так, упродовж 1919 року йому довелося захищати інтереси новоствореної Академії від зазіхань наступних політичних режимів: української Директорії; російського більшовицького, злегка задекорованого аббревіатурою УСРР; російського денікінського. Під час особистої зустрічі з А. Денікіним у Ростові 30 (17 за старим стилем, що використовувався білими) вересня 1919 р. петроградський академік, мабуть, був найщирішим, коли доводив, що «Академия наук в Киеве» – ознака не українського сепаратизму, а лише вияв місцевого регіоналізму, оскільки вона лишається російською за формою і має стати знаряддям провадження російської політики, насадження російської культури. Зокрема, він наголошував у зверненні до Особливої наради ВСЮР (фактичного уряду Денікіна):

«Оно [УАН як наукова установа. – Г. П.] было создано не только исходя из задач малороссийского культурного возрождения, но и для задач общечеловеческих и государственных. По моему глубокому убеждению, оба учреждения [УАН і Національна бібліотека. – Г. П.] не только совместимы с единой и неделимой Россией, но их сохранение и развитие является необходимым и желательным с русской точки зрения»¹.

¹ НБУВ, Інститут Рукопису, ф. 1, спр. 22764, арк. 1–2зв. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 219.

Політичні питання, що відбулися на процесі створення Української академії наук, мають кілька вимірів. Перший з них, поза сумнівом, визначав ставлення батьків-засновників до постаті гетьмана. Про це йшлося вище. Другий пов'язаний з їхньою партійною приналежністю, а також впливом політичної діяльності на формування Академії. В. Вернадський, поза сумнівом, до початку 1920-х років був політиком не меншою мірою, ніж науковцем. Лише після певної кризи, праці за кордоном, коли йому погрожували виключенням з Академії, вимушеним остаточним поверненням до Радянської Росії в 1926 р. Вернадський полишив політику. Очевидно, це було основною вимогою тої «охоронної грамоти», яку він отримав від більшовиків. Академік мав повністю зосередитися на науковій праці – єдиному занятті, дозволеному йому новою російською владою. Характерно, що тому в радянській історіографії його, одного з небагатьох колишніх кадетів, уважали «раскаявшимся», таким, хто розчарувався у діях «білих» і нібито свідомо пристав до «червоних»¹.

Так само активним проросійським політиком у період Української революції був М. Василенко. Навіть гетьман у своїх мемуарах, назагал характеризуючи Василенка дуже позитивно, змушений був відзначити як найбільший недолік цієї постаті його партійність: *«Он был кадетом чистойшей воды, и это мне не нравилось в нем»*². Цікава характеристика була надана міністру народної освіти іншим міністром В. Зіньковським, також членом кадетської партії:

«Н. П. Василенко в составе министерства [мається на увазі Рада міністрів. – Г. П.] был единственным человеком, мыслившим политически. Правда, его интересовали лишь вопросы «внутренней политики» – иностранной политикой он не интересовался, но это был настоящий политический

¹ Див.: Думова Н. Г. *Кадетская контрреволюция и ее разгром (октябрь 1917–1920 гг.)*. – М.: Наука, 1982. – С. 75–77.

² Скоропадський П. *Спогади*. – С. 167.

деятель, которому было бы в пору работать и во все-российском масштабе»¹.

Обидва батьки-засновники були ключовими постатями української групи російської партії конституційних демократів, членами її вищого партійного органу – Центрального комітету ще з дореволюційних часів. Також провідну роль відігравали вони і в «обласному» центрі в Україні – Головному комітеті партії. Він упродовж 1918 р. мав виняткове значення. Діяльність партійного центру кадетів вимушено було перенесено в Україну – адже в Радянській Росії цю головну антибільшовицьку партію було оголошено поза законом. Усі її члени були там на нелегальному становищі.

Тому не можна, як це робить переважна більшість біографів батьків-засновників УАН, виносити за дужки політичну складову їхньої діяльності за часів революції. Політико-державної активності М. Василенка впродовж 1917–1918 років було присвячено ґрунтовну статтю відомого дослідника Української революції В. Верстюка. У ній розкрито політичні аспекти участі київського професора в революційних подіях, але партійні сюжети прописано досить побіжно².

Натомість інший батько-засновник Академії Вернадський сучасними дослідниками відверто глорифікується, а його політичні погляди й активна партійна діяльність, насамперед у період Української революції 1917–1921 років, усіляко затушовуються. Приклад у цьому показав сам петроградський академік, стверджуючи у спогадах 1943 р.:

«Наступного дня після виборів я надрукував у київських газетах листа про мій вихід з партії народної волі, членом якої і членом центрального комітету якої я був із самого її заснування. Таку саму заяву я направив у той же день

¹ Зеньковский В. *Пять месяцев у власти* // ГАРФ, ф. 5881, оп. 2, д. 351, л. 63.

² Верстюк В. М. П. *Василенко: ходіння у владу (громадсько-політична та урядова діяльність 1917–1918 рр.)* // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 16. – С. 116–133.

в Київський комітет партії народної волі... Я зробив цей крок, бо вважав і вважаю принципово, що президент Академії наук не повинен належати до якоїсь політичної партії на час свого президентства»¹.

Але навіть вихід з партії не означав відмови від політичних уподобань та проведення партійної політики. Оформлене членство в партії народної свободи зрештою було лише формальною ознакою партійної приналежності. А ось щоденник академіка засвідчує, що він далі перебував у річищі старої політики, цілковито великодержавної, проросійської. Навіть захоплення Денікіним Києва та більшої частини України петроградський академік уважав *«Возрождением России»*.

На мою думку, значно об'єктивніше до означеної проблеми підійшов російський дослідник А. Дмитрієв, який зазначив комплексність, а тому надзвичайну складність проблеми:

«мы должны учитывать, что перед нами предстает не просто Вернадский-политик, с одной стороны, Вернадский-ученый, с другой стороны, и Вернадский-философ, а также историк науки — с третьей и четвертой. На самом деле, оценивая заслуги Вернадского и его общественную роль, мы неизбежно затрагиваем сложную, все более укрепляющуюся с течением времени взаимосвязь и политических, и чисто научных, интеллектуальных сторон его биографии и деятельности»².

Згаданий вище щоденник Вернадського, тобто записи академіка не для стороннього ока, засвідчують його та Василенка повну заангажованість у політику, яку проводили кадети в Україні. Хоча Вернадський і згадував побіжно ідею створення окремої української партії конституційних демократів, висунуту полтавською групою кадетів, але цього не сталося. А засадничі

¹ Вернадський В. *Перший рік Української академії наук*. – С. 290.

² Дмитриев А. *Владимир Вернадский, «академическая революция» 1917–1918 годов и украинская эмиграция. Создание научной индустрии сразу после развала империи: парадокс украинской идентичности* // E-resource. URL: file:///F:/NANU/Skorop_AN.htm

погляди членів партії на устрій пореволюційної Росії коливалися від абсолютного невизнання новостворених національних держав (П. Мілюков) до припущення можливості їхнього федеративного зв'язку з метрополією в складі єдиної держави (В. Вернадський). Але єднало їх стало неприйняття українського національного і політичного життя. Розбіжності були і в сфері зовнішньої орієнтації. М. Василенко разом з П. Мілюковим схилилися до германофільства, натомість Вернадський залишався переконаним антантофілом.

Політика російських кадетів щодо Української Держави та її очільника, попри згаданий антиукраїнський стрижень, теж не вирізнялася монолітністю. Як відомо, саме кадети склали кістяк першого уряду УД. Були вони присутніми в уряді аж до фіналу Гетьманату. Проте вже на початку травня 1918 р. партійний з'їзд продемонстрував, що цей крок не дістав одностайної підтримки. Вернадський, який головував на більшості засідань з'їзду, відзначав складне враження від промови лідера групи кадетів-міністрів М. Василенка. Він записав у щоденнику:

«Его речь о самостоятельной Украине (по-моему, совершенно правильная) и особенно неудачное указание на Англию и германская ориентация произвели тяжелое впечатление и взбудоражили съезд. На съезде много речей. Из более выделяющихся – Гутник, Ржепецкий (очень умный), Генштейн (прис[яжн]ый пов[еренн]ый из Одессы), Крупнов – это более для меня новые выдающиеся люди. Очень ясно – что съезд до сих пор неясно сознает отделение Украины, и сегодняшняя речь Ржепецкого об отдельной валюте произвела огромное впечатление»¹.

Тож участь членів партії в уряді УД було вирішено вважати їхньою особистою справою, вчинком, на який з'їзд згоди не надав.

Така «неясність» у сприйнятті реальної ситуації неочікуваного постановня незалежної України призводила до розбіжностей між словами і діями, прагненням реалізувати профе-

¹ Вернадский В. И. *Дневники 1917–1921*. – Кн. 1. – С. 84.

сійний потенціал та світоглядними позиціями обох батьків-засновників УАН. Остання потребувала від них не приймати незалежність нової держави, оскільки вони просто не могли припустити можливість існування певної території, народу, культури поза Росією. Професійний потенціал, не реалізований за царської доби й навіть у демократичній Росії, диктував, навпаки, необхідність використати слушний момент для максимальної творчої й наукової самореалізації, зокрема шляхом створення давно вимріяних інституцій. Але насправді в такий спосіб розбудова незалежної держави набула дедалі очевидніших рис.

Дії й слова також не узгоджувалися. Наприклад, В. Вернадський на широку аудиторію декларував нагальну потребу заснування Академії задля національного і культурного відродження України. Проте, свідомо намагався діяти з метою створення *«русской АН в Киеве»*, що, на щастя, йому не вдалося.

У такій непростій ситуації розбіжностей між суб'єктивними намірами та об'єктивними діями роль гетьмана ставала визначальною. Павлу Скоропадському були притаманні такі риси характеру, як дбайливе ставлення до високих професіоналів державного управління, фінансової та військової справи, науки. Його не зупиняло навіть те, що вони мали інші погляди на українську незалежність і державність. Здебільшого гетьман намагався спрямувати їхню діяльність на благо Української Держави. У такий спосіб було використано адміністративні таланти, наприклад, С. Гербеля, абсолютно проросійськи налаштованої людини з довгим імперським послужним списком, для відстоювання інтересів Української Держави перед австро-угорським командуванням на Півдні України. Поляку за походженням А. Ржепецькому, повністю позбавленому будь-яких проукраїнських симпатій, гетьман доручив розбудувати стабільну фінансову систему Української Держави, і той блискуче впорався з поставленим завданням. Україна отримала сталу власну валюту – карбованець з високим обмінним курсом щодо німецької марки й австрійської крони. Державний бюджет УД був

міцним, стабільним: загальний розмір його сягав 6 мільярдів крб., а дефіцит склав усього 30 мільйонів крб. Знов-таки попри власні політичні налаштування міністр фінансів зміцнював незалежність України.

Навпаки, коли призначений на посаду діяч виявляв незгоду із загальним напрямом державної політики, активно діяв проти нього, його терміново прибирали з владної команди. При цьому на минулі заслуги гетьман не дивився. Так, уже в травні 1918 р. уряд залишили кілька активних учасників державного перевороту 29 квітня, насамперед товариш міністра внутрішніх справ О. Вишневський. 15 травня у відставку пішов державний секретар М. Гіжицький, людина, яка фактично забезпечила прихід Павла Скоропадського до влади. Показовою була ситуація з уже згаданим Харківським губернським старостою генералом В. Залеським. Той після призначення відчув себе кимсь на зразок старого генерал-губернатора, діяв без огляду на ситуацію, ігнорував настанови центральної влади, відверто нехтував українським рухом, переслідував українську мову і т.ін. Вже у липні гетьман усунув його з посади.

Окремо слід зупинитися на ситуації з М. Василенком. Той, як один з чільних членів партії російських кадетів, був переконаним у природності й нерозривності зв'язків України з Росією. Тому мав великі сумніви щодо можливості незалежного існування України. Щоденник В. Вернадського передавав таке:

«У Вас[иленко] был интересный разговор с гетманом. Тот спросил его, верит ли он в самостоятельность Укр[аины]. В[асиленко] ответил, что не верит; что граница между Укр[аиной] и Рос[сией] искусственная и связи между Р[оссией] и У[краиной] такие крепкие, которые не могут быть так прерваны. Гетман сказал – но мы должны действовать, как будто бы У[краина] была самостоятельным гос[ударством]. – Вас[иленко] ответил, что он так и действует»¹.

¹ Вернадский В. И. Дневники 1917–1921. – Кн. 1. – С. 109.

Визначальна роль Павла Скоропадського у формуванні національного обличчя УАН проявилася у спрямуванні професійних дій обох батьків-засновників на створення не російської, а саме Української академії наук у Києві. Не дивлячись на суб'єктивне налаштування Вернадського, до першого складу призначених гетьманом дійсних членів УАН не увійшло жодного проросійськи/антиукраїнськи налаштованого науковця, хоча таких вистачало в університетах Києва, Одеси та Харкова. Наприклад, можна вести мову про ректора київського Університету св. Володимира Є. Спекторського, який був членом Комісії для вироблення законопроекту про створення УАН, але не ввійшов до складу самої Академії. Практично всі новопризначені академіки, окрім Вернадського, були свідомими українцями, здебільшого учасниками національного руху, дев'ятеро з 12-ти – членами УНТ.

Щоправда, часом на шляху використання професійних талантів і ділових якостей проросійських діячів задля України на Павла Скоропадського чекали і невдачі. Особливо це характерно для останнього місяця його правління (14 листопада – 14 грудня 1918 р.), коли політична ситуація практично повністю вирвалася з-під контролю глави держави. Однозначно можна стверджувати, що призначені ним обидва головнокомандувачі військами УД (відвертий російський монархіст граф Ф. Келлер, авантюрист князь О. Долгоруков), які мали приборкати повстання Директорії, останній голова Ради міністрів С. Гербель, повернений на посаду міністр внутрішніх справ І. Кістяковський уже не підпадали під вплив самого гетьмана. Всі їхні дії однозначно можна вважати спрямованими проти незалежності України. Не додали вони також підтримки самому гетьману.

На щастя, це не стосувалося питань «академічної революції», основні засади якої було підготовлено раніше. На останній місяць гетьманства припало лише офіційне оформлення попередніх напрацювань.

Політичні події драматичного фіналу Гетьманату, які так вплинули на завершення процесу заснування УАН, були не першим утручанням реального життя в академічний процес. Варто згадати те, що трапилося 19 жовтня 1918 р. Тоді урядова криза, що привела до появи другого уряду Ф. Лизогуба, завадила розглянути на Раді міністрів уже підготовлене питання про створення УАН.

На той день міністр М. Василенко підготував на розгляд уряду цілий пакет відповідних документів, у якому були проект закону про заснування УАН і розлога пояснювальна записка до нього. Слід зазначити, що той проект закону відрізнявся від затвердженого місяцем пізніше, адже мав комплексний характер. У його тексті було викладено основні статутні положення діяльності УАН, за місяць окремо сформульовані як її Статут, та питання надання коштів на заснування Академії в розмірі 1 603 466 крб. Цей державний фінансовий транш розділявся на дві частини: 862 591 крб. на утримання академічних штатів уже в 1918 р., та 740 875 крб. на господарські та організаційні витрати. Разом з тим прикметно, що в цьому законопроекті містилася безпосередня згадка про главу УД. У параграфі 8 йшлося про те, що

«коли пан гетьман затвердить Голову-президента Академії, її Неодмінного секретаря та інших виборних службових осіб, котрі показано у статуті, тоді Спільне зібрання та зібрання відділів вважаються зорганізованими...»¹.

Все це повністю було продубльовано в законі про заснування УАН, затвердженому гетьманом 14 листопада. Оскільки закон зазнав суттєвих скорочень, ця позиція перемістилася вперед, стала параграфом 7. Поза сумнівом, таким формулюванням було окреслено повноваження гетьмана щодо керівництва академічним процесом, принаймні в період створення Академії. Надалі, за задумом батьків-засновників, УАН набувала повної

¹ НБУВ, Інститут архівознавства, ф. 251, оп. 1, спр. 1, арк. 29–31. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 147.

незалежності від держави, сповна користуючись наданою їй Павлом Скоропадським самоврядністю.

Проте вечірнє засідання Ради міністрів 18 жовтня, що мало розглянути згаданий пакет документів і на яке прибули запрошені академік В. Вернадський, професори А. Кримський та М. Туган-Барановський (трійця авторів пояснювальної записки до законопроекту), раптово було скасовано.

Криза, яка вибухнула в середині жовтня, визрівала з вересня і мала кілька причин. З одного боку, гетьман уже давно, принаймні з середини літа, обмірковував проблему зміцнення українського національного представництва в уряді УД. З другого, головний опозиційний блок політичних партій – Український національний союз, який уже давно задумав скинути гетьмана – вимагав заміни всіх міністрів на своїх кандидатів. Німецьке військове командування та дипломатичне представництво наполягало на демісії міністра внутрішніх справ І. Кістяковського, а уряд постав на його захист. Безпосереднім приводом для кризи послужила оприлюднена напередодні записка десятиох міністрів-кадетів (Г. Афанасьєва, Ю. Вагнера, М. Василенка, С. Гербеля, С. Гутника, С. Завадського, В. Зіньковського, В. Колокольцева, А. Ржепецького, В. Романова). Вони різко виступили проти національного курсу гетьмана і глави уряду, наполягали на зміні зовнішньополітичних пріоритетів, проголошенні декларації про підтримку відновлення єдиної Росії. Увечері 18 та вранці 19 жовтня тривали консультації з міністрами та прем'єром Лизогубом. До залагодження урядової кризи залучився гетьман, проте консенсусу не було знайдено. Руба постало питання про відставку всієї Ради міністрів.

На думку дослідника урядів УД Р. Пирого, наближення таких подій змушувало міністра народної освіти поспішати:

«Та все ж головною турботою М. Василенка в останні тижні праці на посаді міністра стало термінове завершення підготовки проекту статуту Академії наук, який ще з липня розробляла Комісія під головуванням академіка В. Вернад-

ського. Міністр усвідомлював неминучу відставку кабінету і поспішав внести цей документ на розгляд Ради міністрів. Навіть домігся включення своєї доповіді про Академію наук до розкладу засідань уряду на суботу 19 жовтня о 14 годині»¹.

Як свідчив у своєму листі до редакцій київських газет М. Василенко (який пішов у відставку разом з усіма іншими міністрами), ввечері 19 жовтня відбувалося «ділове» засідання Ради міністрів під його головуванням. Міністри, фактично вже відставлені, розглядали поточні питання непринципового характеру. За відсутності запрошених науковців, яких чомусь не попередили про перенесення засідання, дійшло і до розгляду законопроекту про заснування УАН. Кілька параграфів було погоджено без заперечень, навіть найскладніший пункт щодо надання коштів на заснування Академії. Проте раптово дискусія розгорілася щодо складу академіків, яких мала призначити верховна влада в особі гетьмана. На тому головуєчий запропонував відкласти розгляд законопроекту, оскільки не зміг переконати інших міністрів у потребі мати зазначену в законопроекті кількість дійсних членів Академії (72 особи).

Проблема гальмування процесу створення національного наукового центру на той момент набула громадського звучання. Провідні київські газети: українські «Відродження» і «Нова Рада», російські «Голос Киева» та «Русский Голос» приділили цьому питанню надзвичайну увагу. В освітленні журналістів ситуація виглядала іншою. Нібито міністри відмовилися підтримати створення УАН, не мали бажання виділити на це потрібні кошти, і загалом не були зацікавленими у заснуванні Академії. Ось що писала опозиційна «Нова Рада»:

«(Ценз. пропуск 1 рядок) Здавалося б, що справа з академією наук стала на твердий ґрунт. Бюджетова комісія з представників од міністерства фінансів та державного контролю, переглянувши штати академії, затвердила їх. Міністр фінансів теж давно заявив, що гроші для Академії наук

¹ Пиріг Р. Уряди Української Держави. – С. 331.

у держави знайдуться. А от на засіданні Ради міністрів 19 жовтня почулися різні протести проти штатів Академії, і тоді міністр освіти д[обродій] Василенко заявив, що він зовсім здійсмає з черги ціле питання про Академію: (Ценз. пропуск 1,5 рядки) Переказують також, що в найближчому часі ще раз Рада міністрів повинна буде розглянути цю справу»¹.

Знадобився спеціальний лист уже колишнього міністра народної освіти та мистецтва до редакцій згаданих видань, щоб спростувати такі думки, підкреслити незмінну прихильну позицію старого уряду щодо створення УАН². За даними, що їх навів у листі колишній міністр народної освіти, і зроблено цей виклад перебігу подій.

Проте є всі підстави вважати, що М. Василенко у своєму відкритому листі подав не зовсім достовірні відомості щодо дій уряду, членом і заступником голови якого він був, у цій «академічній справі». Інші джерела, що мають суто офіційний характер, не підтверджують того факту, що на останньому своєму засіданні перший уряд Ф. Лизогуба взагалі розглядав питання створення чи навіть штатів УАН.

3.13.2. Уряд Української Держави

Наявні і опубліковані офіційні протоколи засідань Ради міністрів УД подають іншу картину історичних подій навколо створення УАН. Вона не збігається з описаною Василенком. У протоколі засідання уряду від 19 жовтня серед присутніх міністрів названо прізвища урядовців з першого уряду Ф. Лизогуба, а головував на ньому справді прем'єр, який потім передав свої повноваження Василенкові³. Проте практично все засі-

¹ Нова Рада. – 22.10.1918.

² ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 136, арк. 15–15зв. Опубл.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – С. 161–162.

³ ЦДАВО, ф. 1064, оп. 1, спр. 7, арк. 19–21. Опубл.: Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). 36. док. і м-лів у 2-х томах. – Т. 1. – К.: Темпора, 2013. – С. 336–340.

дання було присвячене урядовій кризі. Немає жодної згадки про розгляд у цей день «академічного питання». З цього можна зробити висновок, що відставлений міністр народної освіти не був зовсім щирим у своєму спростуванні чуток, і насправді перший уряд Ф. Лизогуба через цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних причин так і не дійшов до конкретного розгляду питання про затвердження законопроекту про заснування УАН. Очевидно, що перелічені в листі Вернадського Д. Багалієві від 24 жовтня зауваження («возражения») до законопроекту: надмірна загальна кількість академіків, незначне представництво медиків, неможливість приєднання Інституту експериментальної медицини до Академії, підтримані прем'єром Ф. Лизогубом, було висловлено не на засіданні уряду, а в інший спосіб. Це і спричинило зняття питання з порядку денного засідання Ради міністрів.

Щоправда, відомий історик Р. Пиріг вважає, що *«ставити під сумнів інформацію М. Василенка немає підстав»*, і покладає відповідальність за очевидні розбіжності між словами міністра і наявним протоколом засідання на секретаріат: *«через незавершеність питання секретарі уряду не внесли його [питання про Статут УАН. – Г. П.] до протоколу засідань»*¹.

На мою думку, це абсолютно штучна версія, адже з будь-якого пункту порядку денного, навіть не завершеного розглядом, Рада міністрів УД ухвалювала певне рішення. В згаданому випадку воно могло формулюватися як *«продолжить на следующем заседании»*, *«отложить до другого заседания»*, але це було обов'язковим для урядового протоколу. Не вигадуючи якихось специфічних обставин саме для цієї ситуації, можна припустити, що питання про Статут УАН планувалося до розгляду на засіданні 18 жовтня, що зафіксовано в протоколі від 11 жовтня², але насправді так і не розглядалося 19 жовтня.

¹ Пиріг Р. *Уряди Української Держави*. – С. 333.

² ЦДАВО, ф. 1064, оп. 1, спр. 7, арк. 14. Опубл.; Українська Держава. – Т. 1. – С. 330.

Треба звернути увагу також на лист В. Вернадського до Д. Багалія від 24 жовтня, в якому петроградський академік не приховував загрозової ситуації:

*«вопрос об Академии наук, как Вы знаете, в последнюю минуту потерпел крушение. Надеюсь, он будет рассматриваться в Раде министров в ближайшее время и тогда, м.б., нужно будет Ваше присутствие»*¹.

Очевидно, що *«потерпел крушение»* – це відкладення питання на невизначений термін через суттєві зауваження деяких міністрів, підтримані прем'єром, а не перенесення у зв'язку з незавершенням розгляду.

Окремо варто навести свідчення тогочасних газет. Так, російськомовна газета *«Киевская мысль»* ще 13 жовтня повідомляла, що *«вчера министром народного просвещения Н. П. Василенко внесены в Совет министров и бюджетную комиссию проект устава, штатов и сметы Украинской академии наук»*². Опозиційна газета *«Нова Рада»* повідомила про подання пояснювальної записки до законопроекту про заснування УАН на засіданні 18 жовтня (яке, нагадаю, планувалося, але не відбулося)³. Проте будь-яких відомостей щодо прийняття чи відхилення пояснювальної в коротенькій газетній інформації не було. Можна лише здогадуватися про причини появи і джерела цієї публікації. Адже зрозуміло, що уряд не розглядав би пояснювальної записки без самого законопроекту.

Новий склад Ради міністрів УД в умовах кризи, яка тривала формувався непросто. Вимоги до нього, що висувалися УНС, Союзом земельних власників, об'єднанням промисловців, торговців, фінансистів і сільських господарів (ПРОТОФІС), були діаметрально протилежними. Лише пізно вночі 24 жовтня поповнений представниками українських національних партій уряд

¹ Лист В. Вернадського Д. Багалію від 24.10.1918. Опубл.: Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – К., 2011. – Т. 2: Листування з українськими вченими. – Кн. 1. – С. 102.

² Киевская мысль. – 13.10 (30.09.)1918.

³ Див.: Нова Рада. – 20.10.1918.

було остаточно сформовано і затверджено наказом гетьмана¹. Посаду міністра народної освіти та мистецтва в ньому посів П. Стебницький, член Української партії соціалістів-федералістів, відомий діяч національного руху. Він продовжив справу свого попередника щодо заснування УАН, проштовхуючи відповідний законопроект через уряд. На думку істориків, *«усі заходи уряду свідчили про зміцнення і посилення національного характеру діяльності уряду»*². Поза сумнівом, підготовка і новий розгляд урядом законопроекту про заснування УАН також ішли в цьому річищі. За офіційним журналом засідань Ради міністрів 1 листопада відбулося перше засідання нового уряду Ф. Лизогуба. Саме на ньому міністр П. Стебницький доповідав про Статут і штати УАН. Штати було затверджено, а розгляд Статуту перенесено на 5 листопада з тим, щоб міністри подали щодо нього свої письмові зауваження. На жаль, серед документів Ради міністрів УД нині немає міркувань міністрів стосовно Статуту УАН.

Наступним пунктом порядку денного засідання 1 листопада стояло питання про ухвалення законопроекту про заснування Української академії наук. Міністри підтримали запропонований законопроект з певними правками. За ними датою утворення УАН оголошувалося 1 листопада. Первісний склад Академії мав налічувати 12 дійсних членів. Крім того, уряд доручив міністрові освіти ще до початку діяльності УАН вирішити питання про відведення потрібних земельних ділянок під Ботанічний та Акліматизаційний сади, отримання тимчасових приміщень для установ Академії, складання кошторису на спеціальне будівництво потрібних для неї споруд тощо³.

¹ ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 50, арк. 140.

² Пшенична О. *Зміни в складі уряду Української Держави (вересень–листопад 1918 р.)* // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – 2009. – Вип. 15. – С. 68.

³ ЦДАВО, ф. 1064, оп. 1, спр. 7, арк. 23–26. Оpubл.: Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). – Т. 1. – С. 341–343.

У подальших протоколах засідань Ради міністрів УД знаходимо коротку інформацію про розгляд Статуту УАН, щоправда не 5, а 6 листопада. Питання йшло першим пунктом порядку денного, доповідав П. Стебницький. Ухвала була такою:

«Статут схвалити і доручити Академії наук, Міністерству народного здоров'я і Міністерству земельних справ розробити проект утворення державного Інституту наукової медицини і ветеринарії, з тим, щоб були прийняті на увагу інтереси кожного з зацікавлених відомств і розроблений проект внести на розгляд Ради міністрів»¹.

Очевидно, в такий спосіб було вирішено суперечку між міністерством охорони здоров'я й Академією наук щодо згаданого інституту. Рада міністрів УД вирішила забезпечити за Інститутом наукової медицини і ветеринарії статус державної, а не академічної наукової установи. Таке доручення, найімовірніше, ініціював міністр охорони здоров'я та опікування В. Любинський. Після цього він, очевидно, зняв свої зауваження до проекту Статуту УАН, і питання його затвердження урядом було розблоковано.

Наступним пунктом порядку денного уряд розглянув законопроект про асигнування Міністерству народної освіти та мистецтв на утримання УАН до кінця поточного року 869 216 крб. Таке асигнування можна вважати першою фінансовою підтримкою вже народженій національній Академії з боку держави.

Проте політичні пристрасті не вщухали. УНС офіційно оголосив себе в опозиції і до такого уряду, куди ввійшли представники національних сил. Це означало продовження кризи в більш латентній формі. Було висунуто вимогу скликання Національного конгресу для консолідації опозиційних сил. Там очікувалася запекла боротьба персонально з гетьманом.

Докорінно змінилася міжнародна ситуація. Поразка держав Центрального блоку, союзного Українській Державі, поставила на порядок денний необхідність порозумітися з проросійськи

¹ Там само, арк. 29–30. Опубл.: Там само. – С. 348–349.

налаштованою Антантою. За таких умов гетьман розпустив і другий уряд Ф. Лизогуба, який проіснував три тижні. Його вважали скомпрометованим співпрацею з Німеччиною. Це сталося 14 листопада, того самого дня, коли главою держави було затверджено пакет державних актів щодо заснування УАН: сам закон, Статут Академії, наказ про призначення перших академіків. Тому Закон про заснування УАН з боку уряду був підписаний А. Ржепецьким як виконувачем обов'язки голови Ради міністрів – адже прем'єр Ф. Лизогуб уже пішов у відставку. В новоствореному уряді під керівництвом С. Гербеля міністром народної освіти і мистецтва став В. Науменко, відомий педагог, колишній керівник Київського навчального округу, український діяч поміркованого спрямування, член УНТ.

На його долю випало довести до кінця справу заснування УАН. Саме він готував на підпис гетьману накази про затвердження Голови-президента та керівників відділів Академії. У протоколі допиту Надзвичайної слідчої комісії, створеної в січні 1919 р. наказом Директорії для розслідування «злочинів гетьмана», Науменко підкреслював: *«По відомству Міністерства освіти і мистецтв вся моя коротка робота йшла в тому самому національному українському напрямі, в якому велась вона і раніш»*¹. Ці слова міністра підтверджуються фактом унесення на розгляд уряду 27 листопада 1918 р. питання про вибори Голови-президента УАН та Неодмінного секретаря Академії, проведені новоствореною академічною громадою. Рада міністрів постановила *«кандидатури президента и секретаря обсудить на общем основании»*². Остаточне вирішення цього питання відбулося на наступному засіданні уряду 28 листопада. Отже, потрібне подання було передане державному секретареві для підготовки відповідного наказу гетьмана. Павло Скоропадський підписав згадані документи щодо Неодмінного секретаря

¹ ЦДАВО, ф. 1125, оп. 1, спр. 3, арк. 47–48зв.

² Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 7, арк. 64–65. Оpubл.: Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). – Т. 1. – С. 396.

і керівників двох відділів Академії того ж дня, а стосовно Голови-президента – за два дні, 30 листопада.

У матеріалах Надзвичайної комісії, створеної Директорією, збереглося емоційне оповідання попередника Науменка П. Стебницького про засідання уряду 14 листопада. Його допитували як свідка, і він розповів таке:

«В четвер 14 листопаду, прибувши в звичайний час на Раду міністрів, міністр праці Славінський від імені української групи кабінету заявив заступнику голови Ржепецькому, що має зробити позачергову заяву. Засідання почалось значно пізніше, ніж звичайно; панував навкруги якийсь неспокій, гетьман закликав до себе Ржепецького; тут був німецький посол, який то балакав з Ржепецьким, то ходив на розмову до гетьмана. З початку засідання Ржепецький відмовився дати Славінському слово для заяви, і приступив попереду до чергових справ, і провів кілька законопроектів з негайними асигнуваннями. Вже близько півночі ці справи закінчилися, і слово було дано міністру праці. В докладній промові він доводив хибність політики міністра внутрішніх справ, пропонуючи Раді міністрів: 1) скасувати заборону Національного конгресу; 2) ввійти в порозуміння з Національним союзом і 3) рішучо перейти до більш демократичної внутрішньої політики. Відповідав йому Рейнбот, обстоюючи свою позицію, бо, мовляв, уступки крайнім течіям можуть призвести лиш до таких наслідків, які через слабкість Тимчасового уряду дістала Росія; кінчив він заявою, що, коли Рада міністрів постановить зняти заборону Конгресу, то він вийде в відставку. Далі за порозуміння з Національним союзом говорили окремо інші міністри-українці і міністр шляхів Бутенко. По скінченні промов Ржепецький поставив на голосування два перших пункти заяви Славінського. «За» порозуміння голосували, окрім п'ятьох українців, ще Бутенко і Палтов, всього сім. Решта вісім голосів – були по обом питанням «проти». Ржепецький зробив перерву, щоби доложити

результати голосування гетьману, котрий дожидався кінця засідання. Тим часом ми, п'ятеро українських міністрів, передбачаючи гетьманське ствердження постанови більшості, порішили зараз по повороті Ржепецького подати через нього або безпосередньо гетьманові мотивовану заяву, що не можемо брати на себе відповідальність за шкідливу для держави політику кабінета і складаємо з себе обов'язки. В таким зміслі заява була написана і підписана нами, але подавати її не довелось, бо Ржепецький, повернувшись від гетьмана, прочитав голосно відомий лист гетьмана до нього про одставку всього кабінета in pleno [у повному складі. – Г. П.]. Це було вже по 1 ½ години ночі 15 листопаду. Ранком у п'ятницю я передав справи міністерства товаришу міністра Холодному, і тим закінчив своє трьохтижнєве пробування на посаді міністра»¹.

Варто підкреслити, що цей короткий період був використаний максимально плідно для завершення «академічної революції». Зміцнений українськими представниками другий уряд Ф. Лизогуба встиг розглянути і схвалити Закон про заснування УАН, її Статут, штати, виділення державних асигнувань на Академію тощо.

Проведення всіх цих проектів через уряд було непростю справою, про що свідчать хоча б спогади В. Рейнбота, міністра внутрішніх справ, головного опонента національної групи міністрів. Він описував затяжне обговорення проекту Статуту УАН, на його думку, справи неважливої для сьогодення, і чомусь згадав про 15 днів дискусій:

«Дальше 15 заседаний были посвящены "обговорению" проекта статута Украинской академии наук и искусств. Спорили часами, нужно ли Украине 71 или 72 академика, нужно ли 17 отделов или 18 и т.п. Большинство утомленных дневною работою не болтунов-министров дремало, оживление наступало, когда объявлялся получасовой перерыв, и гетман-

¹ ЦДАВО, ф. 1125, оп. 1, спр. 3, арк. 86–88.

ские лакеи приносили чай с бутербродами и печеньем. Напрасно В. Е. Рейнбот ежедневно напоминал, что Академия – будущее Украины и не близкое, а укрепление сил власти – настоящее и настоящее действенное, что важные проекты по охране и развитию государственного порядка лежат месяцы без движения; ничто не действовало, обсуждение параграф за параграфом академического статута съедали все деловое время Совета»¹.

Тут ясно проглядається ревне ставлення міністра внутрішніх справ до маловажливих, несвоєчасних, як на нього, проблем створення Української академії.

Очевидно, що він не один мав таку думку. Є свідчення з листа В. Вернадського від 24 жовтня, адресованого Д. Багалієві, що в попередньому складі уряду було кілька міністрів, котрі гальмували справу заснування Академії. Йшлося конкретно про міністрів внутрішніх справ І. Кістяковського та охорони здоров'я В. Любинського. Перший з них говорив про надто велику загальну кількість академіків. Другий уважав, що серед перших академіків практично не представлено медиків. Окрім того, він виступав проти передання Академії Київського інституту експериментальної медицини². Як ми бачили, лише 6 листопада цю проблему вдалося розв'язати: І. Кістяковський пішов у відставку, а з Любинським досягнуто порозуміння.

Але настільки ж очевидно, що переважна більшість інших міністрів усвідомлювало історичну вагу і значення «академічної революції», на відміну від поточних проблем утримання влади, якими так переймався міністр В. Рейнбот.

У такому ставленні міністрів до проблем створення УАН не можна не побачити вплив позиції очільника держави. Цей вплив відчували і зважали на нього навіть міністр фінансів та його

¹ Рейнбот В. *Четыре месяца в кресле министра гетманского правительства. Записки бывшего министра*. Рукопис // ГАРФ, ф. 5881, оп. 1, д. 443, л. 87.

² Лист В. Вернадського Д. Багалію від 24.10.1918. Опубл.: Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – К., 2011. – Т. 2: Листування з українськими вченими. – Кн. 1. – С. 102.

заступники. Традиційно це посадовці, за будь-яких обставин налаштовані на заощадження державних коштів. А. Ржепецький, відомий фінансист, банкір, професор Вищого Київського комерційного інституту був саме такою людиною. Згаданий В. Рейнбот залишив таку його характеристику:

«теоретически и практически хорошо подготовленный к финансовой работе. Не был он, однако, крупного, широкого размаха министром: бережливость была близка к скупости, изыскание источников увеличения доходов шло только по проторенным, трафаретным дорожкам».

Керівника Державної скарбниці Х. Лебідь-Юрчика стосуються такі слова Рейнбота:

«Другой сотрудник министра финансов, управляющий Главным казначейством Лебидь-Юрчик, сидел крепко на сундуке, запирая его семью замками. Он был председателем комиссии по подготовке смет всех министерств. Выдерживать с ним борьбу об увеличении кредита на одну, другую тысячу было делом жестокого труда и напряжения»¹.

Інший мемуарист Б. Стеллецький, начальник штабу гетьмана, також характеризував А. Ржепецького як уперту людину і неймовірного скнару:

«Он понимал свою должность как министра финансов очень узко, а именно – всем отказывать в деньгах, и в этом видел лучшую финансовую политику государства...»².

Але навіть такі професійні фінансисти не вагалися, надаючи згоду на надання коштів для заснування Академії. Це особливо підкреслив гетьман у спогадах, опублікованих 1936 р.:

«Який не був скупим щодо витрат покійний Ржепецький – міністер фінансів – і скільки мені не доводилося боронити який-небудь видаток, коли діло торкалося інших ділянок, але

¹ Рейнбот В. Четыре месяца в кресле министра гетманского правительства. Записки бывшего министра // ГАРФ, ф. 5881, оп. 1, д. 443, л. 105.

² Стеллецький Б. Гетьман Павло Скоропадський. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 г. От Грушевского до Петлюры. [1923] // ЦДАВО, ф. 4547, оп. 1, спр. 1, арк.

коли розглядав кошторис якогось культурного чи наукового українського почину, я ніколи не чув застережень з його боку»¹.

Немає жодного свідчення, що вони вимагали скасування або принаймні скорочення витрат на Академію. Навіть можна констатувати, що питання фінансування УАН ніколи не проходили через Малу раду міністрів – орган, створений з товаришів (заступників) провідних міністрів для попереднього обговорення і підготовки до розгляду урядом здебільшого фінансових та адміністративних проблем. В опублікованих протоколах Малої ради міністрів немає жодних згадок про розгляд кошторисів витрат на заснування Академії. Це мало свідчити про одне – фінансування створення УАН уважалося надзвичайно важливою справою, і втручання в цей процес інших відомств, навіть фінансового, керівництвом держави не допускалося.

Як уже зазначалося, Рада міністрів УД двічі надавала кошти на Академію: 26 липня – 200 тис. крб. на утримання Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН; 6 листопада – 869 216 крб. на витрати Академії до кінця 1918 р. Обидва ці асигнування пройшли за повної підтримки Міністерства фінансів. Варто наголосити, що уряд збільшив у п'ять разів суму на підготовчі роботи зі створення Академії, що їх просив першого разу міністр народної освіти. Тому В. Василенко мав усі підстави свідчити у своєму листі до редакцій газет:

«И министр финансов А. К. Ржепецкий, и товарищ министра Г. М. Курилло, и директор кредитной канцелярии Х. М. Лебедь-Юрчик и члены бюджетной комиссии, созная всю важность скорейшего проведения проекта Академии, употребили все меры к тому, чтобы обеспечить будущую Академию необходимыми средствами. Я не могу без самой глубокой благодарности вспомнить об этом. Штаты и смета Академии рассматривались в бюджетной комиссии вне очереди»².

¹ Скоропадський П. *Українська культурна праця за Гетьманщини 1918 р. Сторінка спогадів* // Наша культура. – Львів, 1936. – Кн. 4 (13). – С. 243.

² ЦДАВО, ф. 2201, оп. 1, спр. 135, арк. 15зв. Опубл.: *Історія Академії наук України. 1918–1923.* – С. 162.

* * *

Отже, попри всю складність політичної та економічної ситуації, і гетьман, і Рада міністрів УД, підтримуючи позицію глави держави, зробили абсолютно все від них залежне, щоб Українська академія наук, нарешті, постала до життя. За умов, що склалися, це можна вважати героїчними зусиллями державних діячів Гетьманату 1918 р. на чолі із самим Павлом Скоропадським. І дуже легко спрогнозувати ситуацію, коли б він знизив рівень своєї зацікавленості в «академічній революції» хоча б на один щабель, Академія просто б не постала в листопаді 1918 р.

3.14. Постановня УАН і фінал Гетьманату

За сумною іронією долі закон про заснування УАН був затверджений Павлом Скоропадським в історичний день 14 листопада. На нього припали, окрім відставки попереднього і створення нового уряду УД, ще дві визначні події. На догоду Антанті, під тиском проросійських сил гетьман підписав т. зв. федеративну грамоту про прагнення Української Держави до федерації з майбутньою небільшовицькою Росією. Тут не місце вдаватися в детальний аналіз цього державного акта, який мав характер загальної декларації, а не повноцінного юридичного документа. Але зрозуміло, що таким чином під загрозою могли опинитися всі державні здобутки, якими визначався незалежний статус України. Серед них, безперечно, була і новопостала Українська академія наук. Це не здогадки чи припущення, адже вже 26 листопада в черговій публікації газети «Відродження» під рубрикою «Академічне життя» згадувалася ймовірність надання УАН статусу філіалу РАН:

«В зв'язку з змінами в загальнополітичній ситуації України виникли чутки про надання Українській академії в Києві характеру автономного відділу Російської Петроградської академії наук, який матиме своєю метою різносторонні наукові дослідження всієї України»¹.

Того ж дня поспіхом сформована Директорія у складі В. Андрієвського, В. Винниченка, С. Петлюри та Ф. Швеця (до речі, професора і члена УНТ), зібравшись у Білій Церкві, заявила про початок давно планового загальноукраїнського анти-

¹ Відродження. – 26.11.1918.

гетьманського повстання. Самого ж Павла Скоропадського було оголошено поза законом.

Цей випадковий збіг обставин міг мати фатальні наслідки для Академії. Війська переможної Директорії вступили до Києва 14 грудня 1918 р., а Павло Скоропадський того ж дня зрікся влади.

Нова влада мала упереджене ставлення до всіх без винятку гетьманських актів останнього періоду (14 листопада – 14 грудня). Аргументація була такою: з моменту оголошення гетьмана поза законом усі підписані ним державні акти вже не мали юридичної сили. Тож Закон про заснування Академії, Статут УАН, затвердження керівних осіб Академії нібито ставали нечинними.

Це створило певну політико-правову колізію, якою хотів скористатися М. Грушевський. Як уже згадувалося, з його ініціативи було зроблено спробу переглянути Статут УАН і взагалі самий факт її постанови з *«неправого ложа»*. Проте єдиним результатом таких намагань викреслити з історії участь гетьмана у створенні національного наукового центру стала фальсифікація тексту Статуту в друкованому виданні. Академія просто не встигла оприлюднити затверджений Законом про заснування УАН Статут (26 і 27 листопада 1918 р. він друкувався у двох числах «Державного вісника»). Окремою брошурою цей документ було видано вже в січні 1919 р. Зрозуміло, що всі згадки про гетьмана звідти зникли. Замість нього фігурувала анонімна «верховна власть». І до параграфа 62 про членів УАН додалася норма про їхню присягу «Українській Республіці»¹.

Прийняття основних державних актів про створення УАН припало на самий розпал політичної кризи Української Держави, коли остаточно вирішувалася доля цієї форми державного устрою, а в країні вперше вибухнула справжня громадянська війна. Попри це уряд УД встиг схвалити, а гетьман затвердити Закон про заснування Української академії наук у Києві, її Ста-

¹ Статут Української академії наук у Києві. – К., 1919. – 22 с.

тут, штати, мережу інститутів та установ, асигнування на утримання Академії. Впродовж двох наступних тижнів відбулося прийняття інших офіційних актів, які затверджував особисто гетьман. Із дотриманням усієї регламентованої процедури виборів на керівні академічні посади питання створення Академії було остаточно вирішено.

Нез'ясованим залишається питання – чим був спричинений такий тривалий інтервал між прийняттям Радою міністрів УД закону про заснування УАН, Статуту і штатів, виділенням першого державного траншу на фінансування Академії й затвердженням цих актів гетьманом. Практика набуття чинності законами та постановами уряду за Української Держави зазвичай не передбачала такої затримки. Це хіба можна пояснити надзвичайними політичними обставинами, тиском зовнішньо-і внутрішньополітичних факторів, які на певний час відертали увагу глави держави.

Мемуаристи зазначають, що в листопаді Павло Скоропадський був надзвичайно стурбований обставинами, що склалися. Фактично йшлося про необхідність зробити остаточний вибір між українським та російським векторами подальшої політики. Серединний шлях, обраний від початку гетьманом – розбудова України у форматі незалежної держави з можливим входженням у майбутньому як федеральної частини до складу невеликої демократичної Росії – став уже неможливим. Ці турботи великої державної ваги відбивалися на ступені зацікавленості Павла Скоропадського повсякденними й перспективними державними справами. Міністр земельних справ другого уряду Лизогуба В. Леонтович свідчив, що в ці дні йому здавалося, *«ніби гетьман заклопотаний і стурбований чимось іншим, що забирає його увагу, але чим саме, я не міг зрозуміти»*¹. У листопаді очільник держави позірно втратив інтерес навіть до земельної реформи, проведення якої було основним його завдан-

¹ ЦДАВО, ф. 1125, оп. 1, спр. 3, арк. 89–90.

ням при владі. Терміново підготовлений міністерством проект він так і не розглянув.

Натомість про «академічну революцію» гетьман не забував, не випускав її з поля зору до останнього моменту. Попри всі перипетії драматичного фіналу гетьманату очільник Української Держави наполегливо довів «академічну революцію» до юридичного і фактичного створення Української академії наук.

Викладені факти переконливо доводять, що для гетьмана проблема заснування УАН не мала жодного стосунку до якихось політичних інтриг, спроб загравання з українськими національними колами абощо. Позиції усіх сторін, які вступили в боротьбу між собою, в листопаді остаточно визначилися. Важко уявити, щоб у такий момент Павло Скоропадський міг серйозно розраховувати на великий пропагандистський ефект від заснування УАН, першого спільного зібрання чи призначення її Головою-президентом російського академіка В. Вернадського.

Ця подія мала велике і глибоке історичне значення. Проте назовні вона не виглядала настільки пафосною, щоб хоч якось вплинути на ті кола, які вже піднялися на боротьбу з гетьманом та його режимом. Однозначно Павло Скоропадський не вважав Академію тим пером на шапці, вдягнувши яку він міг би завоювати серця національної опозиції. Про такий образ, сформульований гетьманом, згадував Д. Донцов у своєму щоденнику:

«Вони звиклі до театру, та ж ціле українство виросло на театрі! Їм важлива не суть, а форма. Якби я вийшов перед ними з якимсь отаким пером на шапці (він зробив жест рукою), – все було б гаразд...»¹.

* * *

Тож очевидно, що створення Української академії наук просто не могло стати засобом завоювання симпатій В. Винниченка, С. Петлюри, інших лідерів українського національного руху або ж широких кіл громадськості.

¹ Донцов Д. Київ, 1918. Щоденник. – К., 2003. – С. 53.

Прагнення до заснування національного наукового центру впливало з особистих поглядів Павла Скоропадського, власного життєвого досвіду. Також воно, поза сумнівом, стало результатом спілкування з батьками-засновниками Академії, зросло від *«гарячого співчуття»* до *«загальних директив»*, що напрацьовувалися ними спільно. Втілення в життя таких директив було результатом дій гетьмана як керівника, позитивно налаштованого до ініціативи підлеглих. Батьки-засновники в цій ситуації були розробниками і виконавцями таких директив після їхнього спільного з гетьманом опрацювання.

3.15. Трохи «якбитології»

Спираючись на спосіб розкриття перебігу подій можливих, але таких, що насправді не відбулися, запроваджений журналістом Д. Шурхалом¹, можемо поглянути на можливу долю Української академії наук у тому випадку, якби Павло Скоропадський не встиг прийняти всі потрібні документи.

14 грудня 1918 р. до Києва вступили війська Директорії. Розпочався дуже нетривалий період її правління, що характеризувався важливими політичними акціями: проголошенням Акту злуки УНР та ЗУНР, отже, відновленням соборності України; скликанням Трудового конгресу, що мав стати новим українським парламентом. Наступні важливі державотворчі заходи було зірвано швидким наступом більшовицьких військ, що примусив Директорію залишити Київ.

Найімовірніше, Директорії просто не вистачило часу розібратися з академічними проблемами, вочевидь, для неї не першорядними. У протоколах засідань самої Директорії, а також Ради народних міністрів назагал немає згадувань про УАН. Хоча не можна стверджувати, що центральна влада не приділяла уваги проблемам науки і культури. Так, уряд фінансово підтримував Українську академію мистецтв, утрутився в питання призначення професорів університетів, вимагаючи звільнення з посад усіх «злочинних елементів», надав гроші на утримання УНТ. Єдина згадка про Академію міститься в протоколі засідання уряду від 1 січня 1919 р., коли академіка М. Туган-Барановського саме як представника УАН було введено до комісії

¹ Шурхало Д. *Українська якбитологія. Нариси альтернативної історії*. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 400 с.

при комітеті фінансів у справі упорядкування грошового обігу і заведення самостійної валюти¹.

Як ми бачили, навіть спроба М. Грушевського повернутися до проблеми заснування УАН з УНТ не дала реальних наслідків. Нова влада не виявила прагнення, попри своє вороже налаштування до всіх гетьманських починань, офіційно закрити Академію, посталу з *«неправого ложа»*. Тим більше вона не стала б робити жодних кроків з відкриття УАН, затягнувши справу шляхом перегляду концепції Статуту, персонального складу майбутніх академіків тощо. Це могло тривати до її втечі з Києва. Комісаром по Міністерству народної освіти УНР з 15 грудня 1918 р. став П. Холодний, колишній заступник М. Василенка. В січні 1919 р. його змінив міністр І. Огієнко, свого часу відраджений гетьманом до Кам'янця-Подільського для відкриття там університету. З цього боку можна було б очікувати підтримки, проте час став найвирішальнішим фактором.

Отже, від Директорії не варто було б очікувати рішення щодо заснування УАН, якби б воно не було прийнято ще за гетьмана.

5 лютого 1919 р. до Києва вступила Червона армія Росії, злегка декорована українськими національними частинами (Богунський і Таращанський полки, загони Червоного козацтва). Почався радянський період, що тривав для Києва до 31 серпня 1919 р.

Важко навіть говорити про сприятливе ставлення до Академії та її членів з боку радянської влади. Саме існування такої інституції, наявність якихось виняткових прав академіків суперечила з демагогічним закликам більшовиків до повного егалітаризму. Виходячи з того, що основні документи Раднаркому, наркомату освіти щодо УАН за цей період мають виключно характер «охоронних грамот» для самої Академії, її установ, приміщень та наукового складу, абсолютно неважко спрогно-

¹ ЦДАВО, ф. 1065, оп. 1, спр. 14, арк. 26. Опубл.: Директорія і Рада народних міністрів УНР. – С. 139.

зувати, що Х. Раковський як очільник уряду і партії, В. Затонський та О. Шумський як радянські наркоми освіти ніколи б не ініціювали питання про створення УАН.

Адже саме вони підписали відомий декрет про скасування всіх наукових звань і вчених ступенів, прав та переваг, що були з ними пов'язані. Досить лише процитувати листа співробітників Наркомпросу УСРР з протестом проти надання чергової «охоронної грамоти» на житло і майно академіків:

«...декрет совершенно не соответствует всему направлению советской политики вообще и в научных учреждениях в частности. Отношение научного персонала к Советской власти далеко не лояльное, чему имеется много конкретных фактов (петлюровский штаб в Украинском университете, драгоценности и различного рода имущество, спрятанное в Университете, расстрелы многих прогрессистов за контрреволюционность и почтение их памяти вставанием остальных и т. д.). Большинство из них гораздо больше занимаются политикой, чем научной деятельностью и вообще являются одними из самых злостных саботажников-спецов...»¹.

Єдиним позитивним рішенням Раднаркому УСРР щодо Академії можна вважати надання їй будинку колишнього пансіону графині Левашової (сучасного приміщення Президії НАН України). Але і те було зроблено в брутальний, суто більшовицький спосіб: мешканців пансіону просто викинули на вулицю. Отже, Раднарком УСРР та ЦК КП(б)У однозначно ніколи б не стали створювати Українську академію наук, якби її ще не існувало.

Упродовж вересня – грудня 1919 р. в Києві панували білогвардійські війська та відновлена ними старорежимна адміністрація. Важко навіть уявити, щоб Особлива нарада при Головнокомандувачі ВСЮР А. Денікіні припустилася б такої дії, як заснування Академії в Києві, хай навіть під вивіскою «російська». Адже основна її турбота в цей час полягала в знищенні

¹ ЦДАВО, ф. 166, лоп. 1, спр. 279, арк. 4. Опубл.: Історія Академії наук України 1918– 1923. – С. 216.

цього «гнезда малороссийского сепаратизма». Протоколи засідань Особливої наради під головуванням генерала від кавалерії М. Драгомирова, а потім генерал-лейтенанта А. Лукомського свідчать, що назагал проблеми освіти та науки розглядалися там дуже рідко. Як виняток можна згадати надання Народою 500 тис. рублів у липні 1919 р. на утримання Катеринославського університету¹. Аналогічні питання щодо харківських та київських вишів також порушувалися начальником управління народної освіти І. Малініним, проте кошти, які надавалися для них, були просто мізерними в порівнянні з багатомільйонним бюджетом Освідомчого відділу (Осведомительного отдела) – головної пропагандистської установи ВСЮР.

Лише героїчні зусилля М. Василенка і особливо В. Вернадського з його високим авторитетом петроградського академіка і чільного члена партії народної свободи не дозволили здійснити акт брутального знищення Української академії наук. У щоденнику останнього відбилися події, пов'язані з поїздкою до Ростова у вересні 1919 р. – зустрічі з впливовими політиками, зокрема однопартійцями, візит до Головнокомандувача ВСЮР А. Денікіна. Вернадський навіть записав інформацію про розгляд питання про УАН на Особливій нараді (за повідомленням авторитетного кадета П. Новгородцева):

«Утром у Пав. Ив. [Новгородцева] вместе с Малинов[ским]. П[авел] И[ванович] рассказывал о вчерашнем заседании Особ[ого] сов[ещания]. Говорит, что было трудно провести. Если бы он не пошел, то провалилось бы. Ему говорили некоторые правые после заседания (Г. Трубецкой), что они не возражали только потому, что поддерживал П[авел] И[ванович]. Деникин внес мою записку в конце заседания. Он указал, что некоторые из моих аргументов заслуживают внимания. Сперва Малинин защищал необходимость

¹ Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на юге России А. И. Деникине, сентябрь 1918-го – декабрь 1919 г. / Отв. ред. и сост. Б. Ф. Додонов. – М., 2008. – С. 525.

создания новой Акад[емии]. Потом П[авел] И[ванович], говоря, что нет аргументов в пользу Укр[аинской] Акад[емии], но есть в пользу русской. Поддерживал мой аргумент о необходимости сохранить центр науч[ный] укр[аинский] в Киеве, а не за кордоном. В пользу Носович, М. М. Федоров, И. П. Шипов (за Багалая, вспоминая его патриот[ические] речи в Г[осударственном] С[овете] о Холмской губ[ернии]). Возражал немного Лебедев. Временно сохраняется в лице Комитета, хранящего имущество и поддерживающего начатые научные работы. Затем разрабатывается устав. Предварительно опрашиваются университеты: что можно сделать очень быстро. Очень смущал Ден[икин] и других пункт о русск[ом] языке, который внесен Директорией. О том, что мы протестовали против этого, никто не знал. Денежные средства будут выданы немедленно. Все дело надо будет здесь вести через И. А. Малиновского. Для меня ясно, что раз не будет утвержден весь состав, то я не могу войти в Акад[емию]. П. И. [Новгородцев] указывал, что весь состав не будет утвержден, но он все-таки, по-видимому, думает, что здесь есть кто-нибудь за кулисами»¹.

Проте в опублікованих журналах засідань Особливої наради при Головнокомандувачі ВСЮР немає інформації щодо розгляду такого питання. Скоріш за все, Новгородцев розповів Вернадському про результати засідання так зв. "політичної наради". Такі зустрічі проводилися поряд з офіційними засіданнями Особливої наради, але, на відміну від них, – під особистим головуванням Денікіна, зазвичай по середах. Упорядник збірника журналів Особливої наради вказував у передмові до свого видання:

«Эти политические совещания, как правило, собирались в 6 часов вечера на квартире генерала Деникина без повестки дня и ведения журнала заседаний и были посвящены

¹ Вернадский В. И. *Дневники 1917–1921*. – Кн. 1. – С. 167.

непринужденному обмену мнениями по главнейшим вопросам текущей политики»¹.

Інакше кажучи, рішення Денікіна щодо долі УАН (створення комітету в складі трьох осіб (В. Вернадський, Ф. Тарановський, С. Тимошенко) для утримання майна і проведення вже розпочатих досліджень, а надалі – докорінний перегляд Статуту, складу академіків та ін.) не набуло офіційного характеру. Відбувся лише обмін думками, але не було ухвалено остаточного рішення, тим більше щодо надання коштів. Провідну роль у вирішенні долі УАН мали відіграти експертні думки Новоросійського, Харківського та Київського св. Володимира університетів, професура яких, як відомо, була налаштована здебільшого антиукраїнськи.

Як бачимо, навіть ідея російської Академії наук у Києві, і навіть за умов, коли РАН у Петрограді перебувала під владою більшовиків, не знайшла суттєвої підтримки провідних діячів російського Білого руху. Ще більший вплив на події мав часовий фактор: білогвардійській адміністрації просто не вистачило часу розігнати українську Академію. Проте спроби реквізиції приміщень наукових інститутів, майна Академії відбувалися постійно. Тому, не дивлячись на враження розумної і державної людини, яке справив Денікін на Вернадського, той ніколи б не підписав жодного документа щодо створення Академії наук у Києві.

Отже, наш невеличкий «якбитологічний» екскурс доводить, що жодна з влад, які панували у Києві та в Україні впродовж грудня 1918 – грудня 1919 р., не б переймалися заснуванням Академії наук під будь-якою вивіскою, навіть неукраїнською. Тому і з цих міркувань маємо визнати Павла Скоропадського справжнім фундатором Української академії наук. Іншого просто не могло бути.

¹ Додонов Б. Ф. *Вступление* // Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на юге России А. И. Деникине, сентябрь 1918-го – декабрь 1919 г. – С. 10.

* * *

Якби не «*гаряче співчуття*» і «*загальні директиви*» гетьмана, його контроль за проходженням актів, постійна допомога батькам-засновникам, загальне налаштування на нагальну потребу в інституційній розбудові науки в Україні, не ініціативи й продумані дії М. Василенка, не титанічна праця В. Вернадського, що спиралися на підтримку верховної влади, за радянського режиму Академія наук в Україні могла б бути створеною у кращому разі наприкінці 1920-х років. Так сталося в інших радянських республіках: Білорусії (1929) або Грузії (філія Всесоюзної АН з кінця 1920-х років).

3.16. Підсумок

Вимріяна багатьма українськими науковцями УАН у складі 12 дійсних членів з числа найшановніших українських науковців гуманітарної й природничої спеціалізації, з дослідницькою мережею з чотирьох інститутів, 9 постійних комісій, трьох кабінетів, двох лабораторій, Акліматизаційного й Ботанічного садів, зі штатами у 180 працівників розпочала свій історичний шлях після затвердження Гетьманом всієї України відповідних державних актів. Цей шлях триває вже 100 років. Як бачимо, суттєвою частиною процесу створення Української академії наук у 1918 р. стали «гаряче співчуття», «загальні директиви», постійна увага і допомога батькам-засновникам Академії (М. Василенку та В. Вернадському) з боку очільника Української Держави. Не останню роль у створенні Академії відіграла і фінансова підтримка, ініційована найвищим керівником держави попри всю складність виконання державного бюджету України в 1918 р. Все це дає підстави визначати роль Павла Скоропадського не як персоніфікованої державної функції із затвердження поданих йому паперів. Його постійна увага до проблем «академічної революції», занурення практично в усі питання, пов'язані зі створенням УАН, вдале визначення керівника підготовчими роботами й очільника національного наукового штабу, вирішальна тверда підтримка зусиллям батьків-засновників М. Василенка та В. Вернадського на завершенні академічного процесу, доведення його до кінця крізь усі політичні катаклізми дозволяє говорити про нього як про справжнього фундатора Академії. Без активної участі Гетьмана всієї України в «академічній революції» 100 років тому важко було б уявити по-

стання і тривале життя Національної академії наук України, що існує понині.

Цілком очевидно, що в очах Павла Скоропадського науковці були найкращими професіоналами у державних справах. Склад Ради міністрів УД доводить цей факт. Тим більше поважав гетьман науковців, котрі займалися розбудовою національного академічного центру – важливого атрибуту повноцінного життя незалежної держави. Державна вага Академії наук для нього була надзвичайною, і навіть політичні конфлікти всередині українського суспільства не завадили найвищому керівникові УД наполегливо зробити всі потрібні кроки задля створення УАН.

На цьому шляху довелося долати багато перешкод насамперед політичного характеру, адже обидва батьки-засновники Академії були переконаними федералістами, не бачили майбутнього за самостійною Україною, прагнули скоріш до «*русской АН в Киеве*», ніж до національної Української академії наук. Але заслугою гетьмана, поза сумнівом, стало спрямування ним творчої енергії В. Вернадського, адміністративних зусиль М. Василенка на заснування такої Академії, яка насправді стала національною – за складом перших академіків, загальним спрямуванням і налаштуванням. І надалі вона розвивалася саме в такому руслі.

Отже, ім'я Павла Скоропадського по праву має стояти в одному ряду із засновником найпершого в Україні гуртка вчених-книжників Великого князя Київського Ярослава, прозваного Мудрим гуртка, який М. Грушевський назвав «Академією Ярослава» XI ст., та гетьмана Івана Мазепи, мецената й опікуна Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст.

**4. Замість епілогу:
Павло Скоропадський
та українська наука і науковці
на еміграції (1919–1945)**

4.1. Український фенікс

За однією з версій розвитку подій в останні дні перед падінням Української Держави гетьмана знову відвідала делегація Українського правничого товариства (першого разу це сталося у травні 1918 р.). Під час зустрічі українські правники нібито вмовляли Павла Скоропадського піти і навіть підготували для нього текст останньої офіційної декларації Гетьманату. Прочитавши його, гетьман, за спогадами одного з цих правників, вигукнув: *«Так это выходит отречение! А что скажет история?»*. І нібито отримав у відповідь: *«Історія про Вас уже все сказала, Павле Петровичу! Все сказала, і більш нічого не скаже!»*.

Невідомо, чи насправді відбулася така сцена, адже спогади гетьмана містять зовсім інший виклад подій цього історичного дня, 14 грудня 1918 р. Проте очевидно, що історія виявилася дуже примхливою пані, не забула про Павла Скоропадського і не поспішала сказати про нього останнє слово. Зречення від влади, перемога Директорії не поставили крапки в його політичній долі.

Виїхавши не еміграцію (у грудні 1918 р. до Берліна, потім уже в травні 1919 р. – до Швейцарії, де нарешті з'єдналася вся родина), гетьман зустрів колишнього товариша державного секретаря УД М. Могилянського, відомого історика, культуролога й етнографа. Той допоміг винайняти родині Скоропадських віллу поблизу Лозанни, де вони мешкали до 1921 р. Могилянський, за його щоденниками, в цей час взяв на себе українознавчу освіту гетьманських дітей, читаючи їм лекції з історії й культури України¹. Водночас Марійка навчалася медицині,

¹ Див.: Сергеев А. *Россия и Украина. Из дневников Н. М. Могилянского и писем к нему П. П. Скоропадского 1919–1926* // Минувшее. – № 14. – М., СПб, 1993. – С. 255.

Єлизавета – скульптурі та живопису, а Данило, якому виповнилося 15 років, закінчував місцеву гімназію.

Сам гетьман недовго залишався поза суспільною увагою. До нього з різних питань почали звертатися українські емігранти, які намагалися розбудувати політичне життя на чужині. Незважаючи на формальне зречення, Павло Скоропадський усе ще залишався главою тієї Української Держави, яку знали у світі, яка здобула офіційне визнання на міжнародній арені.

Гетьман, попри поразку від Директорії, вимушене зречення і виїзд за кордон залишався для багатьох емігрантів авторитетним лідером, керівником найуспішнішої державної форми за часів Української революції. Впродовж 1920–1921 років завдяки зусиллям, насамперед, видатного історика і політика консервативного ґатунку В. Липинського, а також його однодумців С. Шемета, О. Скорописа-Йолтуховського, Д. Дорошенка, М. Тимофіїва та ін. на чужині сформувалося нове політичне об'єднання, що ставило собі за мету розбудову України на засадах дідовичної класократичної монархії. Прапором і офіційним керівником такого руху гетьманців-державників став Павло Скоропадський. На той час завершилася його ідейна еволюція: від людини старозавітних поглядів, щирого федераліста – до твердого націоналіста і самостійника. Гетьман утратив усі ілюзії щодо можливості порозумітися з Білим рухом, колишній лідер якого А. Денікін абсолютно відверто заявив уже на еміграції:

«Никогда, конечно, никогда никакая Россия – реакционная или демократическая, республиканская или авторитарная – не допустит отторжения Украины»¹.

З другого боку, гетьман побачив, що єдина сила, спроможна протистояти більшовизму – це здорове національне почуття. Влітку 1920 р. він писав М. Могилянському:

«Возвращаясь к нашей Украине, я того мнения, что те деятели теперь лишь могут иметь успех, которые без задней

¹ Деникин А.И. *Кто спас Советскую власть от гибели* // Деникин А. И., фон Лампе А. А. *Трагедия Белой Армии*. – М., 1991. – С. 10.

мысли будут создавать Украину как самостоятельное государство на началах мелкобуржуазных с широкой мировой политикой [...] Только тот может иметь успех, кто стоит на точке самостоятельности»¹.

Фактично такі ідеї стали логічним розвитком тези, зафіксованої у спогадах гетьмана: більшовизму можна протиставити лише національне почуття. Але наявний у листі вислів уже засвідчив перехід Павла Скоропадського від прихильника розбудови України у федеративному зв'язку з Росією на позицію оборонця повної самостійності України.

Український союз гетьманців-державників, що виник 1921 р., проголосив таке кредо:

«Тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує нас від економічного розвалу й від кривавої анархії. Власну державу дасть тільки компроміс між поодинокими українськими класами, заключений во ім'я всім бажаного законного ладу і спокійної праці, спільної всім класам національно-державної культури, спільної оборони своєї території і спільного всім права нашої нації на самоозначення. Для цього мусимо організувати не партії, а українські кляси; мусимо об'єднати наших земляків по тому, як вони працюють і що вони продукують, а не по тому, що вони говорять і до якого роду політичних авантур вони прихилиються. Наша велика помилка була в тому, що замість шукати собі спільників серед свого класу, ми замість того все з "національно-свідомою" українською інтелігентською і переважно соціалістичною демократією в ім'я патріотизму порозуміння шукали. Ніяких порозумінь во ім'я єдності тієї чи іншої націоналістичної секти тепер вже бути не може. На арену історії виступає знов дійсна сорокамільйонна українська нація і не сектантські, не гурткові,

¹ Сергеев А. Россия и Украина. Из дневников Н. М. Могилянского и писем к нему П. П. Скоропадского 1919–1926 // Минувшее. – № 14. – М., СПб, 1993. – С. 259.

а загальнонаціональні стають перед усіма її членами завдання»¹.

Український монархічний рух відтоді претендував на позапартійність, намагався об'єднати в своїх лавах якомога більше українців, які опинилися на чужині, прагнули до відродження України, відбудови незалежної держави. Такі наміри дещо перевищували реальні можливості українських консерваторів, проте УСХД та його наступник – Союз гетьманців-державників стали досить впливовою політичною силою на еміграції, створили свої осередки в державах Центральної та Східної Європи, на Далекому Сході (Китай, Маньчжурія), в Південній і Північній Америці.

* * *

Події 1920–1921 і наступних років в українській еміграції засвідчили, що Павло Скоропадський попри змушене зречення 14 грудня 1918 р. залишився впливовою політичною постаттю. Хлібороби-державники, які згуртувалися на чужині завдяки ідеологічній та організаційній праці В. Липинського, обрали гетьмана прапором свого руху за розбудову України на засадах територіального патріотизму і дідичної класократичної монархії. Згодом гетьманський рух на чолі з Павлом Скоропадським став одним з важливих відтінків української політичної еміграції. Він знову повернувся до активного політичного життя, і вже до самої своєї смерті у квітні 1945 р. не залишав його².

¹ Шемет С. *До історії Української хліборобсько-демократичної партії* // Хліборобська Україна. – Кн. 1. – 1920. – С. 78.

² Див. докладніше: Папакін Г. *Павло Скоропадський: перші роки на еміграції* // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 81–95.

4.2. Гетьман та українські науковці на чужині

Повернення Павла Скоропадського до активного політичного й державницького життя було напряду пов'язано з його стосунками з певним колом українських науковців, які теж опинилися на еміграції. Як приклад можна згадати двох знаних осіб – В. Липинського та Д. Дорошенка. Обидва вони перебували серед чільних діячів національного консервативно-монархічного руху на чужині, становили кістяк і мозок Українського союзу хліборобів-державників. Це було дуже показовим для Павла Скоропадського – спиратися у своїй політичній і державницькій діяльності на людей науки.

Першість тут, поза сумнівом, належить ідеологу та організатору всього руху хліборобів-державників В. Липинському. Формально він не мав належних академічних ступенів, про що нагадував Д. Дорошенкові, коли йшлося про участь у роботі Українського наукового інституту в Берліні:

«Протестую тільки рішуче проти того, щоб один я тільки репрезентував "ученость" в Інституті. На це Ви і наші два доктори маєте значно більше прав, ніж я: хлібороб і жовнір»¹.

Насправді ж він був знаним істориком, автором фахових наукових монографій «Шляхта на Україні», «Данило Братковський, суспільний діяч, письменник XVII ст.», «Генерал артилерії Великого князівства Руського. З архіву Немиричів», «Станіслав Михал Кричевський», «Україна на переломі. 1657–1659», «Релі-

¹ Лист до Д. Дорошенка від 10.08.1926. Опубл.: Вячеслав Липинський. *Повне зібрання творів, архів, студії*. – Архів. Т. 1. Листування. – К., Фладельфія: Смолоскип, 2003. – С. 625.

гія і церква в історії України» та ін.¹ Він був і творцем нової концепції історії України, відмінної від народницького розуміння, репрезентованого М. Грушевським. Остання і найголовніша з великих праць Липинського – «Листи до братів-хліборобів про ідею і практику українського монархізму», яка засвідчила народження нової української консервативно-монархічної ідеології – також мала істотну історичну складову. Автор на значному історичному матеріалі обґрунтовував провідну роль землевласницької еліти в історії України, робив висновки про її завдання в сучасності. Як історик В. Липинський працював над створенням «богданівської легенди»²; як політик та ідеолог, він заклавав підвалини політичної «легенди роду Скоропадських». В обох випадках ішлося про формування справжньої української «гетьманської легенди».

Для Павла Скоропадського опрацьована видатним політологом і справжнім лицарем української державності теорія класократичної трудової монархії стала тим знаряддям, що дозволило йому повернутися до активного політичного життя, усвідомити свою історичну відповідальність перед нацією. Ще 1921 р. він писав про нього у листі М. Могилянському:

«Лично я в данном случае не разделяю Вашего мнения, я его [В. Липинського. – Г. П.] считаю талантливым, честным и, главное, искренне преданным тому правому, в хорошем смысле слова, созидательному, а не разрушительному стремлению в украинском вопросе, которое все больше и больше намечается среди украинцев в последние полтора года. Его правизна ровно ничего не имеет общего с черносотенством, его отношение к России таково, что дай Боже,

¹ Див.: Білас Л. В'ячеслав Липинський – історик // Липинський В. Студії. – Т. 1: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Ред. Я. Пеленський. – К., Філадельфія, 1994. – С. 30–41.

² Див.: Папакін Г. *Постать Богдана Хмельницького в історико-політичній концепції Вячеслава Липинського* // Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24–25 жовтня 1995 р.). – К., 1996. – С. 184–188.

чтобы среди истинно русских людей было побольше такого отношения. Что же касается его, как Вы говорите, мистики, то лично я такого мнения, что без мистики вообще великие дела не создают, а в этой области, да еще и (и это особенно) у нас, и подавно»¹.

Павло Скоропадський намагався якомога ширше використувати не тільки політичний таланти, але й науковий фах Липинського. Останнього було залучено до створення Українського наукового інституту в Берліні, а з 1926 р. – і до участі в його науковому житті. Причому гетьман та його родина особисто дбали про винаймання житла для Липинського в передмісті Берліна, щоб створити йому найкращі умови для життя, наукової роботи і лікування.

Проте це не допомогло. Стан здоров'я запрошеного члена УНІ-Б не дозволив йому жити в вогкому берлінському кліматі, і вже скоро від роботи у УНІ-Б довелося відмовитися. Проте навіть за цей короткий період він встиг підготувати спеціальний лекційний курс «Основи теорії форм держави та уряду». Липинський змушений був повернутися до Австрії. Відтоді він уже фактично не міг брати активну участь у науковому житті. Незважаючи на це, від імені кураторії УНІ-Б йому ще кілька років (принаймні до 1928 р.) виплачувалася місячна платня, яка дозволяла лідеру гетьманського руху жити й лікуватися в Австрії.

На той час назріла перша політична криза всередині гетьманського руху, що призвела наприкінці 1920-х років до трагічного для Липинського розриву з гетьманом та чільними діячами Управи УСХД. Останній уже не задовольнявся відведеною йому роллю прапора монархічного руху, а прагнув до реального керівництва гетьманцями. Павло Скоропадський удався до самостійних кроків на міжнародній арені, зокрема, в 1929 р.

¹ Сергеев А. Россия и Украина. Из дневников Н. М. Могилянського и писем к нему П. П. Скоропадского 1919–1926 // Минувшее. – № 14. – Москва, Санкт-Петербург, 1993. – С. 270.

вступив у переговори з угорським прем'єром графом І. Бетленом щодо матеріальної підтримки українського монархічного руху. Липинський рішуче виступав проти таких домовленостей, відстоював незалежність українських монархістів-гетьманців від будь-яких зовнішніх чинників. Фактично це стало приводом для конфлікту, що завершився виходом В. Липинського з кількома прибічниками з УСХД. Але більшість Ради присяжних – керівного органу Союзу взяла сторону Скоропадського в цьому конфлікті. 1931 р. В. Липинський передчасно помер від хронічної хвороби легенів.

Ще одним найближчим співробітником гетьмана став Д. Дорошенко, який на еміграції перетворився на фахового науковця, викладав у кількох українських наукових та освітніх інституціях. Двома з них він керував: Українським вільним університетом (у Відні, потім Празі); Українським науковим інститутом у Берліні. Перу Дорошенка, окрім великої кількості спеціальних і синтетичних праць з української історії, належить також ґрунтовний нарис історії Української революції 1917–1921 років. Другий том цієї праці, вперше виданий 1931 р. в Ужгороді, був цілком присвячений Українській Державі¹. Серед іншого на сторінках дослідження Д. Дорошенка було викладено історію створення УАН.

Готуючи цю працю впродовж 1924–1926 років, історик працював власну методологію збирання джерел про події недавнього минулого. Він відчував брак автентичних архівних документів, які дозволили б йому всебічно висвітлювати історичні події. Тому Дорошенко активно опитував усіх свідків, осіб, які перебували біля керма влади УД. Серед опитаних були сам гетьман, члени уряду, послы, фінансисти. За їхніми свідченнями вчений відтворював картину подій 1918 р. Характерно, що Дорошенко з цього приводу зустрічався також з В. Вернадським

¹ Див. останнє за часом видання в Україні: Дорошенко Д. *Історія України 1917–1923*. – Т. 2. Українська гетьманська держава 1918 р. – К.: Темпора, 2002. – 352 с.

у Празі в лютому 1926 р. Останній під час тривалого наукового закордонного відрядження від РАН зміг побувати в Чехо-Словаччині. Їхня розмова, поза сумнівом, торкалася проблем висвітлення історії заснування УАН, адже В. Вернадський у листі до М. Василенка від 8 квітня 1926 р. писав: *«Я знаю, что Дм[итрий] Ив[анович] посвятил истории Академии целую главу в своей работе об этом времени; но она еще не вышла»*¹.

З листів Д. Дорошенка В. Липинському 1925 року видно, як відбувалося щоденне спілкування історика з гетьманом та його родиною під час перебування першого в Берліні:

*«Цілий день провожу в Ванзее і до дому вертаюсь тільки пізно вночі. Багато розмовляємо з П[аном] Г[етьманом], головно з приводу "Історії"; щодня біля ліжка Данила Павловича (він, як може знаєте – хворий, йому зроблено операцію, вирізано гемороїдальний нарост, але вже тепер він зовсім поправився) збирається маленьке товариство: Пані Гетьманова, Марія Павлівна, Єлизавета Павлівна, і я читаю імпровізовані лекції. Перша була на тему: Рід Скоропадських в історичній обстанові; друга – про розвиток української історичної думки на тлі політичного і національно-культурного життя України»*².

Павло Скоропадський підтримував контакти і налагоджував співпрацю не лише зі старшим поколінням українських емігрантів – науковців. У другій половині 1930-х років через посередництво відомого галицького діяча О. Назарука, певний час активного гетьманця, було встановлено контакти між гетьманом та молодим талановитим львівським студентом О. Прицаком. Результатом початкового етапу такого спілкування стала ґрунтовна наукова розвідка Прицака «Рід Скоропадських»,

¹ Лист В. Вернадського М. Василенку від 08.04.1926. Опубл.: Вибрані наукові праці В. І. Вернадського. – Т. 2. Листування з українськими вченими. – Ч. 1. – С. 345.

² Лист Д. Дорошенка В. Липинському від 21.08.1925. Опубл.: Вячеслав Липинський. *Повне зібрання творів, архів, студії*. – Архів. Т. 6. Листи Д. Дорошенка до В. Липинського. – Філадельфія, 1973. – С. 171.

написана із залученням документів фамільного архіву, що зберігалися у Ванзее¹. У ній практично вперше подано інформацію про всіх предків Павла Скоропадського, починаючи від легендарного Федора, який нібито загинув у битві під Жовтими Водами 1648 р. Варто нагадати, що вміщена у «Малоросійському родословнику» В. Модзалевського генеалогія роду², не кажучи вже про давній нарис О. Лазаревського у серії «Люди старой Малороссии»³, не були такими повними. Під час Другої світової війни О. Прицак, який тоді навчався в Берлінському університеті Фрідріха-Вільгельма, неодноразово відвідував Павла Скоропадського, мав з ним щирі розмови щодо подій останнього гетьманату, історії України, розвитку наукових знань⁴. Можна стверджувати, що становлення Прицака як науковця-універсалиста відбувалося не тільки під впливом його наукових наставників (українців І. Крип'якевича, А. Кримського, Т. Коструби, поляка В. Котвича, німця Г.-Г. Шедера й ін.), але також у спілкуванні та за допомогою Павла Скоропадського. Принаймні за своїми політичними симпатіями молодий науковець став прихильником гетьманської ідеї.

По-різному складалися стосунки гетьмана на вигнанні з українською науковою громадою, яка опинилася в багатьох державах Європи. До числа науковців – прихильників гетьмана певного часу належав також професор С. Томашівський. Львівський науковець, за оцінкою М. Грушевського, був одним з його найталановитіших учнів, а з 1913 року – політичним і науковим опонентом великого історика. На початку 1920-х років, мешкаючи в Німеччині, він перейшов на позиції монархізму та

¹ Перша публікація: Прицак О. *Під Скоропадських*. Історично-генеалогічна студія // За велич нації. Удвадцяті роковини відновлення Української гетьманської держави – Львів, 1938. – С. 64–90.

² Модзалевский В. Л. *Малоросійський Родословник*. – Т. IV. – К., 1914. – С. 661–665.

³ Лазаревский А. *Люди Старой Малороссии*. I. *Семья Скоропадских* (1674–1756) // Исторический вестник. – 1880. – № 8. – С. 710–725.

⁴ Див.: Потульницький В. А., Сохань П. С. *Вчений-енциклопедист української та світової науки (Слово про друга і вчителя)* // Etimon 99. – № 1–2. – С. 21–22.

консерватизму, був близький до гетьманського руху. Після повернення до Польщі у другій половині 1920-х років історик завершив свою ідейну еволюцію, сформував власну історичну концепцію, сполучивши елементи католицького клерикалізму, консерватизму, прагматичного релятивізму. На цьому ґрунті відбулося його остаточне розходження з гетьманцями¹.

Професор В. Зіньковський, колишній міністр сповідань УД, на еміграції повністю відійшов від українського руху. Перебуваючи в Сербії, він ініціював створення в Белграді Об'єднання російських учених у складі переважно українських науковців: академіків УАН Ф. Тарановського, С. Тимошенка, колишнього ректора Київського університету св. Володимира Е. Спекторського, колишніх міністрів УД приват-доцента Г. Афанасьєва, професорів Ю. Вагнера, М. Чубинського та ін. За спогадами В. Зіньковського, до нього звертався Д. Дорошенко з пропозицією зустрітися з гетьманом у Берліні. Така зустріч справді зафіксована на сторінках мемуарів професора (приблизно 1925 року). Колишній міністр запідозрив Павла Скоропадського та Д. Дорошенка у підступних намірах залучити його до українського консервативного руху на еміграції:

«Разговор наш оборвался, я почувствовал, что и Скоропадский, и Дорошенко хотели меня привлечь ближе к "гетманской идее" – к чему у меня, по существу, никогда не было влечения».

За рік такою самою відмовою Зіньковський відповів і на пропозицію Д. Дорошенка, як директора Українського наукового інституту в Берліні, взяти участь у роботі цієї наукової інституції, знову-таки вбачаючи в тому якусь політичну інтригу. Він підкреслював у відповіді:

«...если Научн[ый] инст[итут] имеет в своей основе политическое, а не чисто научное задание, – что я в таком

¹ Див. Потульницький В. А. *Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці)*. – К.: Либідь, 1992. – С. 120–121.

случае, по принципиальным соображениям, вступить в него не могу»¹.

* * *

Отже, на еміграції українські науковці входили до кола постійного спілкування Павла Скоропадського як потужний інтелектуальний сегмент. Одні – як В. Липинський до початку 1930-х років, Д. Дорошенко до кінця життя гетьмана – були його однодумцями й чоловіми діями гетьманського руху. Вони справили вирішальний вплив на гетьмана. Він підтримував приязні стосунки з молодими науковцями, наприклад, з О. Пріцаком. Проте були такі вчені, як В. Зіньковський, котрі на чужині остаточно відійшли від української ідеї, влилися до лав загальноросійської еміграції.

¹ Зеньковский В. *Пять месяцев у власти.* – С. 87.

4.3. Гетьман та Український науковий інститут у Берліні

Створення українських наукових та навчальних інституцій на еміграції стало невід'ємною частиною життя українців на чужині. У міжвоєнний період у Празі, Варшаві, Відні з'явилися українські університети, інститути, навчальні академії, де зосереджувалася національна наукова робота. Європейської відомості зажили Український вільний університет (спочатку Відень, потім Прага, 1921), Українська господарська академія в Чехії (1922), Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова у Празі (1923), Український науковий інститут у Варшаві (1930) та ін. Усі вони, крім надання молоді вищої освіти, проводили активну наукову і видавничу діяльність у різних галузях знань.

Окрім них, наприкінці 1924 р. було засновано Український академічний комітет задля об'єднання наукових сил, забезпечення участі українських учених у міжнародному науковому співробітництві. Цей комітет відіграв роль координаційного центру українських науковців за кордоном, незалежно від їхньої політичної орієнтації. Членами його були наукові інституції з Чехо-Словаччини, Польщі, Німеччини.

Павло Скоропадський як людина, вже причетна до вирішення науково-організаційних проблем, не міг залишатися осторонь процесів організації наукового життя на еміграції. Він продовжив і за межами України ту саму практику опікування національною наукою, яку започаткував в Україні як фундатор УАН.

На середину 1920-х років визріла ідея заснування у столиці Німеччини Українського наукового інституту. Його завданням мав стати не лише розвиток української науки на еміграції.

Організатори бажали, щоб ця інституція сприяла поширенню в німецькому суспільстві знань щодо українського питання взагалі, історії та культури України, її політичного, соціального, економічного, наукового життя. Ініціаторами ідеї були певні урядові кола, які співпрацювали з гетьманом ще з 1918 р., насамперед генерал-лейтенант В. Гренер, колишній начальник штабу німецьких військ в Україні, а на той момент – міністр рейхсверу в уряді Веймарської республіки.

Спочатку німецька влада, яка мала надати дозвіл і певну фінансову підтримку Українському науковому інституту, висувала ідею заснувати його як структурну частину Російського наукового інституту, що вже існував і що викликало обурення В. Липинського та інших гетьманців. Той писав Д. Дорошенкові до Берліна:

«На українську філію в російському [підкреслено в оригіналі. – Г. П.] інституті ми ніяк не можемо пристати. Така уступка з нашого боку була б убийча для нас, бо ніхто поважно не рахується з чиймись "філіями" і це погубить наш авторитет як серед Українців, так і серед Росіян і серед Німців»¹.

Лише після обрання генерал-фельдмаршала П. фон Гінденбурга президентом Німеччини у 1925 р. питання створення наукового і навчального українського осередку у Берліні зрушило з місця в прийнятний для гетьмана і гетьманців спосіб – як окремого наукового закладу. Разом з тим Інститут був організаційно пов'язаним з Берлінським університетом Фрідріха-Вільгельма – спільним викладацьким складом, аудиторним фондом тощо. Фінансове утримання такого закладу взяли на себе німецький уряд, Товариство підтримки української культури та науки, Український Червоний Хрест, а також у певній частині – гетьман та УСХД. Так тривало до 1931 р., коли УНІ-Б став державною німецькою установою.

¹ Лист Д. Дорошенку від 16 жовтня 1924 р. Опубл.: Вячеслав Липинський. *Повне зібрання творів, архів, студії*. – Архів. Т. 1. Листування. – К., Фладельфія: Смолоскип, 2003. – С. 611.

Урочисте відкриття Інституту відбулося 10 листопада 1926 р. в приміщенні Берлінського університету Фрідріха-Вільгельма. У ній взяли участь Павло та Олександра Скоропадські, велика німецька делегація, що представляла уряд, міністерства (закордонних справ, культури), університет, а також представники української громади Берліна.

Прикметно, що за характером своєї діяльності Український науковий інститут від початку створювався як установа наукова, а не навчальна. Такою була ідея вже з 1924 р., що підкреслював Д. Дорошенко в листах до Липинського, кажучи про «інституцію академічного характеру», «повну свободу для наукової праці» тощо. Адже українських студентів у Берліні було не більше 50 осіб, причому переважно вони здобували фах техніків та агрономів. УНІ-Б мав стати саме осередком української науки, творчою лабораторією українознавства в широкому розумінні, як наголошував Д. Дорошенко у листах В. Липинському:

«...наш Інститут не має бути школою, тільки Forschungsinstitut-ом [науково-дослідним інститутом. – Г. П.], себто маленькою Академією Наук, маленькою науковою лабораторією. [...] Та інакше й бути не може: хоч би ми й хотіли викладати, то не зможемо, бо нікому, нема студентів»; «Інститут повинен бути маленькою Академією Наук, де на членів покладається одинокий обов'язок – працювати в своїм фаху і результатами своєї праці ділитися з суспільством...»¹.

Офіційним засновником Інституту вважалося Українське товариство допомоги біженцям, очолюване дружиною гетьмана Олександрою Скоропадською. Головою кураторії, тобто Ради інституту, став генерал В. Гренер, а її членами – Д. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський, І. Мірчук, з німецького боку – професори М. Фасмер, директор Слов'янського інституту в Берліні,

¹ Листи Д. Дорошенка В. Липинському від 19.07.1926, 28.07.1926. Опубл.: Вячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – Архів. Т. 6. Листи Д. Дорошенка до В. Липинського. – Філадельфія, 1973. – С. 232, 234.

та Г. Келлер з Кільського університету. Першим директором було призначено Д. Дорошенка. Він залишався на цій посаді до 1931 р., доклавши багато зусиль до організаційної розбудови Інституту, визначення основних завдань його діяльності. Серед дійсних членів, які мешкали у Берліні, та надзвичайних членів (котрі епізодично приїжджали) Інституту були Д. Антонович, В. Залозецький, І. Крип'якевич, З. Кузеля, Х. Лебідь-Юрчик, Б. Лепкий, В. Липинський, І. Мірчук, С. Томашівський, Д. Чижевський, В. Щербаківський та ін. відомі українські науковці, політичні й громадські діячі. Далеко не всі вони були гуманітарії-українознавці. До наукової роботи було залучено також академіків УАН у Києві: хіміка та мікробіолога І. Горбачевського, мовознавця С. Смаль-Стоцького, біолога та медика А. Старкова. В такий спосіб відбувалося певне наступництво між обома зафундованими гетьманом науковими центрами: УАН та УНІ-Б.

Знаний дослідник культурної праці українців на еміграції С. Наріжний так окреслював основні завдання Інституту:

«...плекання української науки й культури на німецькому терені, нав'язання та посилення культурно-наукових взаємин між Україною та західньо-європейським, головно німецьким науковим світом. Український Науковий Інститут в Берліні має в Німеччині репрезентувати українську науку, служити розвитку та поглибленню дослідів в обсягу українознавства, а провід Інституту "старається викликати зацікавлення українськими справами у передових людей німецької інтелектуальної еліти" й знайомити чужих учених з українськими науковими дослідями. Завданням Інституту є й "опіка над українською молоддю, що студіює в Німеччині". Для неї Інститут зорганізував і провадив матеріальну й академічну допомогу»¹.

Діяльності Українського наукового інституту в Берліні присвячено вже достатньо велику кількість праць вітчизняних

¹ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – Прага, 1942. – С. 210–211.

і німецьких дослідників¹. Проте серед них досі немає жодної праці, яка б висвітила роль Павла Скоропадського, його родини у підготовці створення й розбудови зазначеного наукового інституту.

Очевидно, що гетьман доклав багато зусиль до відкриття Інституту. Значний комплекс джерел для висвітлення таких проблем містить листування засновників УІН-Б Д. Дорошенка та В. Липинського. Зокрема, В. Липинський писав у листі до канадського гетьманця О. Жеребка:

*«В Берліні, завдяки невтомним старанням Пана Гетьмана, одкривається Український Науковий Інститут, поки що забезпечений на рік, але з надією, що він буде існувати і далі»*².

Також у листах Д. Дорошенка В. Липинському, де перший описував процес формування пропозицій зі створення УІН-Б, підкреслювався особистий внесок гетьмана в створення Інституту. Насамперед, Павло Скоропадський доклав багато зусиль для проведення конкретних заходів зі заснування та фінансової

¹ Див.: Бурім Д. *Науково-організаційна діяльність Д. І. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.)* // Наукові записки: Збірник праць молодих учених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 491–511; Кучер В. І. *З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені* // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1 E-resource. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/E-Journals/INB/2006-1/06kvinib.html>; Песчаний О. О. *Український науковий інститут в Берліні* // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип. 5/6. – К., 2001. – С.152–162; Передерій І. Г. *Український науковий інститут у Берліні та Вячеслав Липинський (до 130-річчя від дня народження)* // УІЖ. – 2012. – № 2. – С. 98–113; Потульніцький В., Сидорчук Т. *Гетьманська еміграція у міжвоєнній Німеччині і Український науковий інститут (1926–1945)* // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р.: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 р. – К., 1998. – С.101–102; Kumke C. *Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft* // Jahrbuecher fuer Geschichte Ostruropas (Berlin). – 1995. – № 43. – S. 220–232; Voigt G. *Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin* // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialisismus. – Jena, 1969. – S. 118–156.

² Лист до О. Жеребка від 27.08.1926. Опубл.: Вячеслав Липинський. *Повне зібрання творів, архів, студії*. – Архів. Т. 1. Листування. – К., Фладельфія: Смолоскип, 2003. – С. 725.

підтримки українського наукового центру через Міністерство закордонних справ Німеччини, подолання спротиву самої ідеї українського Інституту з боку впливових діячів російської еміграції і представництва Радянської Росії. Його праця лише на початку 1926 р. дали позитивний результат. У листах Дорошенка В. Липинському відбилися спостереження першого щодо реакції гетьмана на неквапливий розвиток подій навколо заснування Інституту:

«Ви не можете уявити, як це все хвилює нашого бідного п[ана] Г[етьмана]! Він усі ці дні живе нервами, не може всидіти на місці, цілий час ідуть розмови по телефону, кожен день з ранку до вечора він у Берліні. І вся родина приймає участь та переживає перипетії справи, особливо пані Гетьманова»¹.

І ще одне цікаве спостереження Дорошенка:

«Пан Г[етьман] дуже схвилюваний і заклопотаний усім цим, я ще ніколи від 1918 р. не бачив його таким захопленим. Скажу одно: робиться ним усе можливе, що тільки в людських силах»².

Таке захоплення не важко зрозуміти, адже гетьман знову, як і 1918 року, став фундатором українського наукового осередку. Масштаби його, щоправда, були значно меншими, ніж в Україні.

* * *

Отже, Павло Скоропадський, повернувшись на еміграції до активного політичного життя, доклав значних зусиль до заснування в Берліні «малої української Академії наук», якою став УНІ-Б. Праця з організації в Німеччині справжнього осередку національної академічної науки, що тривала впродовж 1924–1926 років, настільки ж захопила його, як і створення УАН 1918 року.

¹ Лист В. Липинському від 14.04.1926. Опубл.: Вячеслав Липинський. *Повне зібрання творів, архів, студії*. – Архів. Т. 6. Листи Д. Дорошенка до В. Липинського. – Філадельфія, 1973. – С. 214.

² Там само. – С. 215.

4.4. Підсумок

З кінця грудні 1918 р. розпочався третій період життя Павла Скоропадського – перебування на еміграції. Основним заняттям його упродовж 1919–1945 років стала політична діяльність. Він опинився на чолі нового національного хліборобсько-гетьманського руху, завданням якого було визначено побудову в Україні трудової дідовчої монархії.

Разом з тим, як і за двох попередніх періодів життя гетьмана, чітко простежуються його особиста причетність до проблем організації наукових досліджень. Можна означити дві основних складові таких зв'язків.

Перша полягала в тісній співпраці на політичній та організаційній ниві з науковцями, серед яких варто виділити істориків В. Липинського, Д. Дорошенка, а також студента Львівського і Берлінського університетів О. Прицака. Для останнього контакти з гетьманом, його підтримка, очевидно, мали таке саме значення, як і настанови його професорів.

Друга визначила вагомий особистий внесок Павла Скоропадського в заснування в Берліні на кошти німецького уряду Українського наукового інституту. Цей науковий центр виступив такої собі «малою Академією наук», основним завданням якої стало розвиток українознавчих досліджень, ознайомлення німецького суспільства з історією, культурою, економікою України, налагодження українсько-німецької співпраці в сфері науки. І в цьому випадку Павло Скоропадський став справжнім фундатором впливового наукового центру, навколо якого об'єдналися найкращі наукові сили на еміграції, котрі мешкали в Німеччині або могли регулярно туди приїжджати.

Висновки

Стрижнем запропонованої увазі читача монографії є така теза: створення Української академії наук 14 листопада 1918 р. не було спонтанним чи випадковим явищем. Навіть якщо говоритимемо, як писав академік В. Вернадський, про *«почти историческое чудо»*, воно сталося не на порожньому місці. Розглядати його потрібно на широкому історичному тлі, в контексті академічного процесу в сусідніх державах, а також політичних подій, що розгорнулися у Центральній і Східній Європі у 1917–1918 роках, зокрема, в Україні. І надзвичайно важливим політичний контекст заснування національної Академії наук, який мав кілька складових.

Поза сумнівом, це була справжня «академічна революція», що відбулася в рамках політичної, економічної, національної й соціальної революції, яка охопила спочатку терени колишньої Російської імперії, а потім посунулася на Захід. Наслідки її були насправді революційними, адже вперше на постімперському російському просторі було створено Академію наук, яка вже існує 100 років і відзначилася вагомими здобутками в розвитку вітчизняної та світової науки.

Академія наук стала також результатом глибокого внутрішнього наукового розвитку України, формування цілої когорти видатних учених і дослідників. Вони представляли українську науку як на міжнародній арені, так і всередині Російської імперії. Проте до історичного колапсу цього відсталого державного утворення, яке трималося на пригніченні всіх народів, що опинилися в її складі, жодних умов для організації наукового життя на нових, насамперед національних засадах не могло бути.

Лише повалення імперського самодержавного режиму в Росії, вибух соціальної та національних революцій створили вікно можливостей для організації наукового життя в національному масштабі, створення повноцінного академічного центру. Україні, єдиній з усіх нових держав, які виникли на постімперському просторі Євразії, вдалося скористатися такою унікальною ситуацією, таким насправді історичним дивом. Унаслідок цього постала Українська академія наук, яка нині святкує своє сторіччя.

Упродовж майже 30-річного незалежного життя України було здійснено ґрунтовні наукові дослідження того надзвичайного внеску в створення НАН України, який зробили її перший Президент і фактичний засновник В. Вернадський, другий батько-засновник Академії М. Василенко, котрий на момент створення її був міністром народної освіти, а згодом – другим Президентом УАН. Проте досі не окресленими належною мірою залишаються політична і державна складові академічного процесу, а саме – роль у ньому глави Української Держави 1918 року Гетьмана всієї України Павла Скоропадського.

Уважне дослідження історичної спадщини роду Скоропадських, особистих уподобань і ставлення до науки в попередній період життя самого Павла Скоропадського засвідчують, що він не був байдужим до самої науки та її представників. Опікування наукою й освітою, власний високий освітній і самоосвітній рівень був характерним для більшості представників роду, починаючи від гетьмана Івана Скоропадського. Дід Павла Скоропадського Іван Михайлович зажив слави покровителя освіти на Чернігівщині і Полтавщині, заснував дендрологічний парк у своєму маєтку Тростянець (нині Державний дендрологічний парк «Тростянець» НАН України). Тітка Єлизавета Іванівна (за чоловіком Милорадович) увійшла в історію як покровителька українських освітніх установ на Полтавщині, фундаторка Літературного товариства ім. Шевченка у Львові (Наукового товариства ім. Шевченка).

Життя Павла Скоропадського до 1917 р. демонструє, що він мав належну освіту, поважав і спілкувався з ученими, а його щоденникова спадщина, зокрема періоду російсько-японської війни 1904–1905 років, становила неабиякий науковий інтерес. Він особисто занурився в проблеми дослідження минулого України через збирання історичних документів та артефактів фамільної спадщини, дослідження ролі власного роду в історії України. Це вилилося в опрацювання й виконання амбітного архівно-археографічного проекту «Архів Скоропадських» (1893–1917). До участі в ньому було залучено найкращі тодішніх науковців, дослідників минулого: М. Василенка, В. Горленка, П. Дорошенка, В. Модзалевського, а опосередковано – навіть такого знавця української старовини, як О. Лазаревський, а також відомого джерелознавця та історика В. Іконникова. Інформацію про згаданий проект мав і лідер тогочасної української науки М. Грушевський. Налагодженню контактів з ученими та громадськими діями сприяло перебування Павла Скоропадського членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

Підготовлений, з одного боку, спадщиною роду, з другого – власним світосприйняттям, в якому повага до науки посідала поважне місце, Павло Скоропадський у період свого гетьманування виявився дуже прихильним до проблем організації національного наукового центру. Більш того, Академія для нього була ваговою складовою Української Держави, нарівні з армією, державною службою, Сенатом, судами тощо.

До кола чільних діячів, від яких залежало вирішення ключових питань розвитку національної культури і науки в Українській Державі, за волею гетьмана потрапили особи, вже добре знайомі Павлові Скоропадському за попереднім періодом життя, учасники його архівно-археографічного проекту «Архів Скоропадських». Міністром народної освіти став М. Василенко, керівником Головного управління і мистецтва національної культури призначено П. Дорошенка. В. Модзалевський посів місце керівника Архівного відділу того ж міністерства, а згодом –

секретаря Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук. Павло Скоропадський підтримував усі заходи, спрямовані на створення Академії наук, що їх проводив міністр М. Василенко, схвалив призначення головою згаданої комісії академіка РАН В. Вернадського. Надалі гетьман робив усе від нього залежне для реалізації ідей останнього зі створення в Києві модернізованого і покращеного варіанта Російської академії – державного наукового центру з мережею дослідних і допоміжних установ. Такий підхід відповідав загальному налаштуванню Павла Скоропадського – огульно не відмовлятися від усієї попередньої законодавчої й інституційної бази, напрацьованої в Російській імперії, а використовувати те, що можливо пристосувати для потреб сьогодення.

Попри всі політичні ускладнення в розвитку Української революції, суспільно-політичну кризу восени 1918 року створення Академії наук наприкінці того року було завершено. Визначальна роль у цьому, поза сумнівом, належала політичній волі та наполегливості очільника Української Держави. Він не втратив інтересу до проблем організації національного наукового центру навіть за умов загострення політичної кризи, виступу проти нього опозиційних сил, що призвело до антигетьманського повстання.

Різке протистояння українських національних кіл режиму Павла Скоропадського мало також академічний вимір. Він полягав у плеканні опозицією альтернативної версії створення Академії наук на основі Українського наукового товариства у Києві. При тому національний табір, насамперед М. Грушевський як лідер української науки, волів не поспішати з вирішенням проблем організації академічного життя, оскільки вбачав небезпеку виникнення не справжньої Української академії наук, а лише філії Петроградської академії в Києві. В тому полягала глибока історична трагедія цієї постаті. М. Грушевський все життя наполегливо йшов до створення національної Академії, а 1918 р. опинився осторонь реального процесу «академічної революції». Адже несприйняття гетьманського режиму, концеп-

туальні розбіжності з М. Василенком та В. Вернадським, орієнтація виключно на зразки побудови академічного життя, що було реалізовано в Польщі, Угорщині, Хорватії, Чехії в другій половині XIX ст., не дозволили Грушевському прийняти пропозицію гетьмана очолити УАН.

Творцями національної Академії наук стали М. Василенко та В. Вернадський, які чітко бачили, що в революційних умовах 1918 року згадане вікно академічних можливостей могло закритися дуже швидко. Проте головна роль фундатора УАН належить Павлу Скоропадському, який єдиний мав усі владні повноваження для здійснення «академічної революції» на державному рівні з відповідним результатом. Більш того, він надав В. Вернадському такі широкі можливості для раціональної побудови академічного життя, реалізації ідей з реформування академічної структури, яких той перед тим не мав у Санкт-Петербурзі, а потім не отримав і в Москві.

Гетьман наполегливо йшов до заснування Академії і спромігся оформити цей історичний факт усіма належними державними актами. Це затвердження Закону про заснування Української академії наук у Києві, Статуту і штатів Академії, призначення своїми наказами першого складу академіків, Голови-президента та Неодмінного секретаря, голів секцій тощо. Вирішальне значення мало також надання державного фінансування УАН на 1918 та наступний роки.

Аналіз подальших історичних подій доводить, що вікно можливостей щодо заснування Академії наук в Україні справді зачинилося дуже швидко. Жоден з наступних режимів, що 1918–1919 років по чергово правили у Києві (Директорія УНР, Раднарком УСРР, Головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії) не мав таких прагнень, бажання, а найголовніше – часу для створення УАН. Якби не своєчасні зусилля гетьмана, відкриття Академії наук, напевно, було б відкладено на невизначений термін, принаймні до кінця 1920-х років. Лише тоді в СРСР постало питання про створення загальносоюзної Академії наук, було звернено увагу на організацію наукового життя в союзних

республіках. Так за радянського режиму постала Академія наук у Білорусі, започатковано університет у Тбілісі, який став зародком Академії наук Грузії.

Після вимушеного зречення і виїзду на еміграцію Павло Скоропадський не залишив ні політичного життя, ані піклування про науку. Ставши керівником і прапором українського консервативно-монархічного руху (хліборобів-державників, гетьманців-державників), він і далі опікуватися українськими вченими, які посіли чільне місце серед гетьманців. До їхнього числа належав В. Липинський, фактичний творець, ідеолог та організатор новітнього гетьманського руху, а також Д. Дорошенко, колишній міністр УД, відомий історик, автор першого нариса створення УАН – складової частини його загальної «Історії України 1917–1923». З молодого покоління науковців до гетьмана наприкінці 1930-х років став дуже близьким О. Прицак, тоді ще студент Львівського університету, а згодом – всевітньо відомий історик, археограф, сходознавець, мовознавець, академік УВАН, іноземний член НАН України, директор Інституту сходознавства НАН України.

Ще однією справою життя Павла Скоропадського стало заснування Українського наукового інституту в Берліні. З 1926 р. Інститут став науково-дослідним закладом, своєрідною малою Академією наук на чужині, яка зібрала навколо себе значне коло українських учених-емігрантів. Серед них були також академіки УАН І. Горбачевський, С. Смаль-Стоцький та А. Старков, що підтверджувало наступність обох академічних проектів гетьмана.

Усі наведені факти, аналіз тенденцій і процесу розвитку української науки впродовж 1917–1920 років засвідчують, що Павло Скоропадський насправді є фундатором Української академії наук, тим державним діячем, завдяки якому при надзвичайних організаційно-наукових зусиллях М. Василенка та В. Вернадського вона постала в листопаді 1918 р. Нинішнє 100-річчя НАН України є слушною нагодою для вшанування пам'яті та заслуг гетьмана всієї України у розбудові наукового життя в нашій державі.

Список скорочень

АН	Академія наук
АН УРСР	Академія наук УРСР
ВСЮР	Збройні сили на Півдні Росії (Вооруженные силы на Юге России)
ВУАН	Всеукраїнська академія наук
ГВАК	Губернські вчені архівні комісії
ІА	Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
ІР	Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
КАК	Київська археографічна комісія (Временная комиссия для разбора древних актов при Киевском, Волынском и Подольском генерал-губернаторе)
МЗС	Міністерство закордонних справ
НАН України	Національна академія наук України
НБУВ	Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського
НТШ	Наукове товариство ім. Шевченка у Львові
ПРОТОФІС	Спілка промисловців, торговців, фінансистів та сільських господарів
РАН	Російська академія наук
РГАДА	Российский государственный архив древних актов
РДАДА	Російський державний архів давніх актів

УАН	Українська академія наук
УД	Українська Держава
УНР	Українська Народна Республіка
УНС	Український національний союз
УНТ	Українське наукове товариство
УІН-Б	Український науковий інститут в Берліні
УЦР	Українська Центральна Рада
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІАК	Центральний державний історичний архів України у м. Києві
ЦК КП(б)У	Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЧГВАК	Чернігівська губернська вчена архівна комісія

Іменний покажчик

Адодуров В. 36
Авсеєнко 105
Акименко Л. 110
Акименко М. 110
Андраші Д. 51
Андрей Боголюбський, кн. 17
Алафузови 111
Алексєєв Е. 100, 101
Алешо О. 237
Александр III, імп. 90, 113
Андрієвський В. 285
Антонович Д. 316
Апанович О. 74
Апостол Данило 23, 24, 25, 79
Апостол Параскева 78
Апостол П. 23, 24
Арцибашев Д. 182
Арцимович В. 162
Афанасьєв Г. 165, 271, 311
Аспелін-Гаапкіле Е. 54

Багалій Д. 8, 59, 60, 142, 167, 204,
224, 225–233, 235, 239, 248,
250, 251, 258, 261, 262, 274,
275, 281, 294
Балицький В. 215
Барвінський О. 85
Барсуков А. 128–129, 130
Бевз Т. 43
Безбородько А. 130
Бенуа Л. 107

Бережков М. 143
Бетлен І. 308
Бернуллі 31
Бехтерев В. 110–112
Білас Л. 306
Білоніжка П. 43
Бланки О. 86
Блюментрост Л. 31
Богдашіна О. 230
Бодуен де Куртене І. 111–112
Бойко-Блохін Ю. 42
Болбочан П. 229
Борис, кн. 17
Брайчевський М. 17
Брюховецький Іван 19
Бурім Д. 317
Бутенко Б. 165, 279
Бюлов 93
Бюльфінгер Г. 31

Вагнер Ю. 165, 271, 311
Варлаам (Ясинський) 21, 23
Василенко М. 8, 9, 10, 43, 45, 56,
59, 60, 65, 67, 115, 118, 119,
122–124, 129, 137, 139, 142,
143, 145, 155, 159, 165, 168,
170, 172, 173, 177, 180, 183,
184, 186, 189, 190, 191, 192,
193, 195, 196, 197, 198, 203,
206, 208, 212, 217, 222, 225,
226, 228, 229, 233–235, 242,

- 247, 253, 254, 255, 259, 263,
264, 266, 268, 270, 271, 272,
273, 274, 275, 283, 291, 293,
296, 297, 298, 309, 321. 322,
323, 324, 325
- Васильчиков В.* 35, 36, 128, 130
Васильчикова М. 99
Вай А. 51
Векленко В. 76
Велс Г. 93
Вернадський В. 8, 9, 10, 38–39, 43,
45, 46, 48, 49, 50, 56, 58, 59,
60, 61, 65, 67, 92, 146, 152,
155, 156, 159, 161, 162, 169,
170, 172, 173, 174, 175, 177,
178, 180, 182, 183, 184, 186,
189, 190, 191, 192, 193, 194,
196, 197, 198, 199, 200, 201,
202, 203, 204, 205, 206, 208,
210, 211, 212, 213, 217, 218–
225, 226, 228, 229, 232, 233,
234, 235, 237, 238, 239, 240,
242, 243, 244, 245, 246, 247,
248, 249, 250, 251, 253, 254,
255, 256, 257, 261, 262, 263,
264, 265, 266, 267, 269, 271,
274, 275, 281, 288, 293, 294,
295, 296, 297, 298, 308–309,
320, 321, 323, 324, 325
- Вернадський Г.* 17
Верстюк В. 264
Виговський Іван 19, 20, 26, 66, 257
Винар Л. 16, 17
Винниченко В. 232, 285, 288
Виноградов Д. 38
Вишневський О. 268
Візін фон Д. 79
Вітте С. 100
Вовк (Волков) Ф. 61, 236, 237
- Войцехівська І.* 119
Волконський С. 111
Вольтер 35
Вороненко В. 119
Врублевський В. 159, 160, 197, 198
- Габсбурги* 149
Ганицький 213
Гарденін М. 108–109
Генштейн 266
Герасименко Н. 118
Гербель С. 165, 267, 269, 271, 278
Гервер А. 111
Гінденбург П. 314
Гирич І. 43, 158, 203, 223
Главка Й. 54
Гліб, кн. 17
Гольбах Х. 31
Горбачевський І. 316, 325
Горленко В. 23, 105, 107, 120–122,
126, 139, 143, 322
Горленко Д. 120
Гренер В. 87, 314, 315
Григоренко В. 84
Григорович Н. 130
Григорьев 237
Грінченко Б. 143
Грушевський М. 8, 15, 16, 17, 18,
25, 26, 42, 43, 44, 45, 55, 65,
123, 129, 137, 149, 157, 159,
161, 162, 174, 176, 191, 197,
202, 203, 207, 208, 209, 210,
211, 212, 213, 214, 215, 216,
217, 232, 235, 238, 249, 286,
291, 306, 310, 322, 323
Грушевський О. 176, 202, 213
Гутник С. 165, 266, 271
Гуржій О. 74
Гус Ян 93

Гіжицький М. 268

Данилевич 213

Деліль Ж. 31

Демідов-Сан-Донато А. 111

Денікін А. 61, 255, 256, 262, 265,
293, 294, 295, 302

Дмитрій Павлович, вел. кн. 94

Дмітрієв А. 265

Драгомиров М. 293

Довнар-Запольський М. 150

Додонов А. 295

Долгоруков О. 269

Донцов Д. 288

Дорошенко Д. 69, 85, 117–118,
165, 166, 197, 203, 231, 241,
302, 305, 308, 311, 312, 314,
315, 316, 317, 318, 319, 325

Дорошенко Петро 19, 26, 257

Дорошенко П. 92, 93, 106–107,
109, 117–120, 122, 124, 126,
127, 128, 130, 131, 137, 138,
141, 143, 145, 183, 190, 208,
227, 228, 231, 242, 322

Драгоманов М. 85, 173

Єкатеріна II, імператриця 38, 79,
121, 143

Єлізавета, імператриця 34, 35, 40

Єфремов С. 87–88, 164, 198, 213,
215, 216

Ейхельман О. 167

Жеребко О. 317

Жилинський Я. 101

Журавський С. 74

Журба О. 150

Жученко М. 85

Завадський С. 165, 166, 247, 250, 271
Зайцева З. 212

Залеський П. 261, 268

Залозецький В. 316

Затонський В. 234, 292

Зіньковський В. 60, 165, 166, 189,
263–264, 271, 311–312

Ігнатович (Многогрішний)
Дем'ян 19

Іконников В. 119, 129, 139, 322

Іларіон, митрополит 16, 17

Ілленко О. 82

Істрін В. 112

Йоасаф (Кроковський) 21

Карл Великий, імп. 17

Карої А. 51

Карпінський А. 154

Кащенко М. 8, 66, 198, 203, 224,
239, 248, 249, 251

Келлер А. 100, 101, 102

Келлер Г. 315

Келлер Ф. 101, 242, 269,

Кисільова Т. 152

Кістерська Л. 119

Кістяківський Б. 198, 202, 239,

Кістяковський І. 165, 166, 269, 281

Кіржаєв С. 45, 158, 159, 209–210

Коваленко Г. 143

Коваленко О. 132

Ковалевський М. 112

Колокольцев В. 166, 271

Константін Константинович, вел.
кн. 33, 41

Кольбер Ж. Б. 30

Кониський О. 84

Копелевич Ю. 32, 37

- Корчак-Чепурківський О. 167, 213
Косинський В. 166, 224, 248,
Коснячко 16
Косоногов Й. 239
Коструба Т. 74–75, 310
Котвич В. 310
Коцюбинський М. 143, 144
Кочубеї 114
Красуський І. 167
Кримський А. 8, 9, 59, 60, 61, 66,
169, 189, 198, 202, 203, 205,
208, 215, 224, 233, 236, 237,
238, 239, 248, 249, 250, 251,
254, 271, 310
Крип'якевич І. 310, 316
Крупницький Б. 24, 25
Крупнов 266
Кудрявцев О. 28
Кузеля З. 316
Кузнецов 96
Кулик В. 84
Курас Г. 144
Курило Г. 283
Куропаткін А. 102
Кучер В. 317
Кушлакова Н. 152

Лазаревський О. 23, 24, 115, 118,
121, 139, 310, 322
Лашенко Р. 150
Лебедєв 294
Лебідь-Юрчик Х. 282, 283, 316
Левицький О. 175, 197, 203, 224,
228, 248, 249, 250, 258
Леонтович В. 166, 287
Лепкий Б. 316
Лизогуб Ф. 165, 166, 168, 233,
270, 271, 273, 274, 276, 278,
280, 287

Липинський В. 85, 302, 304, 305,
306, 307, 308, 309, 312, 314,
315, 316, 317, 318, 319, 325
Липський В. 189
Ліневич Н. 103
Ломоносов М. 36, 37, 38, 39
Лукомський А. 293
Любинський В. 165, 277, 281
Людковик ХІІІ, король 29
Людковик ХІV, король 30
Людковик ХV, король 30

Мазепа Іван 16, 20–21, 22, 23, 24,
25, 26, 27, 28, 66, 75, 121, 257
Майер Ю. 53
Малінін І. 293
Маліновський І. 294
Маляревський А. 96
Маркевич М. 121
Маркович Я. 23, 78–79
Маркс К. 86, 92
Масненко В. 230
Матвєєва Л. 43, 119, 150, 155
Медичі 28
Мирович П. 36
Милорадович Г. 77, 119, 139, 143
Миславський А. 77
Міллер Г. 31, 38
Мілюков П. 182, 222, 261, 266
Мірчук І. 315, 316
Могила Петро 16, 149
Могилянський М. 144, 166, 301,
302, 306,
Модзалевський В. 123, 124, 126–
134, 135–137, 139, 140, 143,
146, 174, 176, 195, 198, 203,
239, 310, 322
Морей Р. 29

- Назарук О.** 309
Наполеон I Бонапарт, імп. 30, 31
Наполеон III, імп. 30
Наріжний С. 316
Науменко В. 165, 183, 250, 278, 279
Ніковський А. 164
Ніколай I, імп. 154
Ніколай II, імп. 146, 244
Новгородцев П. 293, 294
Новицький В. 107
Новицький О. 120
Носов 213
Носович 294
- Огієнко І.** 94, 182, 183, 291
Оглоблин О. 21, 22, 80
Олександровичі 120
Олсуф'єв А. 88–89
Ольденбург С. 155
Онопрієнко В. 151, 158, 159, 211
Орлик Пилип 19
Осипов Ю. 32, 36
Остен-Сакен, фон дер Ф. 98, 99, 104
Остромир-Іосиф 16
- Падох Я.** 169
Павлуцький Г. 198, 202, 239
Палтов О. 167, 244, 256, 279
Панчулідзев С. 92
Папакін Г. 68, 96, 99, 104, 134, 177, 181, 304, 306
Паскевичі-Ериванські 116
Песчаній О. 317
Передерій І. 317
Перетц В. 61, 236, 237, 238
Перфецький 213
Петлюра С. 285, 288
Петренко І. 86
- Петров М.** 203, 224, 248, 249, 250, 258
Петровський Г. 215
Пешехонов С. 93, 139
Пильчиков Д. 84, 85
Пиріг Р. 165, 215, 271–272, 274
Плеве В. 100
Плетенецький Є. 18
Покорські 120
Полонська-Василенко Н. 17, 43, 150, 169, 171
Полуботок Павло 19, 74
Потапенко С. 40
Потульницький В. 310, 311, 317
Прахов А. 110, 124–125, 140
Пристайко В. 215–216
Пріцак О. 69, 74, 309, 310, 312, 319, 325
Пушкін А. 40, 114
Путро О. 37
Пшенична О. 276
П'ютр І 21, 31, 32, 35, 36
- Раковський Х.** 292
Рачкі Ф. 52
Ржепецький А. 166, 247, 266, 267, 271, 278, 279, 280, 282, 283
Рікардо Д. 86
Рішельє А. Ж. 29, 30
Рейнбот В. 165, 187–188, 280, 281, 282
Роден О. 93
Розум Г. 34
Розумовський Кирило 34, 36, 37, 38, 39, 40, 121
Розумовський О. 34
Розумовські 116, 128, 140
Романов В. 271
Романов І. 122

- Романови 33, 94, 149
Романовский С. 33
 Румянцов (Задунайський) А. 79
 Русов О. 143
- Сагайдачний Петро 19, 26, 66, 257
Савчук В. 152
 Самойлович Іван 19
 Сег'єр 30
Сергеев А. 303, 307
 Сечені І. 51
Сидорчук Т. 317
Ситник К. 43, 218
 Скоропадська Анастасія (уроджена Маркович) 106, 124
 Скоропадська М. (уроджена Миклашевська) 87, 114
 Скоропадська Олександра (уроджена Дурново) 93, 109, 137–139, 237, 315
 Скоропадська-Милорадович Є. 84, 85–86, 145, 321
 Скоропадський В. 73, 78,
 Скоропадський Іван 19, 73, 74, 75, 76, 77, 89, 106, 109, 110, 113, 120, 123, 124, 125, 133, 136
 Скоропадський І. 79
 Скоропадський І. 80, 81, 82, 83–84, 113, 145, 321
 Скоропадський М. 78, 121, 133
 Скоропадський М. 110–111
 Скоропадський Павло 7, 8, 9, 10, 11, 15, 23, 25, 26, 27, 34, 39, 41, 43, 45, 46, 47, 50, 58, 60, 62, 64, 65, 67, 68, 69, 73, 76, 77, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110–111, 112, 113, 117, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 134, 136, 137, 138, 139, 144, 160, 163, 164, 168, 169, 171, 175, 176, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 207, 208, 218, 225, 232, 235, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 259, 262, 263, 267, 268, 269, 278, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 295, 296, 297, 298, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 325
 Скоропадський П. 73
 Скоропадський П. 79, 122
 Скоропадський П. 76
 Скоропадський П. 87–88
 Скоропадський П. 86, 87, 113, 114, 115
 Скоропадський Я. 79
 Скоропадські 77, 116–117, 124, 134–135, 237, 301–302, 309
 Скоропис-Йолтуховський О. 302, 315
 Скрипник М. 234
 Славінський М. 279
 Смаль-Стоцький С. 8, 203, 205, 224, 248, 249, 250, 316, 325
Сохань П. 45, 158, 159, 209, 310
 Спекторський Є. 43, 171, 239, 269, 311
 Сперанський О. 239
Станіславський В. 23
 Старков А. 316, 325

Стебницький П. 183, 213, 232,
234, 248, 248, 249, 250, 259,
276, 277, 279

Стейнбок-Фермор І. 111

Стелецький Б. 91, 92, 187, 282

Стельницький І. 176

Стефан (Яворський) 21, 36

Столипін П. 244

Стороженки 93, 123, 140

Стороженко А. 123, 126, 143

Стороженко М. 81, 83, 123, 126, 143

Судієнко М. 93, 114

Сулима Я. 80

Сушицький 213

Таирова-Яковлева Т. 21

Тарановський Ф. 224, 248, 249,
250, 295, 311

Тарле Є. 112

Телекі Й. 51

Тельвак В. 215

Теофан (Прокопович) 22, 36

Теплов Г. 38

Терещенкі 126

Тетеря Павло 19

Тимошенко С. 8, 198, 202, 203,
224, 239, 248, 249, 295, 311

Тимофіїв М. 302

Тимченко Є. 202, 239

Томара С. 74

Томашівський С. 310, 316

Тредіаковський В. 36

Трубецькой Г. 293

Трунови 84

Труш І. 85

Туган-Барановський М. 8, 9, 59,
60, 66, 167, 169, 198, 203, 224,
229, 239, 248, 271, 290

Тутковський П. 198, 202, 203, 224,
239, 248, 249

Ульяновський В. 45, 127, 132, 134–
135, 158, 159, 180, 209, 253,
254, 256

Усенко І. 119

Фасмер М. 315

Федоров М. 294

Фененко 121

Філіп II, король 29

Франкфурт С. 165, 167, 239

Франц-Йозеф I, імп. 52, 54

Ханенко Михайло 19

Ханенко М. 78

Хартанович М. 38

Хмельницький Богдан 19, 66,
108, 257

Хмельницький Юрій 19

Холодний П. 167, 242, 247, 291

Христюк П. 42

Чайковський 205

Чижевський Д. 316

Чикаленко Є. 65, 167, 231, 232

Чубар В. 215

Чубинський М. 165, 166, 311

Шаповал Ю. 215–216

Шафіров П. 36

Швець Ф. 285

Шевченко Т. 87

Шедер Г.-Г. 310

Шемет С. 302, 304

Шереметьєв А. 111

Шереметьєв С. 129

Шипов І. 294

Шишманов І. 65, 173, 177, 255
Шліхтер О. 234
Шмиговська В. 43, 218
Шраг І. 144
Шрамченко Л. 144
Штроссмайєр Й. 52
Шумахер І. 38
Шумський О. 292
Шурляков С. 127
Шурхало Д. 290

Щербаківський В. 316
Щербань Т. 151, 158, 159, 211
Яків Мних 16
Ярослав, кн. 16, 17, 18, 25, 27, 149
Яценко 122

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Георгій Папакін
ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ
ТА УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
До 100-річчя НАН України

Папакін, Георгій

Павло Скоропадський та Українська академія наук. – К., 2018. – 335 с.: іл.

Монографія є першим комплексним дослідженням стосунків Гетьмана всієї України Павла Скоропадського з наукою та науковцями в дореволюційний час, його ролі у створенні Української академії наук у Києві 1918 року, опікуванні розвитком української науки в еміграції. Всебічно розкривається політичне тло української «академічної революції», концепція побудови та діяльності Української академії наук, народженої за виняткових обставин розпаду Російської імперії, виникнення на її території національних держав, серед яких Україні першій удалося успішно подолати шлях до власної Академії. Основна увага спрямована на розкриття планів та дій глави Української Держави в цій сфері, ступеня його заангажованості в діяльність батьків-засновників УАН М. Василенка та В. Вернадського, постійну підтримку намічених ними напрямів академічного будівництва. Проаналізовано комплекс затверджених гетьманом державних актів, якими була створена Українська академія наук, обставини формування першого складу дійсних членів Академії, призначення її керівника, імовірність існування альтернативних кандидатів першого в історії Голови-президента УАН.

Для науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією України, Національної академії наук, організації наукового життя в Україні ХХ ст.

Комп'ютерна верстка С. М. Блашук